

memòria antifranquista

del baix llobregat

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CANÀRIES, CEUTA I MELILLA

Directora:
Agustina Merino Tena

Coordinadors:
Maximiliano Paiser Medina,
Aarón León Álvarez
Francisco Sánchez Montoya
Vicente Moga Romero

Consell de redacció:
Agustina Merino Tena
Rosario Calero Grillo
Carmen Romero López

Consell assessor:
Francisco Espinosa Maestre

Autor de la coberta:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Estèvez i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau i Dalmau

Edita:
Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del
Baix Llobregat

Redacció i administració:
Centre Cultural Joan N.
García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Mòbil: 647 167 957
tmerinot1@gmail.com
memoriahistoricaabl@gmail.com
www.memoria-antifranquista.com

Impressió:
Retocs
D. L. B-10373-2006-09-21
ISSN (ed impresa) 2339-9473
ISSN (internet) 2339-9481

Memòria Antifranquista del Baix Llobregat no es responsabilitza de les opinions expressades als articles signats.

Nota: Aquest número ha estat possible gràcies al suport i la col·laboració dels Ajuntaments de Cornellà de Llobregat, Sant Joan Despí, el Prat de Llobregat, Esplugues de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat i CC.OO.

PRESENTACIÓ 3
Agustina Merino Tena

CANÀRIES

JUAN NEGRÍN, ENTRE EL COMPROMÍS I LA RESISTÈNCIA..... 6
Cristina Martín Gómez

EDUARDO SUÁREZ MORALES
DIPUTAT COMUNISTA I LÍDER DE LA RESISTÈNCIA GRAN CANÀRIA 11
Isabel Méndez Suárez

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES DONES A CANÀRIES: UNA HISTÒRIA OBLIDADA 16
Teresa González Pérez

DE LA SEGONA REPÚBLICA A LA GUERRA CIVIL A LA PALMA 22
Salvador González Vázquez

LA REPRESSIÓ I DEPURACIÓ FRANQUISTES DEL MAGISTERI CANARI (1936-1942) 27
Olegario Negrín-Fajardo

RAFAEL CLARES GARCÍA. ELS TRES EXILIS D'UN ARTISTA OBLIDAT 30
Maximiliano Paiser Medina

REPUBLICANS CANARIS A ÀFRICA DESPRÉS DEL COP D'ESTAT DE 1936 34
Germán Santana Pérez

L'AVENC DE JINÁMAR. TERRITORI TABÚ DE LA MEMÒRIA DE GRAN CANÀRIA.
ENTREVISTA A JESÚS CANTERO SARMIENTO
MEMORIAL DEMOCRÀTIC DE CANÀRIES-ASOCIACIÓN DE MEMORIA HISTÓRICA..... 38
Maximiliano Paiser Medina i Isabel Méndez Suárez

CANARIS EN ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ DE L'ALEMANYA NAZI..... 42
Fabián Hernández Romero

LA REPRESSIÓ DE LA DISSIDÈNCIA SEXO-GENÈRICA A CANÀRIES DURANT EL FRANQUISME 47
Víctor M. Ramírez Pérez

LA REPRESSIÓ DE LA VICTÒRIA I LA LLEI DE RESPONSABILITATS POLÍTIQUES A CANÀRIES 51
Ramiro Rivas García

APUNTS GENERALS SOBRE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CANÀRIES
DURANT LA GUERRA CIVIL 56
Aarón León Álvarez

DE LES PRESONS FRANQUISTES A L'ALLIBERAMENT DE PARÍS. ELS CANARIS A LA NUEVE 62
Carmen Góngora Expert, Fabián Hernández Romero, Aarón León Álvarez

CEUTA

REPRESSIÓ A CEUTA..... 67
Francisco Sánchez Montoya

DONES DE CEUTA OBLIDADES. PRESONS I AFUSELLAMENTS (1936-1958)..... 71
Francisco Sánchez Montoya

MELILLA

LA MAÇONERIA DE MELILLA A L'EPICENTRE DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA..... 74
Vicente Moga Romero

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ALHUCEMAS DESPRÉS DEL COP MILITAR DE 1936 79
Dionísio Pereira González

CARLOTA O'NEILL. PRIMERA CRONISTA DE LA GUERRA CIVIL A MELILLA..... 84
Fátima Frutos

PRESENTACIÓ

Agustina Merino Tena
Professora d'Història i Directora de la revista

Aquest any 2024 presentem un altre excel·lent monogràfic sobre la repressió franquista a les Illes Canàries i les ciutats autònomes de Ceuta i Melilla. Vam iniciar aquest projecte l'any 2011 amb Andalusia i l'hem anat continuant amb la resta de comunitats.

El promotor i primer director de la revista va ser, fins l'any 2015, el nostre President d'honor Francisco Ruiz Acevedo; a partir de 2016, la direcció de la revista l'ha continuada Agustina Merino. Ha estat un treball important que ha demanat molt d'esforç i dedicació i per al qual hem comptat amb l'assessorament de Francisco Espinosa Maestre.

Evidentment, les publicacions han estat possibles gràcies també a les persones que han pertangut i continuen essent de la Junta Directiva de l'Associació: Carmen Romero, Toni Mantis, Rosario Calero, David García, Alba Carrasco, Antonio García i Soledad Vigil, així com d'altres companys que hi van estar abans: Jesús García, Gonçal Èvole, Ignacio

Flórez Laureano Carrasco, al qual, amb molt de dolor, vam perdre fa uns anys. Per descomptat, també, gràcies al suport i la fidelitat de les persones que conformen, en qualitat de socis/sòcies, la nostra associació que enguany fa ja dinou anys.

El nostre desig és concloure aquest projecte l'any que ve, 2025, amb un acte de cloenda i de celebració dels vint anys de l'entitat, que rumia-rem, dissenyarem i treballarem tot al llarg de l'any. Esperem poder-lo fer realitat. A partir d'aquest punt, hem de pensar quins nous treballs escometrem i desenvoluparem, a banda dels actes de Memòria que fem durant l'any. Estic segura que serem capaços d'engegar nous projectes en relació al tema que ens ocupa de la Memòria i la Història.

El monogràfic que teniu a les mans consta de 13 articles sobre la repressió franquista a les Illes Canàries. Els treballs han estat fets per 13 persones investigadores del món acadèmic, així com també de l'àmbit memorialístic. Us animo a llegir-los tots

perquè no us deixaran indiferents i aprendreu, i molt, sobre la repressió franquista a les Illes Canàries. La coordinació d'aquest treballs ha anat a càrrec de Maximiliano Paisier Medina i Aarón León Álvarez.

Pel que fa a la Ciutat Autònoma de Ceuta tenim dos articles de l'investigador i especialista sobre la repressió franquista a l'esmentada ciutat Francisco Sánchez Montoya. I quant a la ciutat de Melilla hi trobareu tres treballs de Dionisio Pereira González, Fátima Frutos i Vicente Muga Romero, aquesta última ha estat la persona que ha coordinat els articles d'aquesta ciutat.

Abans d'iniciar un breu resum del tema de la repressió franquista en aquests territoris, els contextualitzarem. El 17 de juliol l'exèrcit d'Àfrica s'alça en armes contra el govern democràtic de la Segona República. El primer moviment va tenir lloc a les 22 hores del 16 de juliol de 1936, quan un batalló de Regulars va sortir de la localitat de Torres de Alcalá¹, davant del penyal de Vélez de la

1 Localitat marroquina pertanyent al municipi de Beni Bru Frah a la regió de Tànger-Tetuán-Alhucemas des de 1912 a 1956, pertanyent a la zona nord del Protectorat espanyol a Marroc

Gomera² per arribar al matí a Melilla. El comandament d'aquest batalló era a mans del comandant Joaquín Rios Capapé. Els conspiradors eren molts a Marroc, on hi havia les millors unitats militars. La majoria de generals eren fidels al Govern, però una part important de caps i oficials estaven implicats en el cop d'Estat.

El pla preveia actuar la matinada del 19 de juliol, i fins i tot Mola va avisar que s'hauria d'endarrerir unes hores, per tal que Franco pogués assumir la direcció de l'exèrcit d'Àfrica. Un fet fortuït va avançar el cop al 17 de juliol a la tarda. Sobre les 17 hores de la tarda, el general Manuel Romerales Quintero, cap superior de Melilla, va ser fet presoner pel coronel Luís Soláns Labedán. La rebel·lió es va estendre per tota la ciutat de Melilla i només s'hi va resistir la base d'hidroavions de l'Atalayón³, i el seu cap, el capità d'aviació, Virgilio Loret Ruiz, que es va defensar a trets, però va ser capturat i afusellat immediatament. A partir d'aquí, s'hi va anar sumant la resta de guarnicions africanes.

Ceuta va caure a la nit, a mans dels legionaris de Juan Yagüe Blanco. Aquella tarda-nit tot Marroc s'havia rebel·lat a excepció de l'aeròdrom de Sania Ramel⁴, sota la direcció del comandant Ricardo de la Puente Bahamonde, que va ser fet presoner el 18 de juliol i assassinat. Franco va aterrar en aquest mateix aeròdrom el 19 de juliol per tal de fer-se càrrec del comandament de l'exèrcit rebel. En tot el Protectorat, segons les últimes investigacions, van ser assassinats 768 militars i civils per haver-se oposat al cop (LOSADA, 2012: 191-194).

En els tres dies següents a la victòria del Front Popular, Franco va intentar organitzar un cop d'Estat que va fracassar, així que Manuel Azaña, com a president del nou Govern, va substituir Franco com a cap de l'Estat Major i el va nomenar Capità General de Las Palmas de Gran Canària,

el 21 de febrer de 1936. El 17 de juliol, al matí, Franco va marxar des de Tenerife, on residia, a Las Palmas per tal d'assistir al funeral del general Amado Balmes Alonso, i el 18 de juliol, a les 14,30 hores, es va enlairar en el Dragon Rapide, des de Gando a Gran Canària. Va fer escala a Agadir i va pernoctar a Casablanca; el dia 19 de juliol va arribar a l'aeroport de Sania Ramel, prop de Tetuán, per tal d'agafar el comandament de l'Exèrcit d'Àfrica, ja rebel·lat i sabent que a Sevilla també s'havia revoltat Queipo de Llano.

A l'arxipèlag de les Illes Canàries la repressió es va iniciar el 18 de juliol de 1936 i només es va mantenir la legalitat republicana durant la "Setmana Roja", del 18 al 25 de juliol, a l'illa de La Palma. La repressió franquista va escapar el moviment obrer i tota l'oposició. A Gran Canària les desaparicions van tenir lloc a l'avenc d'Jimámar, Mar Fea, Pozos de Arucas.

A Santa Cruz de Tenerife, la gran fossa dels desapareguts se situaria al mar. Els procediments repressius van ser: assassinats clandestins, afusellaments després de consells de guerra, i elevades condemnes a penes de presó.

A les Illes Canàries no hi va haver guerra sinó una dura repressió que va costar la vida a més de mil persones, que van ser assassinades o afusellades, deixant de banda els morts a camps de concentració i a les presons, a causa de les tortures. Molts van aconseguir d'escapar cap al que tenien més a la vora: la costa africana, protectorat sud de Marroc, Sàhara Occidental i també Algèria. Alguns d'aquests exiliats canaris, van tornar via França al territori republicà de la Península per tal de continuar la guerra, fins que van marxar definitivament el 1939 cap a l'exili francès, on van ingressar a Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), a Bou Arfa, en el protectorat francès de Marroc o a Colomb Béchar,

al desert d'Algèria, d'on van saltar a enrolar-se a les Forces Franceses Lliures i van acabar formant part de la Nueve, i van participar en l'alliberament de París.

Una cinquantena de canaris exiliats a França, que treballaven a les Companyies de Treballadors Estrangers o en els Regiments de Marxa, van ser fets presoners pels alemanys i conduïts, després de passar pels frontstalags i stalags, als camps nazis.

La majoria va ser deportada a Mauthausen. A Gusen en van morir 27 i 23 van aconseguir de sobreviure a l'holocaust nazi.

A totes les illes hi va haver repressió contra les dones, però a Gran Canària i Tenerife, en ser les més poblades, la quantitat va ser més gran. El delicte de moltes d'elles va ser ser esposa, mare, xicoteta o germana de "roig". Força d'elles van ser assassinades i continuen desaparegudes; d'altres van ser violades, rapades, purgades i víctimes del Tribunal de Responsabilitats Polítiques; és a dir van ser econòmicament represaliades. També hi va haver força mestres depurades. La vida durant la Dictadura va ser molt dura per a elles; van haver de tirar endavant les seves famílies i se'ls va imposar el silenci i el model de dona nacional-catòlica, que va ser adoptat pel franquisme.

El magisteri, en general, va ser molt represaliat i depurat a tot l'arxipèlag. El context patriarcal durant la Dictadura, va castigar també durament la dissidència sexual i de gènere. L'homosexualitat va ser considerada no solament un pecat sinó un delicte i una malaltia. La repressió econòmica va ser un altre sistema de repressió que va significar, a banda de sancions econòmiques i embargaments de bens, el càstig per a familiars de les víctimes de la repressió política. Els vençuts van quedar empobrits i els vencedors afavorits amb privilegis i beneficis.

Una altra de les conseqüències va

2 Penyal espanyol del nord d'Àfrica a la costa entre les ciutats de Ceuta i Melilla.

3 Instal·lació militar espanyola construïda el 1921, durant a campanya de Marroc. A la Guerra d'Espanya la base fou utilitzada per hidroavions alemanys per tal d'atacar els ports republicans del Mediterrani. Va ser clausurada el 31 de juliol de 1950

4 Inaugurat el 1913, a l'època del Protectorat espanyol a Marroc, situat molt a prop de Tetuan.

ser l'emigració dels supervivents cap a Veneçuela, en particular, i cap a Amèrica Llatina en general.

Per acabar, en els treballs sobre la repressió a les Illes Canàries, trobem tres casos rellevants de repressió personal i familiar: la d'un diputat comunista, anomenat Eduardo Suárez Morales, la de l'artista canari Rafael Clares García i la del president del Govern de la Segona República, Juan Negrín López, que mereixen una atenció especial, sobretot en el cas d'aquest últim.

Pel que fa a la repressió a Ceuta, els dos articles inclosos en aquest monogràfic constaten que en aquell territori, la tarda-nit del 17 de juliol ja s'havia iniciat la Rebel·lió militar i que en aquell mateix moment havia començat la repressió física, que va provocar 268 víctimes, entre les quals hi havia dues dones. L'estament militar va ser un dels més castigats, així com els sectors anarcosindicalistes. Totes les víctimes van ser llençades en una fossa del cementiri de Santa Catalina, on van quedar enregistrats tots els seus noms.

El magisteri també fou depurat i tres dels seus membres, entre els quals una dona, van ser assassinats.

A Melilla van ser assassinades 342

persones. Els militars i els falangistes van ser els encarregats d'implantar el terror, així com d'abandonar a les cunetes les persones assassinades. Les execucions eren anunciades i els "señoritos" hi acudien com si es tractés d'una romeria; aquest era el grau de sadisme d'aquella gent que pretenia "regenerar Espanya". El general de Brigada Manuel Romerales Quintero, comandant en cap de la Circumscripció Oriental del Protectorat espanyol a Marroc, amb seu a Melilla, va ser condemnat a mort i assassinat pels delictes de traïció i de sedició; la justícia a l'inrevés. Els membres de les diverses lògies maçòniques, entre els quals hi havia molts militars, van ser represaliats físicament i econòmicament mitjançant els expedients de Responsabilitats Polítiques.

La nit del 17 de juliol, amb el cop ja consolidat al Protectorat de Marroc, Ceuta i Melilla van ser passades per les armes, és a dir sense judici previ, 189 persones, la majoria militars, dels quals 27 ho van ser a Villa Alhucemas o Villa Sanjurjo, la qual cosa indica la resistència al sollevament militar en aquell indret, més castigat que Ceuta, Melilla o Tetuán. El Penyal d'Alhucemas (que no era al protectorat igual que Ceuta i Melilla)

va ser el primer camp de concentració del territori espanyol des de 1936 fins a 1945. Un altre camp de concentració del Protectorat va ser el de Zeluán. També a Villa Sanjurjo es van depurar 16 mestres i cal destacar, també, la repressió de les persones vinculades a la lògia maçònica local Cabo Quilates; algunes d'elles van ser assassinades i 22 jutjades i condemnades al Camp de Zeluán. Els que sí que es van salvar van ser els maçons musulmans, ja que la "raó d'estat" aconsellava no enemistar-se amb la població indígena quan s'estaven reclutant milers de rifenys per a les files de l'exèrcit rebel.

Per últim, cal destacar l'article dedicat a Carlota O'Neill i la repressió personal i familiar que va patir aquesta poeta, dramaturga i periodista espanyola, primera cronista de la guerra civil i esposa de Virgilio Leret Ruiz, un dels primers militars assassinats a Melilla, a causa del fet de mantenir-se fidel al Govern democràtic de la Segona República Espanyola. Continuarem treballant per tal de contribuir al coneixement de la veritat, acabar amb la impunitat tot fent justícia a les víctimes i exigint que s'implementin polítiques públiques de Memòria per tal d'evitar-ne la repetició.

JUAN NEGRIN: ENTRE EL COMROMÍS I LA RESISTÈNCIA

Cristina Martín Gómez

Professora d'Ensenyament Secundari
Assessora històrica de la Fundació Juan Negrín

Una breu aproximació a la vida de Juan Negrín

Juan Negrín va néixer a Las Palmas de Gran Canària el 8 de febrer de 1892 en el si d'una família acomodada, conservadora i profundament catòlica. Tanmateix, des de la seva joventut va tenir inquietuds polítiques progressistes. Acaba amb notes excel·lents el batxillerat amb 14 anys i se'n va a Alemanya a estudiar Medicina. S'especialitza en Fisiologia i als 20 anys obté el grau de doctor en Medicina per la Universitat de Leipzig. A més, consolida els seus estudis d'anglès, alemany, francès i rus... i comença la seva enorme afició pels llibres. També inicia les carreres de Química i Economia, sense arribar a acabar-les. L'inici de la Primera Guerra Mundial fa que torni a Espanya. L'any 1916 demana a la Junta per a Ampliació d'Estudis una beca per tal de continuar les seves investigacions a Estats Units, però el seu director, Ramón i Cajal, el conviada a traslladar-se a Madrid per tal de

dirigir el nou laboratori de Fisiologia General, situat als soterranis de la Residència d'Estudiants on crea una destacada escola de Fisiologia moderna en la qual es formaran científics tan importants com ara Domingo Hernández Guerra, Blas Cabrera Sánchez, Severo Ochoa, Francisco Grande Covián... Paral·lelament convalida a Espanya el seu títol de Medicina, fa la seva segona tesi doctoral i als 30 anys obté la càtedra de Fisiologia a la Universitat Central de Madrid. L'any 1923 és nomenat secretari de la Facultat de Medicina a la Universitat Central des d'on durà a terme la reforma del pla d'estudis de Medicina, impulsa la creació de l'Institut de Comprovació dels Medicaments i l'Escola d'Educació Física i Medicina de l'Esport. Des de 1927 col·labora amb la Junta Constructora de la Ciutat Universitària i n'arriba a ser secretari executiu, càrrec sense cap mena de retribució, però al qual va dedicar molt de temps i esforç personal. En aquesta època Negrín es converteix en un gran ci-

entífic de fama mundial. L'any 1929 crea juntament amb uns amics i amb capital canari (préstec del seu oncle Domingo López Marrero) l'Editorial España que tradueix novel·les com ara "Sense novetat en el front" i publica l'important manual "Elements de Bioquímica".

Tanmateix, el compromís de Negrín va molt més enllà. L'any 1929 ingressa al PSOE i es vincula a l'ala moderada, la de Prieto, i veu en el partit un instrument per a la modernització d'Espanya. Durant la Segona República és diputat per Las Palmas l'any 1931 i el 1936 i per Madrid el 1933. L'any 1935 renuncia a l'exercici de la docència per tal de dedicar-se de ple a la política. És en aquesta etapa final de la República, després de la victòria del Front Popular i l'esclat de la rebel·lió militar, que mena a l'inici de la guerra, quan Juan Negrín López adquirirà un més gran protagonisme, primer com a ministre d'Hisenda i posteriorment com a president del Govern, tots dos càrrecs buscats i assumits per com-

promís amb el seu partit, defensant sempre els principis democràtics, la llibertat, la igualtat i la justícia social.

Com a ministre d'Hisenda davant de la posició de No intervenció de les potències estrangeres i el suport d'Itàlia i Alemanya al bàndol rebel, proposa treure l'or del banc d'Espanya i posar-lo en lloc segur, fora de les fronteres espanyoles. Largo Caballero aprova la iniciativa i, després que Azaña hi doni el vist-i-plau, se signa un acord amb la Unió Soviètica i se n'ordena l'execució. Com a president del Govern va haver d'assumir els moments més durs de la guerra amb el seu lema: "*Resistir és vèncer*". Els seus pregons coneixements el feien preveure la guerra a Espanya com un primer episodi d'una segura Segona Guerra Mundial, on s'enfrontarien les democràcies contra els totalitarismes. Aquesta posició de resistència trenca l'amistat política i personal entre Negrín i Prieto i obre una fractura que, amb el temps, es farà més gran. També defensa els anomenats "Tretze punts" (30 d'abril de 1938), que donaven una oferta de pau sense repressió i respectant el sistema democràtic. El 1939, després de la dimissió del president de la República, Azaña, i el cop d'Estat del coronel Casado, Negrín s'exilia a França i continua amb les seves tasques com a cap del govern republicà a l'exili. Continua l'enfrontament amb Prieto a l'entorn de la legalitat del Govern i la viabilitat de les institucions a l'exili.

El mes de maig de 1940, quan hi ha la Segona Guerra Mundial i es produeix la invasió nazi de França, Negrín ha de marxar a Londres. Negrín dona suport als aliats, es reuneix amb els laboristes, crea la Llar Espanyola, la fundació escolar Juan Luís Vives i l'institut Espanyol i continua preparant la tornada de la democràcia a Espanya tot defensant un front unitari republicà. Paral·lelament s'organitzen missions d'ajuda als emigrats espanyols a Amèrica amb

mesures de tipus econòmic i cultural. L'any 1945, l'exili republicà confia en l'acabament de la dictadura franquista i es reuneixen les Corts espanyoles a Mèxic, Negrín hi presenta la renúncia i no és reelegit a causa de la gran divisió que hi ha entre els exiliats. Un any després, juntament amb altres 35 persones, és expulsat del PSOE. S'instal·la a París i defensa la inclusió d'Espanya en el Pla Marshall el 1948. La seva prioritat era el bé del poble espanyol, independentment de qui governés. Comença a tenir greus problemes de cor, manté econòmicament la seva mare i els seus germans i assumeix la cura de dos nets, Juan i Carmen (a causa d'una greu malaltia de la seva mare). Inicia la redacció de les seves memòries però mor el 12 de novembre de 1956 a causa d'un infart. Va deixar disposat que la seva mort s'anunciés dos dies després de l'òbit, i que sobre la seva làpida no s'hi escrigués res més que les seves inicials "J.N.L." i que es lliurés a l'estat espanyol la documentació relativa a l'or de Moscou.

El cas Negrín: de la separació familiar i la confiscació del seu patrimoni a la difamació i l'oblit.

El 18 de juliol de 1936 s'inicia l'alcament militar de Franco des de la Comandància Militar de Las Palmas, situada al costat del domicili familiar dels Negrín (carrer Buenos Aires, n. 3). El pare de Negrín, Juan Negrín Cabrera, acabava de tornar a Las Palmas per resoldre afers relacionats amb els seus negocis, mentre que la seva dona, Dolores López Marrero i els fills, Lolita i Heriberto, acompanyats de la seva tia, eren al domicili de Madrid. La impossibilitat de retornar a Canàries a causa del triomf del cop i la proximitat del front fan que la família cerqui refugi a França. En el trajecte, al pas per Alacant, localitat presa per la FAI (Federació Anarquista Ibèrica), arresten Heriberto, atesa la seva condició religiosa (era

sacerdot claretià) i decideixen afusellar-lo. La fortuna, en forma del diputat Juan Simeón Vidarte¹, el salva i després d'una rocambolesca fugida, el retorna a Madrid i el porta després a Barcelona on, reunida finalment la família, volen amb destinació a Marsella. No tornaran mai més a Espanya i viuran la resta de les seves vides entre Lorda i Pau.

Més malament li va anar al pare de Negrín que mai no podrà tornar a Madrid per reunir-se amb la seva família a l'exili. Després del nomenament del seu fill com a nou cap de govern, el 2 de juliol de 1937, hi ha el seu empresonament, primer a la Presó Provincial i després a l'hospital de San Martín. El 13 de setembre de 1939 és excarcarat per iniciativa del bisbe Pildain, atesa la seva edat avançada i la malaltia; és fàcil de comprendre la ràpida deterioració que el mena a la mort, el 8 d'agost de 1941, absolutament sol. Mor sense deixar testament, potser assessorat legalment, per tal d'evitar que l'Estat franquista confiscués l'herència del seu fill Juan.

Per altra banda, el mes de juliol de 1936 la seva esposa legal (estaven separats) i el seu fill més petit, Miguel, es refugien a Suïssa, mentre que els dos fills grans (Juan i Rómulo) s'incorporen a l'exèrcit republicà.

Paral·lelament comença la repressió directa contra Negrín, primer a la seva pròpia ciutat natal. El 27 d'abril de 1937, l'Ajuntament de Las Palmas declara Juan Negrín "*fill espuri i indignat de la ciutat de Las Palmas*", com es publica al diari FALANGE de Las Palmas².

El mes de febrer de 1939 hi ha, mitjançant una ordre ministerial, la seva depuració com a catedràtic, juntament amb d'altres importants científics i intel·lectuals "*ja que és pública i notòria la desafecció dels catedràtics universitaris que s'ementen al nou règim implantat a Espanya, no només per les seves actuacions a les zones que han sofert i on pateixen la dominació marxista,*

1 VIDARTE, J. S. (1973): *Todos fuimos culpables*, Fondo de Cultura Económica, Colección Tezontle, Mèxic, pp.493-501.

2 <https://jable.ulpgc.es/jable/falange/1938/04/28/0003.htm?palabras=+hijo+esp%C3%BAreo+indigno+ciudad+palmas>

Traslats de la biblioteca de Juan Negrín, que coincideixen amb els de l'Arxiu a partir de Madrid.

sinó també per la seva tossuda política antinacionalista i antiespanyola en els temps precedents al Glorios Moviment Nacional”³.

El 1941, el franquisme, mitjançant el Tribunal de Responsabilitats Polítiques, dicta una sentència contra Juan Negrín López per la qual perd la nacionalitat espanyola i se li imposa una multa de cent milions de pessetes i s'adjudica a l'estat espanyol els drets successoris corresponents a l'herència del seu pare⁴. La corrupció de l'administració i els interessos locals van permetre les modificacions cadastrals, la desaparició d'expedients i els títols falsos que van menar a la confiscació irregular de les propietats i dels innombrables béns de la família Negrín. També es van confiscar les propietats de Negrín a Madrid i tot el seu contingut. Els germans de Negrín, tot i les estretors econòmiques de l'exili, mai no van vendre res del patrimoni fa-

miliar en prova de l'estimació i suport al seu germà, que fins a la mort va pagar les seves despeses.

L'any 1941, el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme va condemnar Juan Negrín López en absència a 30 anys de reclusió major⁵, la pena màxima, tot i que Negrín mai no va ser ni maçó ni comunista.

A l'exili va continuar la persecució, propiciada per l'ocupació nazi de França durant la Segona Guerra Mundial. Els republicans espanyols, declarats apàtrides pel règim franquista, són cercats per la Gestapo a petició expressa del dictador. Juan Negrín va haver d'amagar l'arxiu i la seva biblioteca a França i tornar a exiliar-se, en aquest cas al Regne Unit, ja que no volia estar fora d'Europa. Feli López, (la seva companya de vida) explicarà en una carta el seu segon exili. “Vam sortir de París la matinada del 12 de juny, París-Tours,

Tours-Bordeus, les mateixes parades que el govern francès...vam trigar quatre dies... tot el que us expliqui és pàl·lid comparat amb la realitat, la nostra sortida d'Espanya s'ha quedat petita”⁶ El Govern britànic concedeix a Negrín el dret d'asil amb la condició que no exerceixi activitats polítiques, és un exiliat incòmode, ja que Gran Bretanya havia reconegut el govern franquista. A Londres, Negrín compagina la vida diplomàtica amb l'intent d'organitzar i unir els republicans, sense deixar de banda el seus aspectes econòmic i científic.

Després de l'acabament de la Segona Guerra Mundial i la reunió de les Corts espanyoles a Mèxic, Negrín no aconsegueix el seu propòsit i l'exili republicà estarà cada vegada més dividit. La seva expulsió del PSOE suposarà un cop dur per a Negrín, tot i que continuarà defensant incansablement la causa republicana. A partir d'aquest moment haurà de suportar una difamació constant sobre la seva persona, procedent de dos fronts. Per una banda, el franquisme que el considera un roig anti-espanyol, comunista, amic de Stalin i que centra les seves crítiques en l'anomenat “or de Moscou”. Per altra banda, els seus antics companys que el consideren el causant de la derrota, el culpen d'allargar la guerra sense sentit, de prendre decisions sense consultar ningú i d'acostar-se massa als comunistes.

Davant d'això, Negrín va continuar amb la seva discreció pública. Només a les cartes adreçades als seus germans, uns mesos abans de morir, podem veure el que pensava i com se sentia. “Jo visc conforme a la meua manera de pensar. Encertada o equivocada, és la meua...” “...Tant de bo fos un devot creient com vosaltres, per atenuar les tortures per les que passo” “Actualment gairebé he arribat al límit del possible” “Del que de mi diguin, no cal que te'n preocupis. Pensa

3 <https://boe.es/datos/pdfs/BOE/1939/048/A00932-00932.pdf>

4 Arxiu Juan Negrín.

5 <https://www.boe.es/gazeta/dias/1941/10/07/pdfs/BOE-U-1941-280.pdf>, pp.3669

6 Arxiu Juan Negrín, 3. Personal.

Juan Negrín amb els seus germans (Lolita i Heriberto) i els seus nets (Juan i Carmen) a l'exili. Arxiu Juan Negrín

que si en alguna cosa diuen la veritat, és el que em mereixo: si difamen o calumnien, a l'avançada perdono qui ho faci". "A més, a mi em preocupa que sobtadament i inesperadament em pogués passar un accident, normal als meus anys i amb el qual cal comptar atès el desgast que he arribat a patir"⁷

Fins i tot, després de mort va continuar la persecució, com diu el seu fill Rómulo en una carta.⁸ Les autoritats franceses van entrar a l'habitatge de Negrín a París a la cerca "dels seus suposats béns i fortunes", i la van segellar, però en ser la casa propietat de Feli López va poder recuperar-la. Posteriorment, hi va haver més intents de confiscació dels documents de Negrín, que la família va guardar durant molt de temps. Després, va venir l'oblit.

La lenta recuperació de la Memòria i la dignificació de la figura de Negrín

Franco mor el 1975 i s'inicia un període de transició a la democràcia. El mes de novembre de 1977, a petició del grup socialista, l'ajuntament de Las Palmas, en un Ple Extraordinari, anul·la l'acord que declarava Negrín fill espuri i indigne de la ciutat.⁹

La família Negrín va conservar el seu llegat, tant el seu arxiu com la biblioteca i va continuar lluitant per recuperar el seu patrimoni, sobretot a partir de 1976. Després d'una llarga negociació que va començar amb Adolfo Suárez i va acabar amb Felipe González, el 4 d'agost de 1995 hi va haver un acord entre la família Negrín i el Ministeri de Justícia del Govern espanyol per tal de liquidar el

contenciós entre tots dos mitjançant el lliurament de 287 milions de pesetes als seus hereus¹⁰, una compensació simbòlica, tenint en compte la quantitat de patrimoni dels Negrín.

La primera recuperació de la figura de Negrín la fan investigadors (Viñas, Tuñón de Lara, Jackson, Miralles, Preston, Graham, Moradiellos) els quals, després d'analitzar les fonts, destaquen la necessitat de reivindicar Negrín com un gran científic, com un home avançat al seu temps, com l'únic espanyol equiparable a grans estadistes del moment (Churchill i Roosevelt) però, sobretot, com un home d'Estat, un patriota.

També la seva ciutat de naixença valora la seva tasca destacada. El 1993 s'instal·la al carrer Triana un monument a Juan Negrín de l'artista Juan Bordes. Un altre aspecte

7 Idem. També recollit a Sánchez, J. (2015): El padre Heriberto Negrín y su familia, Gaviño de Franchy Editores, Gran Canària, p. 88.

8 Arxiu Juan Negrín, 3 Personal

9 <https://jable.ulpgc.es/jable/el.eco.de.canarias/1977/11/19/0009.htm?palabras=negr%C3%ADn+hijo+esp%C3%BAreo>

10 <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1995-20416>

important va ser la decisió de posar el 1999, el nom de doctor Negrín al nou Hospital Universitari de Gran Canària.

Va haver de passar molt més temps per a la seva rehabilitació política. El 2008 el PSOE va acordar l'anul·lació de la seva expulsió del partit juntament amb altres 35 militants "maltractats per la història i els socialistes",¹¹ segons les paraules d'Alfonso Guerra i, un any després, es va lliurar el carnet del PSOE a la seva neta Carmen Negrín.¹²

De gran importància per a la memòria democràtica és la recuperació de l'arxiu de Juan Negrín, inaccessible fins l'any 2014 en què, després de complexos acords amb la família i àrdues negociacions, es va situar a Las Palmas de Gran Canària, a la seu de la Fundació Juan Negrín. Es tracta d'una documentació essencial per a la reivindicació de la figura de Negrín i d'altres republicans i per a la investigació del que va passar en aquest període històric. A tall d'exemple, i relacionat amb la repressió franquista a les illes i en els espais colonials espanyols, hi ha a l'Arxiu Juan Negrín un detallat informe, set pàgines mecanografiades de data 31 de març de 1937, enviat des de la ciutat de Dakar pel "Comi-

té de Refugiados del vapor Viera y Clavijo", després de la seva evasió des del fort militar de Villa Cisneros. La seva fugida es un fet destacat i el document mostra una minuciosa comptabilitat, les dificultats que van patir i l'arribada d'altres refugiats, pel que podria ser una possible ruta de fugida. Entre aquests 152 republicans fugitius hi havia Pedro García Cabrera (poeta de La Gomera i regidor republicà) i José Rial (faroner, socialista, periodista i escriptor).

Actualment, a la Fundació Negrín s'han dipositat d'altres arxius importants per al coneixement d'aquesta època com ara els de José Negrín Cabrera, José Rial i Díaz Saavedra (alcalde i governador civil republicà).

Conclusions

José Negrín podria haver tingut una vida acomodada a Canàries, atesa la situació de la seva família, però de ben jove va marxar a l'estranger i amb la seva intel·ligència i voluntat es va convertir en un científic prestigiós, ahora exigent i generós amb els seus deixebles. Les seves qualitats són àmplies: home culte, gran humanista, políglot, discret, europeista, emprenedor, amb do de gents i temperament enèrgic.

La seva manera de veure la vida i els seus principis ètics el van dur a comprometre's amb la vida política del seu país; es va preparar per a aquesta finalitat (la seva biblioteca personal ho demostra) i va assolir alts càrrecs que mai no va ambicionar i que va assumir amb responsabilitat per disciplina de partit. Pel fet de dur a terme aquestes tasques polítiques i la seva defensa de la ideologia republicana, democràtica i socialista va patir l'exili i una dura repressió que van afectar la seva família i la seva persona i que, a més, va suposar la pèrdua del seu patrimoni i de la seva bona reputació. Mai no es va rendir, va seguir conservant el seu arxiu, la seva biblioteca, la seva família i els seus bons amics i va lluitar amb coherència per les seves idees i el seu país. El seu compromís i la seva resistència han arribat fins al present i el seu llegat perdurarà en el futur.

Encara queda molt per fer, però la Memòria Democràtica restaurarà allò que ha estat manipulat i tergiversat i desfarà la desinformació educativa imposada per la dictadura franquista sobre l'etapa democràtica espanyola que es va desenvolupar des de 1931 fins a 1939.

Bibliografia

- Jackson, G. (2008): *Juan Negrín: Médico, socialista y jefe del Gobierno de la II República española*, Ed. Crítica, Madrid.
- Medina Jiménez, J. (2003): *La familia Negrín en Gran Canaria. La parcelación de las Palmas de Gran Canaria (1845-1945)*, Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Gran Canaria, Gran Canaria.
- Miralles, R. i altres (2006): *Juan Negrín. médico y jefe de gobierno (1892-1956)*, Ed. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid.
- Miralles, R. (2006): *Juan Negrín. La República en Guerra*, Planeta, Barcelona.
- Negrín, C. i altres (2005): *Juan Negrín: el Estadista. la tranquila energía de un hombre de estado. Exposición 2005*, Fundación Juan Negrín, Gran Canària.
- Moradiellos García, E. (2006): *Negrín. Una biografía de la figura más difamada de la España del siglo XX*, Edicions Península, Barcelona.
- Tuñón de Lara, M., Miralles, R. y Díaz Chico, N. (1996): *Juan Negrín López, el hombre necesario*, Consejería de Educación Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Gran Canària.
- Viñas, A. (1979): *El oro de Moscú*, Grijalbo, Barcelona.

11 https://elpais.com/elpais/2009/10/24/actualidad/1256372219_850215.html

12 <https://www.europapress.es/nacional/noticia-psoe-rehabilita-negrin-otros-35-militantes-socialistas-reconocer-recuperar-historia-20091024142007.html>

EDUARDO SUÁREZ MORALES, DIPUTAT COMUNISTA LÍDER DE LA RESISTÈNCIA GRANCANÀRIA

Isabel Méndez Suárez

Investigadora de Memòria Històrica, Escriptora i autora del llibre “*Eduardo Suárez Morales en el recuerdo. Una memoria recobrada*”, i neta del diputat pel Front Popular, 1936. Presidenta de Asociación Eduardo Suárez Morales por la Recuperación de la Memoria Histórica i vicepresidenta de l’Asociación de Memoria Histórica Democrática. Memorial de Canarias.

El context històric

Al·l'iniici del segle XX, amb el desenvolupament de l'activitat portuària i d'una més gran exportació, es requereix cada vegada més mà d'obra, la qual cosa suposa un augment de població a la ciutat de Las Palmas de Gran Canària on es formen veritables barris obrers com és el cas de La Isleta. Centenars d'obers viuen amuntegats en casetes de fusta de condicions insalubres i carrers que arriben a ser veritables fangars i abocadors. Cada obrer manté set o més fills. L'atur és elevat i hi ha una crisi que s'aguditza amb la Primera Guerra Mundial. L'exploació dels treballadors que reben tractes humiliants, i l'abús per part de les empreses estrangeres, sobretot angleses, són el pa nostre de cada dia.

Eduardo Suárez Morales neix el 27 de gener de 1906 i és el novè fill de José Suárez León, el primer mestre establert al barri de La Isleta, el qual li ensenya la lluita per una justícia social igualitària en suport a la classe obrera que aleshores es

trobava sota el jou i l'opressió d'un sistema de cacics i d'un clergat que dirigia la vida i fins i tot el vot dels treballadors tot mantenint-los explotats i en unes condicions d'elevada ignorància, per tal d'afavorir les seves pròpies conveniències.

En aquella època, i després d'un estancament aguditzat per una nova crisi mundial, el crac de 1929, Eduardo ja es troba en els seus inicis polítics i demostra tenir una personalitat inquieta i dots de líder natural, sempre a la recerca d'una justícia social. El 1928 decideix afiliar-se al Partit Socialista Obrer Espanyol. Tanmateix, el 1929 abandona el partit ja que considera que aquest havia traït els obrers en col·laborar Francisco Largo Caballero com a conseller en la Dictadura de Primo de Rivera.

Eduardo no vol continuar aquesta línia de conducta que no combrega amb l'educació i els ensenyaments que ha vist i rebut a casa des de petit, que és la idea que el poble i les seves necessitats són les que manen, i una responsabilitat i càrrec polític depèn només de la veu popular que

l'accepta i el col·loca en aquesta tasca.

Cap a 1931, Eduardo treballa com a comptable en unes oficines, i comença la seva activitat sindical en el Sindicat de Treballadors Mercantils. Es relaciona sovint amb els treballadors portuaris i lluita pels seus drets laborals. L'any 1932 es casa, matrimoni del qual tindrà dos plançons, i en aquest mateix any entra al Partit Comunista que havia estat constituït feia poc a Las Palmas.

Després d'esdevenir secretari de la comissió gestora de la Federació Obrera dels Treballadors de Las Palmas, tindria un més gran paper a la vaga del sector tabaquer que es duria a terme els mesos de maig i juny de 1935 i on mostraria una gran solidaritat envers els obrers en vaga, tot acollint-los a la seu dels Treballadors Mercantils i ajudant-los econòmicament en tot el possible.

Participa en diversos mítings ja que té una gran capacitat d'oratória i alçava tota la multitud que l'escoltés i el seguís. Es feia estimar de tothom perquè complia amb la seva paraula,

Eduardo i la seva filla Mari Saro

Mítinq novembre de 1935

i s'hi esforçava a fer-ho possible.

El comunisme canari va anar adquirint una gran força com a partit i va ser aleshores quan van presentar la candidatura d'Eduardo per a les eleccions de febrer de 1936, amb el suport dels obrers als quals havia donat anteriorment el seu suport durant les vagues.

A Las Palmas, el Front Popular va guanyar amb un gran triomf de les esquerres, i va suposar que Eduardo Suárez obtingués la mateixa quantitat de vots -30.576- que el seu contrari, Mesa y López, pertanyent al Partit Liberal Canari i gran referent dels cacics de les illes.

Aleshores és escollit Diputat i figura en el Congrés amb el número de credencial 454, la data d'alta és del 15 de març de 1936 i la de la jura el 5 d'abril del mateix any.

Uns mesos més tard, i amb el cop d'Estat militar, començaria el calvari per a la majoria de la població que creia en les llibertats de pensament, culte i drets que proclamava la República. I també començaria la fi tràgica d'Eduardo i de milers d'espanyols.

El 18 de juliol de 1936

Franco havia estat allunyat d'Espanya i enviat a Tenerife com a capità general de Canàries, ja que el govern republicà pensava que "com

més lluny, més poques opcions de rebel·lió militar" Tanmateix, arriba a Gran Canària el divendres 17 de juliol de 1936, amb el pretext d'assistir al funeral del General Balmes, que era governador militar de Las Palmas i que havia mort sobtadament després d'un "accident" en fer servir una pistola encallada.

Es rep, la matinada del 18, avís de l'alçament dut a terme a Àfrica. L'aleshores Governador Civil de la Província, Antonio Boix Roig, rep de Madrid l'ordre que es detingui el general Franco, viu o mort, i aquest ordena d'arrestar-lo a ell i al seu comitè. Però Franco, sabent el que l'esperava, no és a l'hotel sinó que s'havia refugiat, juntament amb la seva dona, a les casernes.

En aquell moment, Eduardo és al camp, descansant després de la seva anada a Madrid, on havia participat en el Congrés de Diputats.

És aleshores quan un amic l'adverteix del que passa a la capital. Atesa la gravetat dels fets, s'acomiada de la seva esposa i fills i se'n va cap a Las Palmas.

Es presenten diversos dirigents del Front Popular al Govern Civil, amb el vist-i-plau del Governador, convoquen una manifestació a primeres hores del matí del 18 i es preveuen diversos mítings polítics de les esquerres per als dies següents. Aquesta vaga general està prevista no no-

més a la ciutat de Las Palmas sinó en altres pobles de les illes. Cap a dos quarts de nou del matí, Eduardo encapçala la manifestació integrada per uns mil obrers. Van per la ciutat cap al Govern Civil tot passant per la Comandància Militar. Dos escamots d'Infanteria, un sergent i un tinent intercepten la comitiva. El tinent, pistola en ma, s'acosta al Diputat i li ordena dissoldre la manifestació, si no vol que hi hagi vessament de sang. La comitiva retrocedeix i es dissol en grups amb ordres de recórrer la ciutat donant visques a la República i instant tothom a unir-se a la vaga general. Mentre, les forces militars es concentren a les casernes, en diversos indrets de la ciutat i davant del Govern Civil, on hi havia tancades les autoritats amb les seves forces lleials. Davant la certesa del Governador que tot estava controlat a Las Palmas i que no hi hauria rendició -de fet, Boix Roig ja havia rebutjat l'ordre del general Orgaz de rendir-se-, Eduardo decideix aleshores marxar cap al nord per controlar la vaga i la resistència contra les tropes rebels.

Tanmateix, i després de resistir a la seu, el Governador i uns quants càrrecs importants del Front Popular es veuen obligats a rendir-se l'endemà, el 19 de juliol. La Guàrdia d'Assalt, lleial a la República, havia estat neutralitzada i la Guàrdia Civil, ma-

oritàriament, s'incorporaria a les tropes rebels.

La resistència

Mentre, Eduardo intenta el tot pel tot i se'n va al nord de l'illa amb la finalitat de començar a organitzar les vagues i la resistència, i també amb el propòsit de reunir-se, segons el que s'havia acordat, amb Fernando Egea, farmacèutic d'Agaete i delegat governatiu de la zona nord, i amb qui s'havia citat a Arucas.

Fa una parada a Tamaraceite per parlar amb l'alcalde del municipi, Juan Santana Vega, al qual coneix ja que són del mateix partit, i amb un grup bastant considerable disposat a seguir amb la vaga en aquesta localitat. El diputat els comenta les últimes notícies de Las Palmas, dient-los el que creia que era cert, i és que les defenses de la capital estaven organitzades entorn del Govern Civil i les casernes segons li havia comentat el Governador, i que s'havia de continuar amb les vagues i manifestacions, i ahora s'havia d'estar alerta en la defensa del municipi. I sempre segons la conversa que havia mantingut amb el Governador i amb la resta de dirigents del Front Popular que estaven tancats al Govern Civil, li comenta que a Las Palmas li han dit que tot està controlat però que, tanmateix, es reuneix a Arucas amb Egea per tal d'organitzar la vaga i una protesta en contra de la rebel·lió, a més d'una resistència al pobles del nord. Després s'acomiada tot donant les últimes instruccions i, reclutant de camí els qui volguessin seguir-lo per defensar la República. El diputat i un nodrit grup de persones requisen escopetes de caça, alguna que altra pistola i dinamita procedent de la Hidràulica dels pous d'aigua i, a continuació, van cap a la vila d'Arucas. Quan hi arriben alguns s'atrinxeren a les teulades del voltant del mercat mentre que Eduardo ho fa a l'edifici de l'ajuntament, amb Egea i el Ple. Diumenge a la tarda, 19 de juliol, una columna militar pertanyent als rebels, intenta arribar a Arucas però es troba que el pont de Tenoya ha es-

tat volat amb la qual cosa l'operació per entrar a Arucas es fa més difícil. Alguns diuen que, malgrat tot, hi van entrar aquell mateix dia; d'altres diuen que va ser l'endemà, dilluns 20. El cert és que es presenten 20 soldats i comandaments i 40 falangistes, amb dues peces d'artilleria a la ciutat d'Arucas per tal que no oposessin resistència a la tàctica militar de les forces a les seves ordres. Però a poca distància d'on eren cauria una bomba de dinamita. I també hi havia dinamita a gairebé tots els terrats als voltants del mercat. Després sabia que Suárez Morales dirigia la resistència a Arucas. Segons comenta aquest capità, les forces a les seves ordres no portaven uniformes, però va avisar l'alcalde del caràcter militar de la seva presència i a més va demanar forces militars per tal de convèncer el poble. Les seves tropes van posar metralladores des de la catedral fins al mercat, i van preparar l'atac contra el mercat i l'ajuntament.

A causa del desplegament dels mitjans bèl·lics dels militars i falangistes, a la canonada de què fou objecte l'edifici on s'havia constituït el Ple de l'Ajuntament se'n rendeixen uns quants. Mentre Eduardo, Fernando Egea i altres companys fugen cap al nord de l'illa amb la intenció de continuar lluitant, Arucas ja havia estat presa i els rebels aleshores persegueixen els resistents els quals, en la seva retirada, intenten volar alguns ponts per tal de detenir l'avenç de les forces rebels, però els rebels no sempre els donen temps per fer-ho. El vaixell *Arcila*, a més, es col·loca davant de les costes per canonejar els grups de resistència i les tropes desembarquen a terra. D'aquesta manera, entre els dies 20, 21 i 22 van caient els últims nuclis de resistència. El Diputat Suárez Morales, el delegat Governatiu, Egea Ramírez i la seva dona, Herminia Dos Santos, en avançat estat de gestació, així com el conseller del Capítol, Pedro Delgado Quesada, es veuen obligats a fugir en falua des del port d'Agaete al nord-oest, amb la finalitat d'intentar reunir-se amb un

vaixell de l'Armada republicana que, en un principi, se sabia que havia de fer un viatge per les illes i es comentava que es trobava als voltants de Mogán, poble situat al sud-oest de l'illa. Així doncs, el pla consistia a reagrupar-se i seguir amb la resistència a Espanya. Mentre van rumb cap al sud, el patró i amo de la falua simula una avaria i els desembarca en unes coves situades a la platja de Tasartic, entre l'Aldea i Mogán. Un cop sol, el patró els delata i el vaixell *Arcila* se situa davant de la cova. Després de ser canonejats acaben rendint-se i són detinguts el 24 de juliol d'aquell any.

Així va ser com, en poc més de quatre dies, la sort i situació de l'illa de Gran Canària ja estava decidida. Es va poder fer ben poc per organitzar una resistència eficaç pràcticament sense armes i sense organització ni mitjans de defensa.

Les condemnes

Se'ls aplica un judici sumaríssim amb rapidesa, en una caserna i envoltats de militars. L'al·legat final del fiscal i de l'advocat "defensor", deixa clar el que els generals rebels havien proclamat: reduir l'enemic com més aviat millor, amb extrema violència i aplicar càstigs exemplars per escanyar els moviments de rebel·lia.

Uns dies més tard, el 5 d'agost, l'Auditor de Guerra fa conèixer la sentència de mort arribada de la Península, per a Egea Ramírez y Eduardo Suárez. L'execució es duria a terme en el camp de tir de La Isleta, el 6 d'agost a les sis hores de la matinada.

A Pedro Delgado Quesada i a Herminia Dos Santos Alemán, com a autors per participació directa i voluntària del delictes de rebel·lió militar, se'ls imposa una condemna de 26 anys i 8 mesos de reclusió major.

Els condemnats a mort passen a ser conduïts a la caserna d'Enginyers de La Isleta per passar-hi la nit abans de ser afusellats, a l'espera que es compleixi la sentència de mort. Eduardo escriu dues cartes amb pols ferm per

a la seva esposa i fills, una altra per a Tabaqueras Canarias i fa un dibuix de la falç i el martell amb la paraula "Vencerà"; a totes hi posa data. Les cartes següents, escrites unes hores abans del seu afusellament, són el comiat d'un home, sobretot bo, recte i just fins al moll de l'os. Aquesta mateixa virtut es va convertir en el pitjor dels seus enemics, en una època convulsa.

Aquestes cartes han estat guardades com un tresor, primer per la seva dona i, després, pels seus fills i nets, ja que és l'últim que va sortir del seu cor i ment i constitueixen un document testimonial històric.

Obrint expedients

El 10 de juny de 1938 surt una Ordre, inserta al BOE número 596 -R 626-, on es mana passar ratlla sobre les causes violentes per tal que no quedin reflectides a les partides del Jutjat (Defuncions: supressió de les circumstàncies oprobioses).

Als documents relatius a les causes generades per la Llei de Responsabilitats Polítiques de 9 de febrer de

1939 (BOE del 13-02-19e9) i a la documentació del que va ser Govern Civil després del cop d'Estat hi ha els expedients oberts a Fernando Egea Ramírez, Eduardo Suárez Morales, Pedro Delgado Quesada i Herminia Dos Santos Alemán pel delictes de rebel·lió militar, pel d'excessos i pel d'alteracions de l'ordre públic, inculpats i condemnats en Consell de Guerra celebrat a Las Palmas el dia 1 d'agost de 1936. L'expedient es va instruir per Ordre del 27 de maig de 1937, pel secretari de la causa 37 de 1936, i en el qual va ser Jutge Instructor el tinent d'Infanteria Don José Ramírez Bethencourt -que encara avui dia continua tenint una avinguda al seu nom a Las Palmas ja que va ser alcalde de la ciutat els anys posteriors al cop- i no es tanca fins a 1941. En aquests documents se succeeixen una sèrie de denúncies i expedients amb dates de 1937, de 1938, de 1939, de 1940 fins arribar a la sentència número 375, de 1941, la imposició de sancions econòmiques, tot i que segueix una diligència de 1942, de 1947 i un aute amb data del 21 de març de 1949.

Encara, després de morts, a Egea i a Eduardo se'ls continuen obrint expedients, se segueixen rebent informes sobre els seus comportaments, dient alguns d'ells que són propagandistes de les seves ideologies i se'ls multa, o en el seu defecte, atès que ja són morts, es multa les famílies respectives com a escarment i per a pagar les despeses del judici i de totes les diligències obertes contra ells.

A més de la Llei de Responsabilitats Polítiques, el Règim també es va dotar d'un conjunt de normes per reforçar la persecució i la repressió. L'1 de març de 1940 es promulga la Llei de Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme, instrument que va donar lloc a més detencions, tortures i confiscació de béns. D'aquesta manera ens trobem una vegada més un altre expedient obert des de 1940 fins a 1952, pel Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, contra Eduardo Suárez i basat en la simple denúncia d'un veí de Las Palmas. El mes de juny de 1952 es dona per tancat provisionalment l'expedient per manca de proves i s'hi afegeix: *Presumpta difunt*.

16 Pgs.

LAS PALMAS (Gran Canaria)
Jueves, 6 de Agosto de 1936DIARIO GRAFICO INDEPENDIENTE
FRANQUEO CONCERTADOEDICION DE LA MAÑANA
Año XXVI—Número 2.946

15 Cts.

EL AUDITOR DE GUERRA HACE IMPORTANTES DECLARACIONES

A las seis de la mañana de hoy se ejecutará, en el campo de tiro de la Isleta, la sentencia de muerte dictada contra don Fernando Egea y don Eduardo Suárez Morales

A las seis de la tarde del día de ayer fulminó resolución por el Auditor de Guerra, señor Díaz-Llanos, quien nos hizo las siguientes declaraciones:

En primer lugar he de comunicarles a ustedes que la Junta Nacional de Burgos ha confirmado la sentencia dictada contra Egea y Suárez Morales, procediéndose por consiguiente a la inmediata ejecución de su misma.

Hoy, a las seis de la tarde ingresaron dichos sentenciados en la Capilla, instalada en el Cuartel de Infantería de la Isleta.

La ejecución se llevará a efecto—prosiguió—en el campo de tiro de la Isleta a las seis de la mañana del día de hoy; y la llevará a cabo un piquete de artillería compuesto de un oficial, un suboficial, dos cabos y dieciocho soldados a cuyo cargo han quedado los presos, con arreglo a lo que dispone la Ley. Además, habrá una compañía de Infantería.

Al entrar en Capilla los procesados solicitaron ver a sus respectivas familias lo que les fué concedido inmediatamente, dándose orden en este sentido para que fueran trasladados a presencia de ellos. La sen-

ta de Egea fué llevada desde el Cuartel de la calle Alvarado en donde se halla reclusa.

Egea pidió también entrevistarse con el Presidente del Colegio Farmacéutico, accediéndose, igualmente a ello.

Rechazaron los auxilios espirituales. Sin embargo, permanecerá el Sacerdote hasta momentos antes de cumplirse la sentencia por si a última hora alguno de ellos solicita reconciliarse con Dios.

EXTRACTO DE LA SENTENCIA

El Consejo de Guerra ordinario de Plaza, en procedimiento sumarísimo reunido en esta capital, en el día de ayer, dictó sentencia condenando a los palmasos don Fernando Egea Ramírez y don Eduardo Suárez Morales, como responsables en concepto de autores por participación directa y voluntaria de un delito de rebelión militar previsto por el artículo 237 y penado en el número primero del artículo 238, ambos del Código de Justicia Militar, a la pena de muerte y accesorias, señaladas en el artículo 185 del mismo; y a los también palmasos Pedro Delgado Quesada y Herminia Dos Santos Alemán, como autores por participación directa y voluntaria del delito de rebelión militar definido en el artículo 237 y penado en el número 238, antes invocados, a la pena de 26 años y ocho meses de reclusión mayor.

Lea Vd. "LA PROVINCIA"

Retall diari Execució sentència.
La Provincia, 6 d'agost de 1936

Les desaparicions, els carnatges i les emigracions clandestines

L'avenc de Jinámar -un tub volcànic- i el mar van servir d'indrets per fer desaparèixer els cossos dels republicans, a més dels pous d'aigua que pertanyien majoritàriament als terratinents.

Després de la resistència del poble en el seu intent de salvar la República, els atacs contra la població civil i altres no combatents, la tortura i la persecució per motius polítics, religiosos, o racials s'intensifiquen. Les brigades de la matinada feien ràtzies nocturnes, tot passant casa per casa per tal d'eliminar els homes susceptibles de ser una amenaça per a ells, o simplement per delacions o denúncies de veïns o enemics que s'apuntenaven a treure profit de la situació. La gran majoria era duta a "txeques" o comissaries adaptades per a sotmetre'ls a tortura. Després, a aquests presoners que havien sofert tortures atroces, i si hi sobrevivien, se'ls ficava en camions per dur-los a pous o a l'avenc de Jinámar, on se'ls

llençava després d'haver-los engegat un tret, tot i que alguns continuaven vius després d'haver-los estimbat i morien després d'agonitzar. Els qui acabaven al mar eren lligats de peus i mans amb una soga al coll i un pes per tal que s'enfonsessin, tot i que alguns cossos acabarien essent recollits per tripulacions que passaven per les costes i després eren amenaçades per tal que no parlessin. Altres cossos acabaven a les platges on de seguida hi anava la policia per tal de fer desaparèixer les evidències.

També hi havia els camps de concentració, el de La Isleta que aviat quedarà en desús perquè era massa petit, i després el de Gando, al sud de Gran Canària que, en altres temps, havia estat un llatzaret.

Es tractava d'imposar-se per tots els mitjans per tal que les elits tradicionals arribessin a manar sobre una majoria, dominada per la por, imposant el terror, les espïades, el repudi de les famílies mateix, fent servir el secret de confessió en alguns casos per detenir persones fugides i amagades, en definitiva, imperant la vi-

olència i el silenci.

Però Canàries tenia una llarga tradició d'emigració als països hispano-americanos, amb la qual cosa molts van intentar la fugida clandestina en velers noliejats entre diverses famílies per poder reiniciar les seves vides en altres indrets. Aquest va ser el cas de la família d'Eduardo Suárez. La seva dona, en no veure futur a l'illa, ni per a ella ni per als seus fills, va decidir de fugir el 1949 amb la seva família cap a Venèçuela en un veler d'11 metres d'eslora on hi anaven 122 persones més. Els corrents i les tempestes sofertes de camí els van portar al Senegal, on hi havia una colònia d'espanyols que ja havia fugit per raons polítiques o per raons econòmiques. A la capital, Dakar, s'hi van establir el 1975, quan la filla d'Eduardo Suárez, María del Rosario Suárez Socorro, i el seu marit, Juan Méndez Castro, -un altre canari fugit per raons polítiques- van tornar a Gran Canària per refer les seves vides a l'illa que els havia vist néixer, juntament amb els seus sis fills.

FONTS

- Cuenca Toribio, José Manuel. "El caciquismo en España". Cuaderno Historia 16, número 188.
- Millares Cantero, Agustín. "La II República y las elecciones en la Provincia de Las Palmas". Colecció Guagua, número 47. Mancomunitat de Capítols, Pla Cultural i Museu Canari. Las Palmas de Gran Canària, 1982.
- Arxius del Coongrés de Diputats
- Diari *La Provincia* 20 de febrer de 1936
- Arxiu familiar
- Diari *La Provincia* 16 de novembre de 1935
- Arxiu Històric Provincial Joaquín Blanco. "Documentación del Gobierno Civil del '36 y del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Las Palmas".
- Arxiu de Salamanca: Tribunal especial per a la repressió de la Maçoneria i el Comunisme"
- Entrevistes particulars
- Silva, Emilio - Macías, Santiago. "Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en la cuneta". Círculo de lectores. Navarra, 2003.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES DONES A CANÀRIES: UNA HISTÒRIA OBLIDADA

Dra. Teresa González Pérez
Professora Catedràtica d'Universitat
Universitat de La Laguna

Introducció

A Espanya l'esclat del conflicte armat de 1936 va comportar conseqüències inexorables. Moltes espanyoles van quedar atrapades en el foc creuat entre el bàndol nacional i el republicà. També a les zones de reraguarda, que no van ser escenari de guerra, van patir la repressió, com va ser el cas de Canàries. La majoria va ser víctima de violència sexual, agressions, tortures, o bé de tingudes i separades dels seus familiars, fins i tot algunes van enviuadar, van perdre els seus fills o a d'altres parents. Ahir, igual que avui, durant els conflictes socials, es feia servir la violència com un acte de "agressió, control i degradació". Els temps de guerra ha estat un dels escenaris on les dones quedaven invisibilitzades, malgrat que en van patir les conseqüències. La versió femenina de l'Espanya vençuda va patir un doble abandó: formaren part del bloc menys visibilitzat de la memòria d'aquest contingent humà represaliat. Per a aquestes dones no va ser fàcil la situació per trobar la resiliència. A través de la història gaire-

bé ningú no ha reconegut l'abast de les seves vivències. El drama callat, el patiment i problemàtiques de les dones acostumen a ser ignorades o silenciades.

Estudiar el tema de la repressió franquista a Canàries significa endinsar-nos en la violència, d'índole diferent, que van patir les dones republicanes durant la guerra civil i la postguerra espanyoles, tot i que el territori insular no fou escenari directe de la guerra. Tanmateix, com a zona de reraguarda va patir les conseqüències derivades d'aquesta contesa. Aquelles persones que s'oposaven al règim o bé que les consideraven un perill van ser perseguides a partir del moment de l'alçament militar, el 18 de juliol de 1936. Hi havia dones amb perfils diversos, des de les professionals, sindicalistes, obreres, etc., a les dones anònimes que eren familiars de presos. Altres dones desconegudes i sense vincles polítics, només el parentiu amb alguns republicans les va menar a presó i a la repressió. Dones senzilles sense notorietat pública que van fer esforços esgotadors per superar les adversitats, per sostenir i recompondre la família.

Intentem acostar-nos a un esdeveniment històric viscut per les dones republicanes a l'arxipèlag canari en els tres anys de contesa fratricida i la postguerra, tot i que és una tasca força complicada a causa de les carencies documentals, així com per la dubtosa fiabilitat dels expedients, pel fet que els escrits oficials els constitueixen els portaveus dels grups dominants. És per això que, els testimonis orals proporcionats per diferents persones coetànies o d'aquelles que guarden a la seva memòria l'experiència de persones properes es converteixen en una font informativa bàsica. Cal destacar que les represaliades no sempre van voler aportar la seva història, encara hi havia la por durant la democràcia. Tanmateix, aquestes fonts s'han perdut en el transcurs del pas inexorable de la vida. Pel que fa a la versemblança i objectivitat continguda en les fonts orals, podem dir que la sorprenent rigorositat que manifesta l'oralitat cultural té relació amb la percepció dels fets en el temps. Cal contrastar fonts i sostenir-nos en l'oralitat per desmentir les falsedats vessades sobre les republicanes.

1. Les dones en el punt de mira

La lluita de les dones es va truncar amb la Guerra Civil, tot i que els rols tradicionals de gènere es van veure alterats a la reraguarda perquè elles van assumir tasques pròpies dels homes. En cap moment les tasques domèstiques i de cura de les persones grans i dels infants de la família van ser tasques compartides ni equitatives.

El feixisme va irrompre violentament en la societat insular. L'assetjament, repressió i persecució de la democràcia o dels vestigis democràtics, va ser objecte de la causa comuna. Patir assetjament, suportar les denúncies i acusacions del veïnat també fou un fet habitual. La dura repressió en tots els escenaris de la vida insular fou una situació molt pitjor en els anys de la guerra i els immediatament posteriors de la postguerra, si bé, reiterem, que es tractava d'una zona de reraguarda (Oviedo, 2020; Rivas, 1999; Riquer, 2010).

Les republicanes no van tenir l'opció d'usar estratègies organitzatives ni d'actuar col·lectivament enfront del feixisme. Les dones van patir persecució i presidi per la seva activitat sindicalista, així com pel seu credo polític, o bé per ser mares, germanes, esposes o companyes dels qui anomenaven "rojos", fet generalitzat a tot l'arxipèlag. És cert que Canàries era zona de reraguarda i el conflicte armat era lluny, amb l'oceà que ens separa pel mig, però elles van patir-ne les conseqüències; van ser detingudes, represaliades o víctimes de la violència. Les dones es van veure sotmeses també a una repressió específica per la seva condició de dona. L'estigma social de ser republicana i la fallida dels seus drets fonamentals van marxar alhora. Des dels inicis del cop feixista a Canàries hi va haver milers de detencions, i es van habilitar múltiples centres d'internament com, per exemple, el de Los Rodeos i la presó de Fyffes a Tenerife, els de La Isleta o el de Gando a Gran Canària, entre d'altres, per als homes. La repressió franquista

contra les dones republicanes va provocar un alt contingent de preses i perseguides. A aquestes dones se les va retenir a la presó provincial de Santa Cruz de Tenerife i de Las Palmas de Gran Canària, les presons municipals, a més d'altres indrets de captiveri, com el Govern Civil a les illes capitalines, les casernes de la Guàrdia Civil o de Falange entre d'altres establiments.

A totes les illes hi va haver repressió i persecució contra les dones. Si bé, a Gran Canària i Tenerife, en ser les illes més poblades, l'entitat numèrica va ser més gran. El nombre de presoneres va ser molt inferior al dels homes; hi va haver menys quantitat de dones engarjolades; tanmateix, van patir les mateixes arbitrarietats, el martiri del cos femení, violència i repressió afegida a la misèria i insalubritat en els indrets d'emprisonament. Moltes estaven privades de llibertat pel seu compromís polític, sindical, per simpaties republicanes o simplement per ser familiar d'alguna persona republicana. D'altres van haver de desaparèixer i amagar-se per evitar ser castigades. No totes les represaliades havien estat actives republicanes.

Les dones de les illes van lluitar per la democràcia i contra el feixisme a Canàries. Entre elles, destacaven les fèmines de filiació anarquista, comunista i socialista, les quals van estar presents en múltiples revoltes, manifestacions i diverses resistències. El seu activisme social i polític va tenir com a conseqüència una repressió brutal.

Mentre que algunes van ser emprisonades, d'altres, malgrat que es van lliurar de la presó, en els interrogatoris van ser sotmeses a múltiples càstigs, tortures i vexacions sexuals. La llarga història de les dones represaliades i la trajectòria de les preses van ser força complicades. En certa mesura hi va haver resistència de les dones a presó. Les preses que complien condemna rebutjaven els dogmatismes, com a lluitadores contra les estructures de poder de la dictadura. La violència institucional no va acoquinar les seves conscièn-

cies, tot i que va doblegar la seva voluntat.

La presó provincial del carrer San Miguel, a Santa Cruz de Tenerife, va ser reconvertida en una presó per a les dones detingudes, on van ser sotmeses per part dels falangistes a nombroses tortures. Alguns estudiosos expliquen que a la presó hi va haver fins a 300 recluses, moltes d'elles sense cap altre delictes que ser la dona, mare, xicoteta o germana de "roig". Malgrat les diferències polítiques, les dones van consolidar un col·lectiu que va organitzar diverses protestes a l'interior de la presó, en relació a qüestions d'higiene, pati i visites. El volum de detingudes a les Illes va fer necessària la creació de noves presons improvisades en salons de Falange, Govern Civil, locals i instàncies de diferents edificis cedits o confiscats pels rebels.

Les dones van patir a l'època la violència sexual, en aquelles dates molt habituals. Elles van ser víctimes de violacions sistemàtiques, que sovint amagaven les dones mateixes a causa de la vilesa i la duresa del record. El silenci va ser una forma de resistència i de crit callat. Les tortures s'emascaren i no deixen constància en els expedients carceraris, però eren freqüents les referències al mal estat de salut de les preses, qüestió més evident entre les preses polítiques. Les males condicions en les quals quedaven recloses, la crueltat de les tortures a què eren sotmeses en els interrogatoris, els tractes vexatoris dels quals van ser víctimes i el divertiment dels seus captors, en el seu conjunt accentuaven la seva difícil subsistència.

Els assassinats també van sovintegar; tanmateix, ha estat difícil de fer un capmàs del nombre d'homes i dones assassinats a les Illes ja que entre elles n'hi havia moltes de desaparegudes. Seguint un procés legal no hi va haver afusellaments de dones a Canàries entre 1936 i 1939, però si que hi va haver dones desaparegudes i assassinades arbitràriament. Sense judici i sense procés; aquestes dones no van ser tretes de les presons sinó de casa seva.

2. Persecució i càstig a les dones familiars i esposes de republicans

El discurs hegemònic del feixisme s'imposava amb els seus judicis arbitraris i abusos. Quan un familiar proper era detingut o condemnat també la seva família en patia les conseqüències, quedava desassistida i acusada. Sobretot, les dones familiars de republicans (esposes, xicotes, germanes, mares, filles) pel simple parentiu, podien ser castigades, patir violència física, humiliacions i ser condemnades.

2.1. Les dones de presos

Des dels inicis a les dones dels presos els seguien tota una sèrie d'estigmatitzacions i vexacions a causa de la seva condició. Eren víctimes de diverses violències que comprenien des de les detencions i les violacions fins a la separació dels seus fills. Els rapaven el cap, eren contínuament vigilades i se les sotmetia a tota mena de tortures i discriminacions. Altres vegades, els requisaven les propietats i objectes de valor, també els posaven multes que les obligaven a pagar, encara que no disposessin de recursos. Algunes vídues amb fills a càrrec havien de treballar per poder fer front als pagaments que els imposaven els falangistes, pel fet que el seu marit havia estat afí a la república o simpatitzant.

La complicitat de la jerarquia eclesial amb els rebels, segons els experts, ha quedat fora de tot dubte. Mentre les dones demanaven clemència per als seus marits, ells responien "alguna cosa haurà fet". Es tractava de les autoritats eclesiàstiques que van considerar la guerra civil com una "croada per la religió, per la pàtria i per la civilització". (Casanova, 2007, p. 250).

Moltes dones de les illes van suportar en silenci "els abusos de poder i assetjament sexual a què les sotmetien els seus patrons" (González Pérez, 2003, p. 405). La pitjor part requeia sobre les dones dels republicans, especialment d'obrers i líders sindicals, tal com recullen alguns testimonis, -entre ells cal esmentar

Lola Tejera (Tamaraceite- Gran Canària) que explica el que li va passar a sa mare (Eduardo Robaina, 2018)-.

"Una nit, els falangistes van entrar a casa seva a la cerca del seu progenitor Francisco González, amagat aleshores en una cova. Se'n van anar sense ell, però no sense abans haver tret del bressol el seu fill Braulio de només quatre mesos. Les Brigades de la Matinada el van estampar contra la paret.

"Amb cartilla de racionament a la mà, era enviada al final de la cua quan arribava el seu torn, amb la qual cosa havia d'alimentar-se de les almoines dels pocs que encara no la marcaven per ser vídua d'un roig. Per si fos poc dolor, dos dels seus tres fills van ser duts a la Casa de l'Infant, un centre per a infants de la postguerra. Dolores, enfront de la por que els seus fills fossin venuts o els passés alguna cosa pitjor, hi anava cada setmana i regalava a les monges teles fetes per ella amb punt de creu".

"Una altra de les dones de la família que va quedar marcada per sempre va ser Rosa García López, cosina germana de Lola. En un passeig matutí que feia per comprar cada matí un grup de falangistes la va segrestar. L'endemà, la roba esquinçada, el cap rapat i senyals d'haver estat violada va ser el que va quedar d'aquell dia. La van deshumanitzar 'fins al punt de no voler explicar res de tot allò', diuen els seus descendents"

Les dones republicanes van patir grans càstigs pel seu activisme polític i van ser sotmeses a tortures, violacions i humiliacions públiques, com ara la ingesta d'oli de ricí o el rapat de cabells, així com obligar-les a treballar gratuïtament per als senyors dels seus pobles respectius o escombrant els carrers. Els càstigs visibles més freqüents van ser precisament els anteriorment esmentats: els caps rapats, purgues d'oli de ricí, escombrar carrers, netejar excusats, etc. (García Luís i Torres Vera, 2000, p. 241). Per escarmentar la població, les autoritats es van acarnissar en la dignitat femenina i la rellevància de

les atrocitats a la vulnerabilitat de les dones (González Pérez, 2000 p. 1768).

Clemencia Hardisson Wouters,

Clemencia Hardisson

coneguda com la "comtessa roja" pel seu origen familiar, progressista vinculada amb amitats republicanes i sindicalistes va ser detinguda ja que va ser considerada perillosa per al nou ordre. Va estar com a presa governativa a la presó de dones de San Miguel, des del 31 de desembre de 1937 fins al 27 de març de 1939. Després, per influència del seu món de relacions, va ser posada en llibertat vigilada en arrest domiciliari. Dona de vida intensa que va evadir la repressió, va marxar a França on va col·laborar amb la Creu Roja i amb la resistència francesa. Dècades més tard va tornar a La Laguna i va ser solidària amb els sectors més desfavorits als quals va repartir part de les seves propietats.

Els preceptes nacional-catòlics integristes dels rebels, pregonament impregnats d'antifeminisme i misogínia van reforçar la desigualtat de gènere i la separació de rols preexistent. La família girava entorn del matrimoni i la procreació, i la subordinació als homes (González Pérez, 2002, pp. 1766-1767). A Canàries no hi va haver una mobilització de les dones per a la lluita contra els feixistes de manera col·lectiva, al contrari que a la Península, sinó que van fer front a la repressió aïlladament.

A l'illa de Hierro també es va represaliar les dones. El cas més conegut va afectar dues dones inculpa-

des, jutjades per auxili a la rebel·lió i condemnades a divuit anys de presó, per ajudar homes que estaven amagats per evitar ser detinguts. En el procés del Hierro, la costurera Florinda González Machín, una dona de Tenerife de trenta-tres anys que residia a Valverde (el Hierro) casada i mare de dos fills, va ser jutjada per auxili a la rebel·lió, per haver socorregut dos dels tres fugitius de l'illa del meridià. La causa implicava pel mateix delictes una altra dona, Beatriz Quintero Gutiérrez, de vint-i-un anys d'edat, natural i veïna de Taibique, soltera, sense professió i amb instrucció. José Padrón Machín va escriure que Beatriz Quintero va ser una de les quinze persones que van patir el conegut simulacre de l'afusellament que es va fer com a mitjà de pressionar els tres fugitius per tal que es lliuressin als comandaments rebels. (Padrón Machín, 1988, p. 163).

Les dones també van ser jutjades i encausades pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques, tot i que molt minoritàriament; només un 2 % dels casos registrats. A la llista feta el mes de maig de 1945, que recull els elements perillosos de Santa Cruz de Tenerife trobem una dona, Carmen González González de 42 anys, a la qual se li va trobar propaganda roja.

Anys més tard, amb el pas del temps, les dones de presos s'empozeraren i van crear xarxes solidàries entre elles. Aquesta sororitat tindria com a conseqüència la reorganització entre elles a manera de resistència enfront del règim dictatorial. Era una forma activa de fer front a les repressions. Les dones van sumar esforços i van respondre mobilitzant-se enfront de les agressions i la repressió als seus marits. Un exemple de la seva actuació el trobem en els successos a Sardina del Norte, a Gran Canària, arran d'una manifestació per la situació dels obrers de l'empresa SATRA, on van ser empresonats tots els responsables d'aquell assentament, la qual cosa va provocar una resposta immediata per part de les dones dels qui havien estat duts a presó. A partir d'aquests suc-

cessos, ja l'any 1968, va ser habitual que les dones es coordinessin i s'organitzessin amb la finalitat de protestar dels abusos i vexacions que es cometien contra els presos, així com els crims contra tota aquella persona que es mostrés contrària a la ideologia nacional-catòlica o se'n tingués sospita.

3. Dones sindicalistes o amb compromisos polítics

Diverses dones de les illes, malgrat la manca d'informació i la invisibilitat que sofriren, van lluitar contra el feixisme i el franquisme a Canàries. Entre elles destaquen les anarquistes, les quals van estar presents en múltiples revoltes i diverses resistències. Dels 46 casos de recluses per motius polítics, un 72 % eren veïnes de les illes (33 preses) i el 28% restant es tractava de preses de la península. De les trenta-tres peses veïnes de les illes trobem referències dels esdeveniments de Los Campitos i de Vallehermoso, juntament amb altres causes que ens informen de la cruenta repressió feixista a les illes.

Mentre que algunes dones van ser empresonades, d'altres, malgrat que es van alliberar de la presó, van ser sotmeses a múltiples repressions, càstigs, tortures i vexacions de tipus sexual. A Tenerife, Isabel González

Azucena Roja

González (1890-1968), coneguda amb el sobrenom d'Azucena Roja, va ser una activista política, publicista i militant comunista canària. Escollida regidora de l'ajuntament de Santa Cruz el 1936 (Rodríguez Acevedo, 2003, p. 173-174). Igual que els seus companys va patir la repressió franquista (García Luís 6 Torres Vera, 2000 p.124). América González, dona del dirigent de la CNT, el tabaquer Inocencio Delgado García (mort a causa de les tortures), va ser detinguda i reclosa a la presó de dones a Santa Cruz de Tenerife. Més tard va ser feta desaparèixer i es pensa que va ser assassinada l'agost de 1936.

A les llistes de ciutadans de Santa Cruz de Tenerife qualificats com a molt perillosos hi ha set dones i cent setanta-sis homes. Les dones eren Blanca González Hernández, Julia Mesa Hernández, Mercedes López Calzadilla, Nemesia Alonso Herrera i Josefa Prieto Méndez.

En la relació de 22 veïns de la capital de província amb origen al poble d'Hermigua, illa de La Gomera, que consideren perillosos hi ha una dona Carmen Almenara Negrín (González Pérez, 2003, p. 405).

L'obra Dolores Melo Aponte (Arona, Tenerife) vinculada a la Federació Obrera d'Arona i posicionada dins de l'anarquisme canari, va ser detinguda i va estar empresonada a San Miguel. També Peregrina Ventura (China Oliva, 2009, pp. 147-153).

Carmen Goya, una de les obreres més lluitadores del segle XX a Canàries, va ser una anarquista represaliada i perseguida. Juntament amb ella, n'hi havia d'altres com ara María Luisa Hernández Remón, Isabel Hernández Marichal, María Culi Palau, Micaela Rodríguez Bello, Evelia González Tacoronte i Margarita Rocha Mata que també pertanyien a la CNT. Carmen Goya Hernández i Mª Luisa Hernández Remón van estar recloses al dipòsit municipal de La Laguna, totes dues condemnades a mort. Més tard, el 19 de setembre de 1938, se'n va disposar el trasllat a la presó provincial, amb reclusió perpètua, tot i que posteriorment van veure commutada la pena per la de

Carmen Goya, anarquista en una manifestació

trenta anys de presó. Carmen Goya va complir part de la seva condemna a la Presó de Dones del carrer San Miguel, de Santa Cruz de Tenerife. Després d'uns quants anys de presó, Carmen Goya va ser desterrada a Las Palmas de Gran Canària, on segons les seves pròpies paraules, va viure uns anys feliços ajudada per gent d'ideologia diversa a la qual només la movia la solidaritat. Des de Las Palmas, i fent servir els seus noms reals, Gregoria Magdalena, que no constaven a la fitxa policial, va aconseguir d'emigrar a Veneçuela a començaments de la dècada de 1950 (González Lugo, 2014).

3.1. El cas de les mestres

Cas a part mereixen les mestres. No podem ignorar el seu paper dins de la societat, per la seva contribució a erradicar l'analfabetisme i per la seva projecció en la vida dels pobles on van exercir el magisteri. Es van convertir en models de dona per a les noves generacions i van encomanar a d'altres el seu interès pel saber. Des dels inicis de la rebel·lió militar van estar molt vigilades. Es va encarregar als alcaldes que informessin sobre la "conducta político-social i educació moral" de les mestres i els mestres de la seva localitat (Casanova, 2007, pàg 228). La depuració del magisteri pretenia

"crear una escola totalment sotmesa al règim franquista i a l'Església catòlica" (Riquer, 2010, p. 147).

Algunes mestres van patir persecució i van ser depurades per responsabilitats polítiques, sindicals, religioses... La Guàrdia Civil, l'alcalde del poble, pares de família franquistes i el capellà eren els principals informants de la conducta política, sindical i religiosa de les mestres. La pertinença a l'Associació dels Treballadors de l'Ensenyança i a la Casa del Mestre eren motius per sancionar i apartar de la professió les mestres amb baixa a l'escalafó. Les delacions i acusacions falses van donar com a resultat la depuració de les mestres, en les quals les comissions de depuració redactaven informes i dictàmens molt durs. Hi va haver repressió, sancions i depuració de les mestres durant la Guerra Civil i la postguerra.

La precipitació en els processos va conduir a molts errors administratius, a més de donar per vàlides difamacions i denúncies falses. Les arbitriarietats i injustícies en les denúncies, van generar la resposta de la població defensant la innocència de les mestres, al·legant que eren patriotes, i complien amb la seva professió. Alguns mestres encausades van tenir el suport del veïnat que testimoniava la seva lleialtat al nou

ordre, fins i tot el rector confirmava la seva conducta irreprotxable. Aquest va ser el cas de les mestres que van exercir a La Palma, Araceli Pombrol Gracia, María Brito Guadarrama i Concepción Reyes Expósito. Aquesta última feia de mestra a Garafía.

A la província de Las Palmas hi va haver 98 mestres depurades. Entre elles María del Socorro Hernández Galván, Petra Hernández Hernández i Juana González Monzón.

A la província de Santa Cruz de Tenerife hi va haver un grup de mestres depurades i sancionades, com la soferta per les germanes Ascanio Moreno, Fidela Reyes Toledo, Ángeles Machado, Concepción Reyes Expósito, entre d'altres. Blanca Ascasio mentre va estar privada de llibertat a la presó provincial va fer de mestra, ensenyant a llegir, escriure i confecció de labors a les recluses, fins i tot va ser nomenada mestra pel director de la presó el 1942.

La mestra Blanca Ascanio Moreno va estar detinguda a la presó municipal de San Sebastián de La Gomera i d'allà estant, en qualitat de detinguda, fou traslladada a Tenerife. Va estar reclosa al dipòsit municipal de La Laguna juntament amb altres preses sindicalistes i foren condemnades a reclusió perpètua. Més endavant, el 19 de setembre de 1938, se'n va disposar el trasllat a la presó provincial.

A les mestres se les castigava no només per la seva simpatia, per la seva pertinença a sindicats o a partits polítics, sinó també per la implicació dels seus marits. Hi va haver casos en què, alienes a la situació, però per ser cònjuge d'un republicà van ser desplaçades a d'altres po-

Blanca Ascanio

bles o desterrades a altres illes, sancionades amb la inhabilitació o amb la pèrdua de sou.

L'escola franquista s'oposava al model educatiu republicà. La radicalitat pedagògica va rebutjar qualsevol avenç modernitzador, va identificar religió catòlica i nació espanyola. La immersió ideològica de la contra escola va retornar a la més rànica tradició educativa i pedagògica. Malgrat aquest dogmatisme, en algunes escoles es va mantenir la pedagogia que van traçar els grans pedagogs, de la qual va fer gala la Institució Lliure d'Ensenyança i que va assumir el govern republicà. A l'activitat diària escolar s'hi van incorporar les matèries prescriptives amb l'ideari nacional catòlic (religió, formació política), però el magisteri aliè a la repressió no va renunciar a les seves pràctiques innovadores. Dones mestres que no havien manifestat un compromís polític ni simpaties ideològiques es van significar a les aules pel seu quefer pedagògic. Elles no van renunciar al seu compromís educatiu i van continuar en la pràctica a l'aula metodologies actives (González Pérez, 2021).

A tall d'epíleg. La repressió silenciada

En el context de l'època les dones republicanes van trencar motlles. Van lluitar per l'emancipació femenina i per la democràcia, van ser l'avantguarda en defensa dels drets cívics. A més, van ocupar diversos escenaris a la societat, amb una intensa activitat i compromís social; entre elles, hi havia sindicalistes, polítiques, mestres, escriptores, obreres, etc. Es van significar en els espais per on van transitar i, més endavant, a canvi, van rebre repressió i silenci; van ser perseguides pels seus ideals. Després del cop d'Estat i de la guerra civil es va desfermar una dura persecució contra totes les

persones defensores de la democràcia considerades desafectes a l'ordre imposat per les armes. Amb el propòsit d'escarmentar la població, la repressió i sagnia a la reraguarda, es va dur a terme com a garantia de pacificar els vençuts i no provocar reaccions adverses a les seves bel·ligerants actuacions, aplicant "la justícia a la inversa".

Els historiadors francesos i els historiadors anglesos acostumen a anomenar "terror blanc" la repressió franquista. La repressió sistemàtica i la violació de drets humans es van iniciar amb el fracassat cop d'Estat. Igualment, els anys de la immediata postguerra i la dictadura foren especialment virulents. El perfil ideològic a què s'havia d'ajustar el magisteri era antagònic al republicà. Des de l'òptica dels vencedors, calia afermar-se en el sistema escolar i era indispensable apartar docents no afins a la causa nacional catòlica. D'aquí el control, depuració i sanció de les mestres fidels a l'ideari republicà. A les mestres els va perjudicar a nivell personal i professional. Els capellans van desenvolupar un important paper acusador en la repressió de les mestres, i de les dones titllades de subversives per republicanes. Bona part de les denúncies eren infundades perquè convenia escarmentar les dones i frenar els avenços assolits.

L'activitat de les dones a les Illes Canàries durant els anys del conflicte bèl·lic i la postguerra queda fora de tot dubte, tot i que siguin les desmemoriades de la història i el silenci els que hagin pretès ignorar-ne les vivències. Les desigualtats de gènere eren paleses, però elles no sabien de reivindicacions i es van afanyar en la lluita per la supervivència. L'experiència de les dones va variar substancialment si es tractava de dones perseguides i represaliades o de dones familiars o esposes de republicans. Per a les dones represaliades i les seves fa-

mílies va resultar un estigma que va generar rebuig social. Malgrat el cúmul d'adversitats, es van convertir en mestresses de la llar i van tirar endavant la família. Totes havien de fer front a les adversitats i mantenir-se en la lluita quotidiana per la supervivència. Es veien obligades a generar recursos per fer front als desafiaments i traumes ocasionats per la repressió o el que se'n derivava. També van ser protagonistes i van lluitar per la supervivència, ja que no tenien els recursos mínims per a cobrir les necessitats bàsiques. La vida quotidiana es va tornat un pèl hostil per a les dones per la "moralina ambiental", de manera que calia tenir cura de la forma de vestir (llargada de la faldilla, anar amb mànigues o mitges), els seus actes i les seves maneres, les seves emocions, ser callades, no mostrar alegria, en fi, ser pudoroses per no fer parlar. Les dones represaliades, que no van perdre la vida, van sobreviure com van poder a totes les maltempsades sofertes. El seu silenci forçat per les circumstàncies les va menar a guardar per a elles tot l'horror i terror viscuts. No van voler fer mal a les seves famílies ni comprometre els seus descendents, van callar sense tenir les ferides guarides. L'oblit injustificat de les víctimes de la repressió franquista, per part dels governs democràtics, manté el deute històric de la injustícia comesa. L'amnèsia col·lectiva, ignorant les vileses que van patir les dones no ha estat reparada per la llei de memòria històrica. Políticament invisible, el silenci es va convertir en una virtut. Atès que la memòria intenta preservar el passat i segons Jacques Le Goff (2000, p. 5) "només perquè li sigui útil al present i als temps que han de venir, procurem que la memòria col·lectiva serveixi per a l'alliberament i no per al sotmetiment". Per acabar, parafrasejant Mario Benedetti (1995), *L'oblit està ple de memòria*.

DE LA SEGONA REPÚBLICA A LA GUERRA CIVIL A LA PALMA

Salvador González Vázquez

1. El trencament del consens

L'avenença entorn de la II República es va trencar durant el Bienni Progressista (1931-1933). Tres qüestions principals van fracturar la societat de La Palma en dretes i esquerres: la qüestió religiosa, el perill per a la unitat d'Espanya que es percebia en l'autonomia concedida a Catalunya i la conflictivitat social. Aquesta divisió es va veure agreujada per la crisi econòmica dels anys trenta, que en colpejar durament l'Illa, va contribuir a radicalitzar les posicions.

1.1. La qüestió religiosa

Durant la II República, l'Església catòlica va transmetre als seus feligresos que les reformes empreses per la coalició governant de republicans i socialistes amenaçava la seva existència. La secularització de l'ensenyament, la legalització del divorci, la suspensió de les subvencions estatals i la confiscació de cementiris van generar ressentiment a la població catòlica insular. Paral·le-

lament, hi va haver una sèrie d'incidents que van fer créixer el rebuig cap a la República. Entre 1932 i 1933, es va prohibir a les processons de sortir al carrer durant la Setmana Santa, es va apedregar la processó anual de la Verge de las Angustias, es va cremar la porta de l'església de Los Llanos i van explotar petards a les esglésies de San Andrés i Saucos i Santa Cruz de La Palma. Per acabar-ho d'arrodonir, les destrosses sofertes per les tradicionals creus des camins van ser freqüents.

1.2. La unitat de la Pàtria

La identitat nacional, l'"espanyolitat" era un altre dels valors que cohesionaven les dretes de La Palma. L'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, l'any 1932, va indisposar el conjunt conservador de la societat contra la República, perquè veia Catalunya com una societat "consentida", que havia rebut més "privilegis" que altres parts del país, malgrat que les seves previsions "separatistes" amenaçaven la unitat d'Espanya. A les acaballes de

1933, la Dreta de La Palma considerava que l'Executiu de republicans i socialistes havia "esquarterat el país tot fent concessions intolerables a Catalunya"¹

1.3. Les transformacions en el món laboral

A La Palma, entre 1931 i 1936, no hi va haver lluites socials violentes. Tanmateix, sí que hi va haver conflictes laborals intensos en els sectors plataners, de la construcció, tabaquers, portuari, forner i del comerç, que van comportar denúncies dilucidades als tribunals, manifestacions de protesta, vagues, boicots, tallades de pinyes de plàtans, etc. Els antics cacics de la Restauració,, que ja havien estat desallotjats de les institucions públiques, comprovaven com, també, perdien el control d'un món laboral, que passava a ser gestionat pels sindicats obrers. La legislació promoguda pel Govern, la creació de Borses de Treball i la regulació de les relacions laborals mitjançant els Jurats Mixtos van concedir personalitat jurídica a les

1 "Macías. Símbolo" i "Año Nuevo", *Acción Social*, La Palma, 28 i 30 de desembre de 1933", respectivament

associacions obreres i els van donar poder decisor en afers municipals. Aquestes mesures van envigorir els sindicats i els van permetre tant millorar les condicions de vida dels treballadors com començar a desmantellar l'antic edifici conservador dels cacics

1.4. La crisi econòmica i el tancament de l'emigració

Els efectes de la recessió mundial dels anys trenta va agreujar la situació política i social de La Palma. Des de 1932, el volum de les exportacions de plàtans i el preu a què es cobrava la fruita en els mercats va baixar. L'activitat portuària i comercial es va ressentir, igual que es van ressentir la construcció i la indústria tabaquera, en crisi a causa del tancament definitiu de l'emigració i el caràcter massiu dels retorns a La Palma. Tot l'arc polític de les Illes va manifestar la seva preocupació pel nombre de desocupats i el seu creixent descontentament.

1.5. Polarització i radicalització

En el si de les organitzacions proletàries hi va haver un allunyament del règim republicà. L'enfonsament de l'economia, el tancament de l'emigració a Amèrica i l'augment de l'atur van fer créixer les opcions revolucionàries com ara el comunisme, enfront del socialisme més moderat i el reformisme democràtic patrocinat per la República. Molts dirigents i militants obrers ja no trobaven esperança en l'emigració, ni creien en les reformes de la II República, alhora que aspiraven a cercar el remei als seus mals en una revolució obrera que acabés amb la desigualtat, mitjançant el repartiment de la riquesa.

Per la seva banda, el conjunt de dretes insulars va presenciar la radicalització obrera i va extremar encara més les seves posicions, ja que va concloure que els sacrificis exigits per la República anaven contra els seus interessos ideològics i materials, sense que servissin per a garantir l'estabilitat social. Els anys següents, la Dreta sociològica

va considerar que les organitzacions proletàries s'havien tornat comunistes". I marxaven cada vegada més decidides cap a una revolució com la russa. Això es va posar de manifest en els editorials i articles de primera plana, publicats per l'òrgan de la dreta insular, *Acción Social*, a les setmanes prèvies a les eleccions generals de febrer de 1936. Un Govern progressista era una amenaça per a la societat conservadora i, per acabar-ho d'arrodonir, la seva feblesa situaria la revolució a un pas. Per als portaveus de la Dreta, l'única defensa possible era retenir a les seves mans els recursos coactius de l'Estat, a fi de protegir l'ordre social i, aquest cop sí, acabar d'una vegada per totes amb l'amenaça que representaven les Esquerres. La traumàtica experiència de la Revolució d'Astúries motivava que la seva audiència escoltés més alarmada i que el to del missatge fos més exclouent. La via legal, és a dir la victòria electoral, continuava essent reconeguda com el mitjà menys exposat per assolir el poder: "a votar per Espanya ara i a governar per a Espanya després. Perquè no oblidem l'objectiu postelectoral. Després de les eleccions si es triomfa com esperem, cal governar. El 16 de febrer quan s'hagi escrutat un triomf abassegador de les dretes, s'haurà posat un dic a la revolució. Desarticlar-la i desallotjar-la de les seves posicions, és la tasca a fer des del Poder i a través de les lleis".

2. L'arribada del Front Popular

Tot i que la unió de les Dretes va vèncer a La Palma, la victòria electoral va correspondre al Front Popular. Per a un ampli sector de la societat conservadora, la reedició d'un Govern d'esquerres com el que havia dirigit el país els dos primers anys de la República era una perspectiva insofrible. De la mateixa manera que va passar a la resta d'Espanya, una part del conjunt conservador de la societat va entendre que la millor solució per als seus interessos materials i els seus valors morals era

un cop d'Estat militar amb el qual assolir, novament, el poder. És per això que, quan el general de divisió Francisco Franco va arribar destinat a Canàries, molts membres de les dretes insulars es van unir a la conspiració contra el Govern de la República que es preparava a tot Espanya.

3. La Guerra Civil

3.1. La Setmana Roja.

El 18 de juliol es va iniciar el cop d'Estat planificat pel general Francisco Franco a Canàries. La rebel·lió es va estendre ràpidament per l'Arxipèlag. Tanmateix, a La Palma va fracassar a causa del fet que la guarnició que estava concentrada al convent de San Francisco va ser encerclada per les milícies republicanes. D'aquesta manera va començar la coneguda com Setmana Roja, els set dies que van passar entre l'inici de la insurrecció militar i el 25 de juliol de 1936, data en què les tropes traslladades pel canoner Canalejas van desembarcar a l'Illa. Durant aquella setmana, mentre la resta de l'Arxipèlag queia, gradualment, en mans dels militars rebels, La Palma es va mantenir obediènt al Govern de la República.

El mateix 18 de juliol, el Delegat del Govern a La Palma va conferenciar amb els partits integrants del Front Popular i amb la Federació de Treballadors, amb la finalitat de constituir un comitè encarregat de contenir la insurrecció militar i de preservar l'ordre. Acte seguit, va telefonar als alcaldes de tots els municipis de l'illa per ordenar-los que es posessin en contacte amb les organitzacions obreres de la seva localitat i constituïssin una comissió semblant. Immediatament, es van formar milícies que van patricular els pobles, van detenir membres de Falange, van requisar armes de foc i van custodiar la dinamita de les obres públiques. El 23 de juliol va canviar el curs dels esdeveniments. Aquell dia, el Delegat del Govern va rebre el despatx següent de la Comandància Militar de Las Palmas de

Grups d'alçats, integrat per guàrdies d'Assalt, policies municipals i gent d'esquerra, internats a les muntanyes de La Palma

Gran Canària:

Exerceixi tota influència i d'autoritat locals a sotmetre poble a Comandant Militar i al meu ban. Mantinc íntegre el meu telegrama anterior que faig extensiu a aquelles autoritats i principals líders. Si no s'hi sotmeten enviaré canoner a bombardejar població i el que calgui.

El Delegat del Govern de la República va respondre:

Disposat a seguir aquestes ordres de VE. Poble alçat impedeix sortida a l'escassa tropa destacament, tot i que fins ara no hi ha hagut incidents. Ordeni.

L'autoritat militar va contestar, des de Gran Canària, amb la mateixa duresa del seu primer telegrama.

En el dia d'avui, lliurarà sense cap mena d'excusa² al Comandant Militar d'aquesta plaça complimentant ordres rebudes d'aquesta i Ban de la meva autoritat. Respon amb la seva vida del compliment d'aquesta ordre.

Tal com va anunciar el missatge enviat pels militars rebels, dos dies després, el canoner Canalejas arribava al port capitalí amb tropes disposades a prendre La Palma. Després de canonejar els voltants de la

capital, els soldats van desembarcar i es van desplegar pels carrers de la ciutat i la van ocupar sense resistència. En pocs dies van ocupar la resta de l'illa. Durant tota la contesa, la Guàrdia Civil i Falange Espanyola van mantenir destacaments, repartits per la geografia insular amb el propòsit de controlar els pobles i els seus camps. La Delegació del Govern, el Capítol i els ajuntaments van passar a ser gestionats per antics càrrecs públics de la Dictadura primoriverista, afiliats a la Unió de Dretes durant la República, en molts casos, amb propietats en el sector plataner.

3.2 Els alçats

En arribar les tropes rebels, els partidaris dels partits d'esquerres que havien defensat la República es van refugiar a les muntanyes de l'illa. Se'ls va anomenar "Alçats" i es calcula que el seu nombre podia arribar als tres-cents. Encara que alguns anaven armats amb pistoles i fusells, fins i tot amb uns pocs cartutxos de dinamita, extrets de les obres públiques, el seu propòsit no era crear un moviment guerriller sinó esperar que la flota de la Repú-

blica aparegués a l'horitzó per sortir de la floresta i recuperar el control de La Palma.

Els mesos van anar passant sense que l'Exèrcit considerés pacificada la reraguarda de La Palma. Deseñes dels líders obrers més decidits deambulaven per l'interior de l'illa acompanyats de tres guàrdies d'assalt, diversos policies municipals i desenes de militants, als que atendien amples xarxes de suport. El nou Comandant militar de Canàries va enviar reforços a l'illa i va ordenar extreure els procediments. Els Alçats van ser perseguits amb tenacitat per les patrulles de l'Exèrcit i per les bandes de Falangistes i Guàrdia Civil. L'assetjament es va veure afavorit, atès el reduït territori insular de què es tractava, pel fet que els perseguïdors coneixien tan bé el territori com els perseguïts i per l'arribada d'un dels hiverns més freds i plujosos del segle XX. La major part de les víctimes de les desaparicions extrajudicials es va produir entre els "Alçats" capturats i els que els donaven suport. A l'entorn de 40 persones van pagar amb la seva vida la peripècia. L'estiu de 1937, les autoritats militars van considerar extingit el fenomen dels "Alçats". Només resistien alguns fugitius, amagats per les seves pròpies famílies.

3.3 El consens repressiu

Al cap de poc de proclamar-se la II República, molts propietaris de terres, industrials i comerciants amb una posició dominant es van unir a l'Església i van començar a mostrar el seu desassossec pel perill que la marxa del nou règim suposava per a la seva tradicional preeminència. Alarmats, es van incorporar a partits polítics que atorgaven en els seus programes un pes determinant a la repressió. Entenien que protegir el seu estatus requeria assolir el Govern per tal de disposar dels instruments coactius de l'Estat, mitjançant els quals els quals es pogués neutralitzar els adversaris. Afermada en les

² Telegrames enviats el 23 de juliol de 1936 entre la Delegació del Govern a La Palma i la Comandància Militar de Las Palmas de Gran Canària, causa 77/36, lligall 145, ACG

juntes directives de les agrupacions de Dretes, l'antiga oligarquia de cacics va mobilitzar la societat conservadora darrere d'aquests postulats. Després d'escoltar durant cinc anys aquests arguments, bona part del conjunt conservador de la societat estava persuadida que era imprescindible fer-se amb el Govern i fer ús de la repressió per defensar les seves creences i els seus patrimonis. Quan, finalment, hi va haver l'alçament militar, afiliats i simpatitzants de les dretes havien interioritzat el discurs difós pels seus líders i, en conseqüència, interpretaven la repressió com necessària. Aquesta serà una de les raons que expliqui la col·laboració que milers de persones van donar al dispositiu repressiu: vigilant, detenint, informant o castigant

La repressió posada en marxa pels partidaris de la rebel·lió va fer servir la violència com a mitjà per a castigar i atemorir el sector de la societat vinculat a les esquerres. Els seus objectius van ser, bàsicament, tres. Primer, anorrear la resistència inicial contra el cop d'Estat. Per a això, tan bon punt hi va haver el desembarcament del contingent de soldats provinents de Las Palmas, la Comandància militar va ordenar empresonar centenars de persones a tota l'illa. Segon, desmantellar els partits i sindicats d'Esquerra, per tal que no quedés cap estructura orgànica que impulsés els seus programes de reformes. Amb aquesta finalitat, es van il·legalitzar les organitzacions d'esquerres, se'n van confiscar els béns, se'n va prohibir la propaganda i es va executar o empresonar els dirigents republicans, socialistes i comunistes més rellevants. Tercer, es va obligar el conjunt progressista de la societat a acceptar de viure sota un govern autoritari, que preservés els principis bàsics de l'Espanya conservadora: Religió, ordre, propietat privada i Unitat de la Pàtria.

Per assolir aquests propòsits, la repressió va fer servir dues variants: la Repressió Sagnant i la Quotidiana. La Repressió Sagnant va utilitzar

Desfilada d'una unitat de falangistas de La Palma, camí del port de Santa Cruz de La Palma, on embarcaran cap a la Península per tal de combatre en els fronts de Madrid i Còrdova

com a procediments les execucions clandestines, els afusellaments després dels consells de guerra i les condemnes a penes elevades de presó. La seva intenció era eliminar o aïllar els principals dirigents d'esquerres, de manera que les seves organitzacions perdessin els seus líders més capaços, decidits i carismàtics. El barem de perillositat s'establia mitjançant els informes que les noves autoritats, la Guàrdia Civil, les milícies del Moviment i altres personalitats del conjunt conservador de la societat remetien a les instàncies repressores. Les autoritats governatives de la República, diversos consellers del Capítol, alcaldes i regidors d'esquerres, així com líders de partits i sindicats van patir aquest tractament repressiu. Per la seva banda, la repressió quotidiana pretenia intensificar la por provocada pel component exemplaritzant de la repressió sagnant. La panòpia d'aquesta modalitat repressiva es componia de càstigs físics,

vigilància continua, amenaces, detencions freqüents, assetjaments en públic, sancions econòmiques, etc. La finalitat d'aquesta modalitat repressiva era instal·lar entre les masses d'esquerres un estat de terror que les conduís a la resignació i a la passivitat. Víctor Acosta, afiliat a l'Agrupació Obrera i Camperola de Tazacorte, explica a les seves memòries com "el pànic es va apoderar del poble que, al cap de poc temps d'arribar el Moviment, els falangistes van apallissar a la seva caserna trenta-una persones, a les quals introduïen d'una en una en una habitació on dos falangistes, per torns, els colpejaven mentre reclamaven unes pistoles, que normalment no existien". "Jo vaig estar entre ells" -recorda-. Al cap de poques setmanes em van llevar de matinada i em van tornar a portar a la caserna de Falange. Insistien que m'havien vist amb un revòlver durant la Setmana Roja, la qual cosa no era veritat, i em van estar pegant

Repressió a La Palma durant la Guerra Civil i la Postguerra

Afusellats després de Consell de Guerra	Desapareguts	Morts a les presons o en camps de concentració alemanys	Condemnats a penes de presó per Consells de Guerra	Detinguts i governatius	Repressió quotidiana
12	52	21	283	237	Pallisses, detencions breus, imprecacions en públic, rapat de cabells, ingestió oli de ricí, etc.

des de les vuit del matí fins a la una de la tarda. Quan vaig arribar a casa estava tot botit i ple de cardenals. Després d'aquesta pallissa vaig decidir anar-me'n a Los Sauces, on tenia una germana; no em van perseguir i no vaig tornar a Tzacorte fins l'any següent, quan van cridar la meua quinta per anar a la Guerra³.

3.4. La reraguarda palmera durant la Guerra Civil

Les trameses de plàtans a la Península es van reduir, alhora que baixaven els preus a què es pagaven. Les importacions de productes de primera necessitat van arribar a interrompre's i La Palma va haver d'autoabastir-se. El problema era que ni l'agricultura ni la indústria de l'illa podien cobrir les necessitats dels seus habitants. En aquestes circumstàncies i amb el camí de l'emigració tancat des dels anys vint, va sorgir l'escassetat, el racionament i la fam. Entre 1932 i 1938 els informes recollits en vuit dels catorze municipis de l'Illa donaven un panorama estremidor: els menjadors per a perso-

nes necessitades alimentaven frugalment 847 persones, bàsicament infants i gent gran. Les famílies comptabilitzades com a "pobres de solemnitat" arribaven a 976 i les reunides en el grup d'"ingressos insuficients" sumaven 1.426.

Durant el conflicte, La Palma es va convertir en reraguarda proveïdora del bàndol dirigit pel general Francisco Franco. En primer lloc, va subministrar soldats. Milers de joves de La Palma van ser incorporats a l'Exèrcit per tal de combatre en els fronts peninsulars. Al final de la contesa, havien estat mobilitzades les quintes de 1928 a 1942 i a l'entorn de dos-cents soldats de La Palma havien mort al front. En segon lloc, La Palma va subministrar aliments. Tot i l'escassetat, part de la collita insular era destinada a l'abastiment de l'Exèrcit nacional i de les ciutats que anaven caient sota el seu avançament. En tercer lloc, La Palma va aportar diners. Es van fer subscripcions per recaptar fons per valor de centenars de milers de pessetes de l'època. Els seus objectius eren diversos: des

de finançar mesures per atendre la població que es trobava en pitjor situació econòmica fins a finançar l'esforç bèl·lic del bàndol nacional.

4. Epíleg

Als anys quaranta, després de sortir de la presó, molts represaliats es van integrar en una xarxa clandestina d'oposició, organitzada pel Partit Comunista. Les seves esperances d'enderrocar la Dictadura franquista es van veure frustrades quan les potències vencedores de la II Guerra Mundial van decidir no enderrocar el règim del general Francisco Franco, malgrat el suport prestat als règims nazis i feixistes derrotats. L'any 1947, una gran xarxada de la policia va desballestar l'entramat clandestí creat pels comunistes. A partir d'aquell moment, desenes d'antics militants d'organitzacions d'esquerra durant el període republicà van decidir embarcar-se furtivament en velers rumb al nou destí migratori: Veneçuela.

³ ACOSTA ACOSTA, Víctor: *El correr de mis días*, inédito, Tzacorte, 1999, p. 37.

LA REPRESSIÓ I DEPURACIÓ FRANQUISTES DEL MAGISTERI CANARI (1936-1942)

Olegario Negrín-Fajardo
Catedràtic Emèrit UNED. Madrid

Introducció

El sistema repressiu dels rebels contra la població civil va seguir un pla sistemàtic de persecució i anihilament de les llibertats democràtiques, amb la finalitat d'acabar amb el règim legal i constitucional de la II República, que es va aplicar als territoris que es van anar ocupant a partir del 18 de juliol de 1936. Tot i que la política de depuració i repressió franquista va ser la mateixa per a tot el país, a Canàries, juntament amb Mallorca i Fernando Poo, va tenir dues característiques singulars: va tenir lloc en una regió insular i, des del primer moment va ser zona naci-

onal, al contrari del que va passar a bona part de la resta d'Espanya. El caràcter d'insularitat va influir decisivament tot creant una psicologia d'assetjament i inseguretat davant de la impossibilitat d'escapar d'una situació repressiva.

Les illes Canàries, igual que la Guinea espanyola, es van convertir en territoris bàsics per al suport als alçats en armes contra la República, gràcies al fet 'd'estar situades allunyades del front de batalla i disposar de les matèries primeres i elaborades que necessitaven a la península. De fet, el sistema econòmic que es venia aplicant a l'arxipèlag, basat en la Llei de Ports Francs de 1852, eximits

de molts dels impostos que hi havia per a la resta del país, es va canviar per adaptar-lo a les necessitats de l'Espanya franquista en la qual era bàsica l'autarquia i les relacions comercials amb Alemanya, enfront del tradicional comerç canari amb Anglaterra. El procés de depuració es va aplicar en totes les activitats del sector públic i privat i, en l'àmbit educatiu, en cadascun dels nivells que el componien de l'ensenyament primari a l'universitari. No hi va haver res que escapés a la fúria repressiva dels rebels per assolir els seus objectius. En la nostra aportació, tenint en compte la documentació de què disposem², els estudis publicats³

- 1 L'estudi abraça el període que va des del començament de la Guerra Civil a l'acabament de les activitats oficials de les comissions de depuració, tot i que la repressió i el control franquista de l'educació seguiria encara durant força temps.
- 2 *Gaceta de Madrid*, n. 273, de 29 de setembre de 1936, pp. 2045-2054, decret signat per Manuel Azaña, que separava dels seus càrrecs els mestres d'escoles de les províncies de Santa Cruz de Tenerife i Las Palmas, ja que era una zona controlada pel franquisme i l'àmplia documentació que hi ha a l'Arxiu Central del Ministeri d'Educació Professional de l'Arxiu General de l'Administració a Alcalá de Henares.
- 3 Entre les publicacions més renovadores de què disposem hi ha les elaborades per professors de les universitats de La Laguna i Las Palmas de Gran Canària i les que s'han donat a conèixer als Coloquios de Historia Canario-Americana de la Casa de Colón i a les Jornadas de Estudios sobre Lanzarote y Fuerteventura. Indiquem a continuació només algunes de les que s'ocupen del conjunt del territori: Cabrera Acosta, M. Á. (Ed.). (2000). *La Guerra Civil en Canarias*. San Cristóbal de La Laguna: Francisco Lemus Editor. Guerra Palmero, R. A. (2007). «La larga posguerra en Canarias. Notas socioeconómicas». *Cuadernos del Ateneo*, n° 23, pp. 53-74. León Álvarez, A. (Ed.). (2014). *El Franquismo en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife: LeCanarien. León Álvarez, A. (ed.). (2015). *La Represión franquista en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife: LeCanarien Ediciones.

i l'extensió prevista, exposarem, en primer lloc, la realitat en xifres del Magisteri canari oficial a l'entorn de 1936. En segon lloc, donarem els

resultats generals de la depuració franquista d'aquest col·lectiu. I, per acabar, plantejarem algunes conclusions sobre l'impacte d'aquesta

repressió en l'àmbit de l'educació i la seva influència negativa en el desenvolupament canari posterior.

1. El Magisteri canari entorn a la Guerra civil en xifres

ILLES	MESTRES	MESTRES homes	MESTRES dones
El Hierro	28	13 (46,42%)	15 (53,58%)
Fuerteventura	44	16 (36,36%)	28 (60,86%)
Gran Canaria	465	218 (46,88%)	247 (53,11%)
La Gomera	70	27 (37,14%)	43 (62,85%)
Lanzarote	56	25 (44,64%)	31 (55,35%)
La Palma	168	79 (47,02%)	89 (52,97%)
Tenerife	421	182 (43,23%)	239 (56,78%)
TOTALS	1252	560 (44,72%)	692 (55,28%)

PROVINCIES	MESTRES	MESTRES homes	MESTRES dones
Las Palmas	565 (45,12%)	259 (45,84%)	306 (54,15%)
Santa Cruz de Tenerife	687 (64,88%)	301 (43,81%)	386 (56,19%)
TOTALS	1252	560 (44,72%)	692 (55,28%)

Les dades exposades confirmen que, com era previsible, hi havia molts més docents a les illes grans i més poblades, Tenerife, Gran Canària i La Palma que a la resta, i que també hi havia més mestres dones que mestres homes a totes les illes, 132 més entre totes dues províncies.

Sabem també que a les illes menors la majoria dels docents eren interins, mentre que a les illes grans els interins es trobaven en els indrets més allunyats de les capitals i els propietaris a les principals escoles dels pobles i ciutats grans. En el cas de la província de Santa Cruz de Tenerife, ens trobem que dels 480 propietaris, 342 (71,23 %) eren homes i 38 (28,75 %) dones. Al contrari, dels 179 interins que hi havia, 57 (31,84 %) eren homes i 122 (68,15 %) eren dones⁴.

Tot i els progressos en igualtat que

s'havien produït durant els anys de la II República, els homes superaven en un ampli percentatge les dones a l'hora d'obtenir una plaça en propietat i, per contra, hi havia més mestres interines, sense plaça fixa, i en pitjors destinacions. Doncs bé, aquests 1252 ensenyants, i més en particular els 303 sancionats, es van trobar que en un tres i no res van passar d'exercir una professió i ser respectats a ser perseguits, marginats i, en força casos, empresonats quan no, en un nombre encara per determinar, desapareguts o afusellats. Vegem, a continuació, les dades resultants en el període d'estudi.

2. Resultats de la depuració del Magisteri canari (1936-1942)

A la província de Santa Cruz de Tenerife, 437 docents van ser con-

firmats en les seves ocupacions i 166 sancionats (24,16 %): 30 baixes a l'escalafó, 76 trasllats d'escola, 60 suspensions de quinze dies a diversos anys. Els ensenyants que havien estat donats de baixa a l'escalafó, la sanció més greu, van ser tots homes llevat d'una mestra, Rosenda Jordán Reverón. Per illes, s'aprecia que mentre no hi va haver sanció de baixa per escalafó a l'illa del Hierro, sí que van ser expulsats 2 mestres a La Gomera, 5 a La Palma i 23 a l'illa de Tenerife. La segona sanció per la seva gravetat, la de trasllat d'escola, es va aplicar a 76 persones, 55 homes i 21 dones, l'11,06 % dels docents, però la majoria de les vegades s'unia a una altra mena de sanció com a càstig complementari.

A la província de Las Palmas, 438 docents (77,52 %) van ser confirmats en les seves ocupacions, 137 van ser depurats i sancionats: 96 homes i 41 dones. 58 persones van ser expulsades del Magisteri; 39 traslladades i 40 sancionades amb pèrdua de sou i ocupació per un període de temps. Tot i haver-hi un nombre més gran de mestres dones que no pas d'homes, a 245 mestres homes se'ls imputa càrrec polític i només passa això amb 52 mestres dones. No passa el mateix en l'àmbit del càrrec d'estar afiliat a sindicats on les xifres s'igualen força més: 42 mestres dones i 60, mestres homes. Pel que fa a la variable propietari/interí, s'observa que els propietaris van rebre moltes més sancions que els/les interins/nes.⁵

4 Cfr. Negrín, O. (2023). «La depuració franquista del Magisterio de la provincia de Santa Cruz de Tenerife. Aproximación cuantitativa y estudio de algunos casos singulares en el periodo de la Guerra Civil», *XXV Coloquio de Historia Canario-Americana*, Las Palmas, 2022.

5 Més dades a Negrín, O. (2012). *Memoria histórica y educación en Canarias. Depuración y represión del Magisterio en la provincia de Las Palmas*. Las Palmas: Edicions del Capítol Insular de Gran Canària. En algunes de les nostres publicacions, que es poden consultar a plataformes i xarxes com Dialnet, Researchgate, Academia.edu, Publons i Biblioteca virtual Miguel de Cervantes, es poden trobar moltes més dades sobre la depuració del magisteri i del professorat del segon ensenyament. LeCanarien. León Álvarez, A. (ed.). (2015). *La Represión franquista en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife: LeCanarien Ediciones.

RESOLUCIONS PER ILLES	Confirmats en el càrrec	Sancionats	Expulsions	Trasllats	Altres càstigs
El Hierro	24	1	0	0	1
Fuerteventura	35	11	5	2	4
Gran Canaria	360	112	50	33	29
La Gomera	53	9	2	3	4
Lanzarote	43	14	3	4	7
La Palma	103	54	5	26	23
Tenerife	256	102	23	47	32
TOTALS	875	303	88	115	100

RESOLUCIONS PER ILLES	Confirmats en el càrrec	Sancionats	Expulsions	Trasllats	Altres càstigs
Las Palmas	438 (77,52%)	137 (24,24%)	58 (10,26%)	39 (6,90%)	40 (7,07%)
Santa Cruz de Tenerife	437 (63,60%)	166 (24,16%)	30 (4,36%)	76 (11,06%)	60 (8,73%)
TOTALS	875 (69,89%)	303 (24,20%)	88 (7,07%)	115 (9,18%)	100 (7,99%)

Algunes conclusions

Els rebels tenien com a primer objectiu desmuntar els avenços que havia assolit la II República en l'àmbit educatiu i substituir-los per l'aplicació de tradicions educatives reaccionàries, oposades als avenços psicològics, didàctics i pedagògics que havien posat en marxa els governs republicans, i que havien aconseguit de modernitzar i acostar la realitat educativa espanyola a l'europea. El segon objectiu essencial era preparar els quadres pedagògics per allò que denominaven la nova Espanya amb l'aliança entre el franquisme i l'església catòlica, el que es coneix com a nacionalcatolicisme. Cal destacar l'estreta col·laboració que els capellans van donar a les condemnes a docents depurats amb informes sovint basats en rumors, venjances o en supòsits no comprovats de caràcter moral, religiós o polític.

Els 875 docents als quals no se'ls va obrir expedient de depuració i

van ser confirmats directament gaudien de la confiança dels rebels, o bé s'havia provat la seva adhesió al nou règim. El gruix de l'acció preventiva, d'advertiment i punitiva, de sanció directa, el van constituir els 303 docents el càstig dels quals va servir d'exemple a la resta i van patir en les seves pròpies carns les sancions de la depuració, 88 d'ells en forma d'expulsió del servei i baixa a l'escalfó. Però la resta, 115 trasllats d'escola i 100 amb suspensió de sou i feina per un temps variable, complint involuntàriament un paper bàsic per a la política repressora perquè van contribuir a aparentar normalitat en els territoris ocupats, la qual cosa donava al franquisme alguna mena de solvència a l'exterior.

És a dir, va ser una depuració selectiva que no va afectar els partidaris de l'alçament militar, ni els membres del nacionalcatolicisme i grups polítics afins conservadors, alhora que maquillava la realitat escolar existent, perquè, de fet, als

expedients oberts es mostra poca preocupació per la qualitat educativa i molta per la vinculació dels docents amb partits, sindicats i, en especial, amb la Institució Lliure d'Ensenyança.

Cal recordar, per acabar, que calen més investigacions a Canàries i a la resta de l'Estat que afinin els instruments de treball per als estudis que tenen a veure amb la depuració del professorat. Cal actualitzar la metodologia usada per a comptabilitzar, o no, docents en excedència i estudiants en pràctiques, o distingir entre confirmats sense depurar, investigats, depurats i sancionats. Aspectes també pendents d'aclarir són, entre d'altres: elaborar llistats complets de docents propietaris i interins, educadors presos, afusellats i desapareguts, l'acció directa punitiva del Tribunal de Responsabilitats Polítiques i les activitats dutes a terme pels ensenyants expulsats de les seves escoles.

RAFAEL CLARES, ELS TRES EXILIS D'UN ARTISTA OBLIDAT

Maximiliano Paiser Medina

Investigador de Memòria Històrica. Escriptor i coautor del llibre *“Doctor Monasterio (1909-1936). Un joven isleño asesinado por falangistas”*.

Membre de la International Brigade Memorial Trust de Londres, Secretari de l'Associació de Memòria Històrica Memorial Democràtica de Canaries.

Els tres exilis d'un artista oblidat

L'emigració ja era per als canaris una constant abans del cop militar de juliol de 1936. Tanmateix, entre els anys 40 i 50 hi ha una sortida massiva de canaris cap a Amèrica a causa de la situació política i econòmica que travessaven les illes i també les conseqüències de la guerra a Espanya.

Van ser molts els qui després d'haver format part de la vida política o sindical durant el període republicà, van acabar essent expedientats pel tristament cèlebre Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques, que els va obligar a abandonar les illes per tal d'evitar haver de patir-ne les conseqüències. Només cal endinsar-se en els arxius d'aquest sinistre tribunal, l'objectiu del qual era el saqueig, per comprendre que la repressió política i econòmica no només va afectar els dirigents polítics republicans de relleu, sinó un col·lectiu molt ampli de ciutadans de tot l'Arxipèlag. Sovint quan es parla de la repressió a les illes es fan servir dades referides a afusellaments, desaparicions o confinaments, però

no es para atenció sobre aquests documents del referit tribunal que indiquen la magnitud de la repressió política i les sancions econòmiques que van afectar amplis sectors de la població.

L'èxode es va produir per mar i de manera clandestina. Es partia en petites embarcacions de pesca o en improvisats balandres carregats de provisions primàries i aigua per a escassos dies. Les poques embarcacions que tenien motor en poques jornades acabaven les reserves de combustible i feien servir les veles. Les tripulacions, la majoria de les vegades, no tenien coneixements marítims i confiaven en la saviesa del patró i, sobretot, en la sort. Hi ha algunes obres que contenen les peripècies de molts d'aquests agitats i inacabables viatges. Noms com ara Saturnina, La Elvira, Andrés Cruz, la Providencia, etc., quedarien durant molts anys fixos en la memòria dels illencs en haver estat embarcacions capaces d'assolir “contra vent i marea” les costes americanes, després d'haver suportat grans inclemències.

En aquest tràfic van intervenir els

especuladors de torn, els quals organitzaven el viatge com a armadors i cobraven als emigrants enormes quantitats -entre tres i cinc mil pesetes, era el preu-, xifres descomunals per a l'època. Molts van vendre cases i altres béns per poder pagar el viatge. Els organitzadors eren gent de famílies poderoses, que finançaven la construcció d'aquestes embarcacions o amaniaven alguns pesquers per tal de condicionar-los per a aquesta finalitat i aconseguien, d'aquesta manera, grans beneficis. Si comparem el preu a pagar amb els jornals de l'època, podem fer-nos una idea de les dificultats per fer front a aquest repte. Algunes famílies que no tenien prou mitjans obtenien préstecs d'alguns comerciants que cobraven alts interessos.

En alguna ocasió va intervenir la Comandància de Marina per tal d'esclarir algun d'aquests negocis, però els expedients no van desembocar en cap sanció. L'èxode es va convertir en una cosa tan coneguda que les autoritats en un moment determinat hi van fer els ulls grossos.

Entre els milers que van mirar de

refugiar-se a Veneçuela hi havia Rafael Clares García, artista del corrent indigenista de l'Escola d'Arts Decoratives Luján Pérez, de Las Palmas. Com molts d'altres, va passar en un tres i no res de la popularitat quotidiana a l'abisme de l'oblit. Però abans d'arribar a Veneçuela va haver de passar una duríssima prova que es va perllongar per tretze anys.

En iniciar-se la rebel·lió militar a Las Palmas, hi ha alguns intents de resistència que els rebels esclafaven immediatament i contundentment. Un grup d'obrers s'atrinxera a la Casa del Poble del barri de La Isleta i en intentar desallotjar-los uns militars, hi ha un intercanvi de trets amb el resultat de dos soldats morts i un altre de ferit. Immediatament la resistència és sufocada i la Casa del Poble dinamitada. Després d'un judici sumaríssim (causa 1/1936) els obrers involucrats en aquest fet són condemnats a diverses penes. Cinc d'ells són sentenciats a mort i afusellats el 7 de setembre al camp de tir de La Isleta.

Rafael Clares, segons algunes versions, va tenir alguna cosa a veure amb aquests incidents. Atès el caire que prenien els fets, l'onada repressiva que es desferma a continuació, amb detencions massives, la voladura de la Casa del Poble, etc., pren la decisió d'amagar-se per evitar de ser detingut.

Hi ha un aspecte que juga al seu favor i és que el seu pare és l'oficial de Marina Andrés Clares Deportura, ajudant de la Comandància Militar de Marina de Las Palmas.

Rafael Clares García neix el 5 de març de 1910 a la localitat de San Fernando, a Cadis, fill de Josefa García Castañeda i el capità de Marina Andrés Clares Deportura. Es van establir a Lanzarote el 1922 en ser destinat el pare a l'illa com a Ajudant de Marina i jutge instructor del Districte de Marina de Lanzarote.

La vida per a la família d'aquest funcionari de Marina enviat per l'Estat no va ser difícil. Els fills s'adapten ràpidament a l'estil de vida. S'integren en un Arrecife poc poblat i tranquil. La majoria dels habitants

de l'illa vivia sobretot de la pesca.

Les famílies dels pescadors subsistien en condicions penoses. El pare de Rafael Clares, davant de la situació de misèria de les famílies dels pescadors, crea la Secció de Socors Mutus i una cooperativa anomenada *Pósito de Pescadores* amb la finalitat de pal·liar la seva situació. Igualment, crea una escola per als seus fills. "Andrés Clares es va guanyar la simpatia de la població de Lanzarote, però alguns cacics locals li van fer la vida impossible" (Agustín de La Hoz, dins *Historia de Lanzarote*, 1962).

Més endavant, la família Clares García s'estableix a Las Palmas, en ser destinat el seu pare a la Comandància de Marina d'aquesta ciutat, el mes de setembre de 1930.

Rafel comença a freqüentar l'Escola d'Arts Decoratives Luján Pérez i inicia la seva producció artística dins del grup anomenat "movimiento indigenista". Són companys i mestres seus Eduardo Gregorio López, Felo Monzón, Jorge Oramas, Juan Ismael, Abraham Cárdenes, Placido Fleitas, entre d'altres.

L'abril de 1932 participa en una exposició col·lectiva de l'Escuela Luján Pérez al Palau del Moble, amb Placido Fleitas, Abraham Cárdenes, Santiago Santana, Jorge Oramas, José Navarro i Eduardo Gregorio. Rafael Clares presenta les obres pictòriques "Barranco seco", paisatge, "Risco de San Roque", paisatge, "Cabeza de Muchacha", "Mi hermana" i "Cofre" talla en teia, col·laboració. (La Província 27-4-1932 p 5).

És l'inspirador i fundador d'un cercle recreatiu i cultural que va tenir una gran popularitat a Las Palmas, El "Club Peña Ateneo Los Amigos" es constitueix oficialment el 21 de gener de 1934. A la primera junta directiva Rafel Clares figura com a president.

Conegut popularment com Club PALA, s'instal·la primerament a Las Canteras, a la cantonada del carrer Hierro. Durant els dos anys anteriors a juliol de 1936 s'hi fan innumbrables activitats: competicions de natació a la platja, balls, recitals de poesia, vetllades musicals, etc. Fou un important referent a la vida de la ciu-

tat.

El cop militar ho para tot i després dels incidents de la Casa del Poble a La Isleta, Rafel Clares s'amaga a casa seva al carrer Sergent Llagas número 35, a prop de la Platja de Las Canteras. En una de les habitacions es procura un refugi darrere d'una doble paret. En aquest retir, s'hi està durant tretze interminables anys. La primera vegada que vaig tenir ocasió de veure algunes fotos seves que el seu nebot Andrés de La Hoz conservava, vaig poder observar, gairebé sense esforç, l'enorme transformació que experimentà el seu aspecte. D'aparença juvenívola en iniciar la reclusió el mes de juliol de 1936 a home madur que mostra la cruïlla d'un físic trist i sofert, com apareix a les primeres imatges que envia a la seva família des de Veneçuela, poc temps després d'haver-hi arribat l'any 1950.

En aquells primers instants hi ha també la fugida del seu germà Francisco, igualment amenaçat per la cacera d'oponents. El germà fugí a Casablanca on s'hi està uns anys fins a residir definitivament a Suïssa. En aquests primers mesos de la persecució d'enemics polítics, detenen la seva germana Antonia, infermera de l'Hospital General de San Martín, acusada de ser col·laboradora del Socors Roig Internacional.

Ja en el seu aïllament, van arribant-li notícies d'altres detencions, morts, tortures.

El sindicalista socialista, Félix González Monzón, germà de la seva xicoteta Antonia, havia estat assassinat a Talavera el mes de setembre, poques setmanes després del cop, juntament amb d'altres nou destacats republicans de les illes, entre ells el metge Manuel Monasterio Mendoza. Eliminats per falangistes de la primera expedició de voluntaris canaris, en ruta al front sud de Madrid, porten amb ells com a ostatges aquest grup, a bord del vapor Domine, i els executen en arribar a Talavera.

Uns mesos més tard, Antònia González Monzón, xicoteta de Rafael, és detinguda acusada de col·laborar en l'intent d'assalt al Quarter de La Is-

Cap de dona. Pintura indígenista 1932

leta el mes de desembre de 1936. El maltractament rebut durant la seva detenció va ser d'una crueltat i sadisme inenarrables. Va patir tota mena de turments amb la finalitat d'extreure-li informació o per pur sadisme dels seus torturadors a la sinistralitat del carrer Luís Antúnez, avui Col·legi de La Salle. Antonia va ser detinguda amb la seva germana, la mestra Juana González Monzón. La primera va ser la que ho va passar pitjor ja que les tortures li van provocar lesions irreversibles que li van impedir la mobilitat, així com la pèrdua de la parla la resta de la seva vida. Com a resultat d'aquests fets de desembre de 1936, també és detingut un germà més petit, Juan González Monzón de 23 anys, el qual, després d'un consell de guerra, és afusellat el mes de març de 1937.

Rafael va viure rigorosament el seu interminable captiveri. No es va tornar a deixar veure per ningú més, llevat dels seus pares i germans. Amb el pas dels anys van anar arribant infants a casa dels avis. Ell se'ls mirava des d'alguna esclatxa en el seu refugi, amb la tristesa de no poder-los abraçar. No podia deixar-se veure per uns infants que, potser involuntàriament, se'n anirien de la llengua i el podien delatar.

La seva mare mor després de la guerra civil. Un nou patiment per a

la família i per a ell mateix, ja que la seva absència ineludible li impedeix de participar a les exèquies. Passa el temps llegint i escrivint poesia.

El febrer de 2017, al capdamunt d'un armari, completament oblidades, reposaven les pàgines esgrogueïdes de la seva producció literària. El seu nebot, Andrés Clares de la Hoz, les va recuperar quan el vaig visitar en cerca d'informació sobre Clares. Havien anat a parar a casa seva quan va morir l'última de les seves ties, germana de Rafael. En indicar-li que em trobava en el procés de cerca de dades del seu oncle, no sense gran sorpresa per aquest interès, em va prometre cercar el que d'ell es pogués conservar a casa seva i alguns dies més tard em va donar la possibilitat de copiar fotos i altres documents que farien molt llarga aquesta història, però que veuran la llum en una futura publicació.

En els seus poemes apareixen records, inquietuds, sentiments. Els primers anhels amorosos, records de la infància, nostàlgies sobre la ciutat, l'illa, la seva terra natal -Andalusia i Lanzarote-. Un recorregut fugaç pel seu espai imaginari. Memòries i somnis.

Acaba la guerra civil, però continua el terror feixista i els assassinats d'opositors. Les brigades de la matinal falangista. Repressió a gran escala i el Tribunal de Responsabilitats Polítiques que actua d'una banda a l'altra del país a la caça del botí de guerra. La guerra europea i el poder militar del nazifeixisme semblen animar els militars i falangistes espanyols en no cessar en la persecució de republicans, de rojos, ja que no se'n feia distinció.

Davant d'aquesta perspectiva, van passant els mesos i els anys i res no fa suposar que Rafael Clares posi fi al seu obligat captiveri. Acaba també la guerra europea i les esperances de canvi polític també comencen a difuminar-se en els anys posteriors.

Des de fa uns mesos se senten rumors d'aquest o d'aquell que ha optat per fugir a l'estranger davant de la situació de fam i misèria que assola les illes. Vaixells de vela que mar-

xen a la recerca d'alguna cosa millor. De pau, refugi i treball. Ja havien arribat a Veneçuela alguns milers de canaris quan l'any 1949, tretze anys després de l'inici del seu enclausament, s'albira el moment en què Rafael podrà deixar la casa familiar i anar cap a una altra terra on poder tornar a veure el sol, tocar els arbres i respirar aires de llibertat.

Camí del segon exili

El veler *La Providència* es fa a la mar dimecres 19 de gener de 1949 des del varador de Maestro Pepe Gaspar al Puerto de la Luz. A bord hi anaven 56 persones, entre elles, Rafael Clares García, que finalment va poder abandonar el seu domicili i indret de reclusió durant els últims 13 anys.

Segons el relat d'un dels passatgers, Ricardo Torrijos Carmona, els emigrants van pagar la suma de 3.000 pessetes pel viatge clandestí a l'armadora María Benito y Benito. El patró era Jerónimo Reyes.

Ricardo Torrijos Carmona em va descriure Rafael Clares, a qui va conèixer al veler, com un home físicament fràgil i d'aspecte malaltís, seqüeles pròpies del seu enclausament, probablement. (Entrevista de l'autor a Ricardo Torrijos Carmona al domicili d'aquest a Madrid el 13 de desembre de 2013).

L'embarcació que, com gairebé totes, simulava anar a la pesca, aviat va posar rumb al sud de les illes per adreçar-se després cap al sud-est i, segons el relat de Torrijos, es van trobar al sud de l'arxipèlag un temps de calma que els va tenir durant tres o quatre dies amb un progrés mínim, sense cap mena d'avançament.

La resta dels quaranta-tres dies que van trigar a arribar a les costes del continent americà van passar amb tota una sèrie de canvis de temps, amb dies de navegació serena i d'altres amb tempestes que els van destrossar la llanxa auxiliar.

Però en lloc d'arribar a Veneçuela, van arribar a Cayenne, a la Guaiana francesa.

Van ser acollits amistosament per les autoritats franceses i els nadius.

Els van facilitar els mitjans per a la reconstrucció de l'embarcació d'auxili, treball que van poder completar en una setmana, ajudats per instruments tècnics de fusteria que els canaris no coneixien. Els habitants de la Guaiana els van oferir d'allargar la seva estada al territori i a més els van brindar feina, però només va decidir de romandre a la Guaiana Ricardo Torrijos, que parlava francès. La resta va fer els preparatius i es va proveir de material i vitualles per continuar cap a la somiada Veneçuela. Abans de marxar, el faroner de l'illa del Diablo es va oferir d'anar fins aquella illa propera per lliurar-los carrassos de plàtans, però la travessia fins a l'illa del Diablo es va convertir en un infern a causa del mal temps que els va sorprendre i que va estar a punt d'esguerrar l'aventura americana d'aquests refugiats.

El seu tercer exili

Finalment, van poder continuar el viatge cap a Veneçuela i van arribar a Puerto Cabello.

Al cap de poc d'haver sortit de Cayenne, segons explica Torrijos, es va rebre un telegrama de Boanerges Martín, d'una associació de canaris a Veneçuela, els quals els aconsellaven d'endarrerir el viatge perquè havien canviat les condicions polítiques a Caracas ja que hi havia hagut un cop d'Estat i les regles per als immigrants que arribaven havien canviat. Però *La Providencia* ja es trobava davant de les costes de Veneçuela i els canaris, quan van arribar-hi, van ser de-

tinguts i traslladats en camió fins a la desembocadura de l'Orinoco, a la tristament cèlebre illa de Guasina, indret on eren confinats els dissidents polítics i on també ho van ser els passatgers i tripulants de *La Providencia*.

Les condicions eren terribles a causa de la calor sufocant, els mosquits, la humitat i les crescudes de l'Orinoco que inundaven l'illa situada a la desembocadura d'aquest riu i que amenaçava d'esborrar-la del mapa.

Per sort a Guasina només hi van estar dos mesos, ja que la pressió popular i la premsa de Veneçuela va fer que el govern els concedís asil.

Ricardo Torrijos, posteriorment, es va traslladar a Veneçuela i, novament, va trobar Rafael Clares. Després d'algunes gestions seves, Clares va aconseguir feina a la Companyia Veneçolana de Vapors tot fent de comissari a bord del vapor Carabobo que feia regularment una ruta pels ports de Maracaibo, Puerto Cabello, La Guaira, Puerto de la Cruz, les illes d'Aruba, Curaçao i per l'Orinoco fins a San Félix i Ciudad Bolívar.

A Caicara de l'Orinoco, Rafel Clares coneix Elia Carrasquel, una mestra, amb qui es casa. Estableix la seva residència en aquell indret de l'Estat Bolívar.

De la seva correspondència amb la família a Las Palmas, es comprova la immensa nostàlgia amb què recor-

Rafael Clares 1935-36 aprox. Amb 26 anys - 1950 39-40 anys a Veneçuela, acabat d'arribar-hi . FOTOS: Colecció família Clares de la Hoz

da els seus i especialment el vincle afectiu tan estret que manté amb el seu pare.

Malauradament, Rafael emmalalteix el 1957 i el 24 de març de 1958 mor a Ciudad Bolívar. Tenia 48 anys. Hi ha la sorprenent circumstància que la seva mort coincideix exactament amb la del seu progenitor a Las Palmas. Tots dos moren el mateix dia. El seu nebot Andrés Clares de la Hoz recordava que, quan estava vetllant el seu avi, va arribar un telegrama des de Veneçuela, que notificava la mort de Rafael. Coincidència que va causar un fort impacte en el seu cercle d'amistats i familiars.

Les restes de l'artista indigenista i poeta Rafael Clares García estan enterrades al cementiri d'Heres, un districte de Ciudad Bolívar a Veneçuela. Ningú de la seva família d'aquesta banda de l'Atlàntic no va poder anar mai a dipositar una flor sobre la seva sepultura. El seu tercer exili ha estat l'oblit del qual ha estat víctima. Creiem que és un deure recuperar la seva memòria.

FONTS

- Arxiu Històric Provincial de Las Palmas de Gran Canària
- Hemeroteca Museu Canari
- Historia de la emigración clandestina a Venezuela. José Ferrera Jiménez. 1989.
- Diari de Las Palmas
- Setmanari Antena, Lanzarote
- Diari El Progreso. Ciudad Bolívar
- Canàries 7
- La Provincia
- L'Escuela de Artes Decorativas de Luján Pérez. Juan Rodríguez Doreste. El Museu Canari. 1960.
- Entrevista a Ricardo Torrijos Carmona a Madrid. Desembre 2013.
- Entrevista a Julia García, filla de Maca González Monzón a Gran Canària. Febrer 2013.
- Entrevista a Andrés Clares de la Hoz, nebot de Rafael Clares a Gran Canària. Febrer 2017.

REPUBLICANS CANARIS A ÀFRICA DESPRÉS DEL COP D'ESTAT DEL 1936

Germán Santana Pérez

Professor Titular d'Història a la universitat de Las Palmas de Gran Canària, coordinador de relacions amb Àfrica en aquesta universitat

El final de la Segona República a Canàries va acabar amb el cop d'Estat de juliol de 1936. Franco, comandant de l'arxipèlag, complia exili a les illes, i havia liderat la rebel·lió que el duria a Tetuán en el *Dragon Rapide*. Durant la República el moviment obrer havia crescut exponencialment i el triomf del Front Popular havia estat acollit també amb grans esperances. Malgrat les resistències, aquí no hi va haver guerra sinó una dura i extensa repressió en el temps, que es va cobrar la vida de més de mil persones només entre assassinats i afusellats sense comptar amb els morts per malalties en camps de concentració, suïcidis com a conseqüència de tortures, etc. Moltes persones van intentar aleshores d'escapar i geogràficament el que tenien més a

prop era la costa africana que es va convertir per a molts en un indret de refugi provisional o permanent. A més, tant el protectorat sud de Marroc com el Sàhara Occidental a només cent quilòmetres de distància de Fuerteventura eren possessions espanyoles. Aquesta fugida per motius polítics es va iniciar des dels primers moments del cop, però es va prolongar en el temps durant dècades.

Les relacions amb el continent no eren noves. Hi havia des d'antic una àmplia xarxa de relacions comercials i humanes, no solament amb les colònies espanyoles sinó també amb la resta de l'Àfrica Occidental. Canàries havia tingut un paper clau en l'engranatge colonial espanyol en aquell continent des de les acabades del segle XVIII. Productes cana-

ris i altres de redistribució, alhora que migrants blancs, se subministraven des de les illes regularment cap a les colònies espanyoles. La sortida d'exiliats a partir de 1936 es va fer per diversos mitjans com ara la contractació d'embarcacions "il·legals" que els traslladaran fins al litoral continental africà, l'ús de polissons intentant de salvar els controls que el règim havia articulats als principals ports de les illes, les fugides als protectorats i colònies espanyoles i l'arribada de vaixells de pesca que es negaven a tornar.

La majoria d'evadits canaris ho van ser pel fet de ser veïns a través dels ports de Port-Etienne, Dakar, Safi i Casablanca. A Marroc, ocupat per França i Espanya, Casablanca, sota domini francès, fou la destinació d'un petit grup de cana-

ris. Alguns, com Domingo del Pino, havien arribat en falua des de Las Palmas miraculosament. D'altres grups, més nombrosos, havien escapat dels protectorats espanyols mentre estaven condemnats com a presos a fer treballs forçosos, així com alguns presos governatius de la presó de Fyfes (Tenerife) que havien recalat a terres d'Àfrica del Nord. També es van situar d'altres expulsats en d'altres punts de l'actual Marroc. Alguns fins i tot es van refugiar a Algèria com el natural de Tenerife Miguel Campo que després de recalcar a Alger es va enrolar a la Divisió Leclerc i va formar part del grup de La Nueve que va alliberar París. Des d'aquests punts del nord d'Àfrica, molts no van deixar de donar suport a la República mitjançant diverses accions que van topar al cap de poc amb el servilisme del govern de Vichy al règim nazi.

A Sidi Ifni i a cap Juby, la guarnició que va resistir la rebel·lió va ser finalment derrotada. Com a conseqüència la "neteja" ideològica dintre de l'exèrcit es va fer amb extrema severitat i duresa. La vinculació amb Canàries fou clau en aquesta capitulació, a més de comptar que el principal subministrament a aquests territoris es feia des de les illes. El personal fet presoner va ser portat ràpidament a l'arxipèlag on els serien dictades les sentències i la seva execució sumariíssima. Per infondre terror sobre la població de Las Palmas, la sang dels afusellats va regar els carrers de les ciutats a la vista de tothom.

El mes de març de 1937, un grup de 37 presos procedents de Tenerife, amb l'ajuda de la guarnició, prenen el fort de Villa Cisneros i es fan amb el control del vaixell *Viera y Clavijo*. El seu pla, després de sumar els suports de la major part de la guarnició i de la tripulació del vaixell, era arribar a Dakar, fora de l'abast de la marina franquista. En total 152 fugats van entrar en aquest port i hi van alçar la bandera de la República, feta durant la travessia des del Sàhara Occidental. La seva espectacular fugida els va

Correspondència Governador General a Governador Mauritània 1937. 18 de març.
Arxiu Nacional de Senegal

fer arribar a la capital senegalesa on molts, via França, van aconseguir retornar a territori republicà a la Península, on van continuar la guerra. Aquesta fuga, en gran mesura feta amb èxit, va mostrar les febleses de la reraguarda del bàndol rebel, la qual cosa va provocar un increment de la repressió a illes com Gran Canària, amb "sacas" i execucions nocturnes, a les quals cal sumar la fugida des de Las Palmas del petit vapor espanyol *Ramar de Campanar*, que recalcaria primer a Port Etienne i, després, es traslladaria a Dakar.

Port Etienne va ser un dels punts clau d'acollida de republicans canaris. Aquí hi van arribar un gran

nombre de pescadors canaris que s'escapaven de les conseqüències del cop d'Estat.

Aprofitaven les tasques al calador per mirar de trobar refugi. Molts d'ells acabarien engruixint les files del bàndol republicà en la seva lluita contra el feixisme. Alguns fins i tot eren soldats que desertaven del post de la Güera, com el jove canari Fidel Cabrera, l'abril de 1937. En total van arribar a formar un grup de més de 300 persones, moltes de les quals van ser finalment resituades a Senegal. Alguns dels seus barris com ara "la Charca" o "El Pontón" van ser creats amb l'assentament de canaris.

A més dels escapats de Villa Cis-

Juan Méndez Castro, Mary Saro Suárez, la seva mare i germà amb amics de Cap Verd i una noia Senegalesa a la platja d'Harlin (Senegal) El 1950.

neros i dels pescadors canaris, també acabarien assentat-se a Dakar alguns republicans canaris que van partir des de 1937 i fins a començaments de la dècada dels cinquanta en "vaixells familiars". La seva destinació última era Amèrica, però molts van fer escales a Senegal, tot establint contacte amb els canaris que ja eren allà i, en alguns casos, s'hi van establir definitivament, tot canviant els plans inicials del viatge. Eren embarcacions com la fàlua *El Paulino*, la goleta *Arlequín*, el balandre *Juan Manuel*, la goleta *La Express* o l'*Antonio Carballo*. Les condicions del viatge van ser, la majoria de les vegades, molt deplorables.

Dakar era el principal port de l'Àfrica Occidental francesa, a més d'una escala possible de les embarcacions canàries que anaven cap a Amèrica i que aprofitaven per a proveir-se i fer petites reparacions. Amb un petit contingent canari previ a 1936, l'afluència es va anar incrementant a partir d'aquella data amb la incorporació d'alguns migrants que anaven cap a Amèrica, els qui resituaven des de Mauritània i els procedents de la fugida de Villa Cisneros. L'arribada d'homes i dones en aquella ciutat no només es va fixar a la dècada dels trenta sinó també fins a principis dels cinquan-

ta a causa de la repressió constant imperant a l'arxipèlag. Alguns noms destacats d'aquesta emigració van ser Juan González Socorro, el seu germà Mateo, Juan Santana Ruiz, el mestre Juan Méndez Castro, José Hernández González i Santiago Santana Moreno o la família d'Eduardo Suárez, diputat a corts pel Front Popular a les eleccions de 1936 i que havia estat executat pels rebels.

Els establerts en aquest port, igual que els qui ho van fer en d'altres ports africans, no van tenir una actitud passiva sinó de compromís amb la causa republicana i els ideals d'esquerra. Van fer servir mecanismes com ara la propaganda i el convenciment d'altres emigrants canaris econòmics que s'establiren en aquells punts per combatre el règim franquista. Molts van triar retornar a la zona republicana i defensar els seus ideals enfront de l'agressió feixista. La seva esperança era la caiguda del govern rebel i el retorn a la seva terra amb un govern republicà i d'esquerres.

Les autoritats colonials franceses no van saber com reaccionar enfront d'aquesta allau d'exiliats. Després de posar una sèrie d'obstacles, van optar per l'enviament a Dakar i des d'allà la seva repatriació a la zona republicana a través de ports francesos. Tanmateix, d'al-

tres es van establir a les colònies franceses i alguns van morir a terres del continent africà. Van suportar, amb restriccions, el seu manteniment i l'oferta de treball. A través de la correspondència entre les autoritats de Dakar i de Port-Etienne, sabem dels desigs francesos de posar-los a treballar, tot i que amb salaris més baixos que els francesos i més alts que els africans. Malgrat tot, el govern francès no els va retornar a les autoritats rebels espanyoles, que insistien constantment a reclamar-los.

Hi va haver també famílies canàries en altres punts de l'Àfrica occidental Francesa com Guinea Conakry on va arribar a la dècada dels quaranta la família Gallardo des de Gran Canària, d'on sortiria la figura de Tony Gallardo, dirigent posterior del Partit Comunista a Canàries, si bé el protagonisme africà va ser per als seus germans i oncles. Amb anterioritat, a la dècada dels trenta, els naturals de Gran Canària Antonio Navarro Montesdeoca i Hernández Suárez es van establir a les ribes dels rius Kilissi i Oua-oua on van posar en marxa l'explotació de plantacions de plataneres.

La relació canària amb Àfrica després del cop va tenir a veure també amb la recepció de presoners que s'havien mantingut fidels al govern constitucional, però que finalment van ser capturats pels rebels. A Canàries es van endur centenars d'aquestes persones, moltes de les quals acabarien executades a les illes. Es van processar 85 presos d'Ifni dels quals 21 van ser executats, 15 de cap Juby dels quals 10 van ser executats, 7 de Villa Cisneros i 38 de Guinea Equatorial, tot i que des d'aquesta última colònia van ser traslladades 104 persones. D'aquests dos últims punts no es va afusellar ningú, tot i que es van imposar elevades penes de presó. El tribunal d'apel·lació d'aquestes colònies se situava a l'Audiència de Las Palmas per la qual cosa es van acabar nombrosos processos que no solament incloïen les detencions i execucions sinó també l'em-

bargament de béns, incloent-hi els dels qui havien pogut escapar.

En el cas de Guinea Equatorial, el *Ciudad de Mahón*, havia partit des de Canàries per escometre la resistència republicana a la ciutat de Bata. Després de la seva actuació, nombrosos detinguts van ser duts presoners a les illes. Els expedients governatius instruïts pel govern general de Guinea Equatorial van ser també traslladats, no només els de qui es considerava que tenien res-

ponsabilitat criminal sinó els de qui es consideraven perillosos.

Hem de tenir en compte que nombrosos canaris ja estaven establerts a la colònia espanyola amb anterioritat i d'altres molts hi emigrarien posteriorment fins a constituir la principal aportació percentual regional espanyola en funció de la seva població.

El camí cap a Àfrica continuaria en les dècades següents i els seus protagonistes anirien a la recerca

d'una sortida econòmica a la situació de pobresa que es vivia a l'arxipèlag, però abans, amb el cop d'Estat del 36, s'havia obert una emigració ideològica molt potent. El continent africà va donar acollida i sortida a aquests migrants, situació que ha canviat de signe actualment, tot i que sempre ha gaudit de la mateixa col·laboració i solidaritat de la Unió Europea.

FONTS

Arxiu Històric Provincial de Las Palmas de Gran Canària

- Jutjat de Primera instància de Fernando Poo, E-1996, E-1997
- Govern Civil de Las Palmas de Gran Canària, Negociat 2n, llig. 638. Passatges a Fernando Poo, 1943
- Responsabilitats polítiques, Guinea Espanyola, llig. 1327

Arxiu intermedi de Canàries. Sancions als funcionaris colonials del Govern General de les possessions espanyoles del Golf de Guinea, caixa 1762, carpeta 17, data d'inici 28/12/36, data final 14/06/1941.

Arxiu General de l'Administració (AGA). Caixa G. 1888. Exp 1.

Arxiu Nacional de Senegal

- Correspondència del Governador General al Ministre de Colònies.
- Correspondència del Governador General de Mauritània al Governador General.

L'AVENC DE JINÁMAR: TERRITORI ABÚ DE LA MEMÒRIA DE GRAN CANÀRIA

Entrevista a Jesús Cantero Sarmiento

Enginyer tècnic industrial químic

Espeleòleg

Membre del grup muntanyenc de Tenerife

Membre del grup muntanyenc de Gran Canària

Membre de la Comissió d'Història i etnografia de Canàries

Membre del Museu Canari

Membre de Solidaridad Canaria

MEMORIAL DEMOCRÀTIC DE CANÀRIES- ASSOCIACIÓ DE MEMÒRIA HISTÒRICA:

Maximiliano Paisier Medina

Isabel Méndez Suárez

Aquest indret sinistre, enmig d'unes muntanyes entre els pobles de Marragán i Jinámar, als envolts de la ciutat de Telde, és una xemeneia volcànica prou oculta al pas de persones, però que als inicis de la Guerra Civil va ser proposat per un falangista que vivia al barranc de Las Goteras, com un indret ideal per a assassinar i fer desaparèixer qualsevol oponent polític que calgués fer desaparèixer. Aquest punt bàsic, símbol de la repressió i el salvatgisme del bàndol dels rebels a Canàries, s'ha mantingut en el silenci còmplice de l'època franquista i en l'oblit induït de l'etapa democràtica.

Al començament de la transició, van ser molts els qui van treure el cap a les pàgines dels diaris i revistes, per contar els seus records i les seves experiències durant la rebel-

lió del 18 de juliol de 1936 i durant la dictadura, com ensenyen les hermeroteques. L'avenc de Jinámar figura a Canàries com un indret destacat i simbòlic de les desaparicions. Però aviat, després d'aquest breu període eufòric de canvi polític, es va instal·lar una cortina impenetrable que s'ha perllongat fins ara. Han passat quaranta anys de dictadura i gairebé cinquanta del període democràtic actual, sense que per part de cap autoritat de qualsevol signe polític s'hagi volgut escometre la tasca d'aclarir el que va passar entorn d'aquest indret d'extermini.

Es feien callar les veus que durant anys van continuar demanant una excavació amb falses promeses o pels maquilladors de la història, que s'esforçaren i s'esforcen, encara avui dia, tot distraient l'atenció

cap a d'altres qüestions menys rellevants de la memòria històrica

El pas del temps, d'ençà de l'inici dels assassinats i desaparicions, ha fet possible que passessin una sèrie de circumstàncies a l'entorn d'aquest indret. Després del final de la segona guerra europea, es va fer un descens d'espeleòlegs propers a les autoritats. Es tractava del grup El Bohio (curiós nom cubà per a un grup dirigit per un alemany) que, després de descendir l'any 1955, va comentar en privat als seus amics que havien comptat tretze cadàvers en el fons de l'avenc. Posteriorment, el mes de febrer de 1963, el Grup d'Espeleologia d'Alcoi (centre Excursionista d'Alcoi, ara Alcoi) també va fer un descens a l'avenc, acompanyats d'alguns muntanyencs de Canàries al qual no es va poder unir Jesús Can-

tero ja que aleshores es trobava convallescent d'una cama fracturada. No es tenen notícies de les troballes d'aquest grup ja que la finalitat del descens només era tècnica i esportiva. Francisco Quintana, president del Grup Muntanyenc de Gran Canària, va ser el qui els va orientar i els va procurar guies.

L'any 1967 hi ha el primer descens d'alguns membres del grup muntanyenc Gran Canària en el qual hi ha Jesús Cantero Sarmiento. L'any 1970, s'extreuen diversos ossos així

com un crani amb perforació de bala sobre el buit de l'ull, i la fotografia del qual s'envia a diversos diaris de l'estranger i es publica a Itàlia. Aquest crani es conserva al Museu Canari de Las Palmas.

El grup muntanyenc al qual es va unir Jesús Cantero va baixar força vegades posteriorment. Als anys setanta es van fer cursos d'espeleologia amb innumbrables descensos. Igualment, equips especialitzats de la Guàrdia Civil i també de l'Exèrcit van baixar en algunes ocasions. No

fa gaires anys, l'avenc va passar a un segon pla d'interès ja que les restes que hi havia van entrar en una fase de deterioració. Es va fer servir per a llençar runa i deixalles i fins i tot es va dipositar, a la seva xemeneia, la carrosseria d'un vehicle desballes-tat.

Atès el seu importantíssim relleu històric, relacionat amb la repressió a Gran Canària, entenem que ningú millor que el propi Jesús Cantero pe fer-nos conèixer millor aquest afer.

Boca d'entrada a l'avenc

Jesús Cantero a l'últim tram el 28 de gener de 1972

Com és que vas voler investigar sobre l'Avenc de Jinámar? Com vas planificar el descens en clandestinitat? Conta'ns els detalls d'aquest primer descens.

Quantes persones hi vas baixar i amb quins mitjans tècnics?

Quines impressions us van causar els primers descobriments?

Es van fer altres descensos durant la clandestinitat?

Com que sóc fill de republicà, a casa es va parlar algunes vegades de l'Avenc de Jinámar, tot i que es feia amb por i en veu baixa. Després en el famós col·legi Viera y Clavijo vaig conèixer José Enrique González, aficionat a la vulcanologia (feia dibuixos de volcans de l'illa; fins i tot la seva casa se situava en un volcà de Tafira) i, tots dos, coneixíem articles que narraven la *llegenda* dels frares de Mallorca suposament executats a l'avenc pels indígenes canaris i coneixíem, com tot Gran Canària, els crims feixistes de l'esmentat avenc.

Un incís sobre aquesta llegenda dels frares: es té constància que, el 1932, un francès va baixar a l'avenc i no va veure ossos humans ni restes dels suposats frares.

Un bon dia vam decidir localitzar l'avenc de Jinámar (que és la boca d'un altre volcà, més concretament, una xemeneia de 76 metres de fondària). Però hi vam haver d'anar unes quantes vegades perquè ningú no ens en volia parlar (per aquella època, teníem 14 anys). Finalment vam trobar l'avenc i vam planejar-ne el descens. Vam comprar males cordes i llanternes, i vam baixar-ne el primer tram (la xemeneia consta de tres trams o pous que baixen en vertical de manera irregular fins a desembocar en un eixamplament que és l'antiga cambra magmàtica). Vam fer, amb una plomada, el sondeig del segon tram, quan teníem amb prou feines 15 anys (abans fins i tot del descens de El Bohio). Aleshores el meu amic va demanar per carta, al Centre Excursionista d'Al-

coi, sobre com baixar a un avenc i li van respondre que amb una llarga corda i lligadures amb nus "prusik" es podia baixar i pujar amb molt d'esforç. Però en estudiar al col·legi el llibre de Geologia (Justo Ruiz de Azúa, 1954, pàg 40), que els gasos volcànics verinosos s'acumulen a les zones més baixes (gruta del Perro, Nàpols), vam abandonar l'aventura.

Molt temps després, amb 27 anys, en saber que alguns joves del Grup Muntanyenc de Gran Canària havien baixat l'Avenc de Jinámar, m'hi vaig unir i vaig baixar amb ells així que en vaig tenir oportunitat. Si hagués estat el meu grup, hauria aconsellat de no baixar-hi i protegir d'aquesta manera les restes humanes, però només tenia l'opció de baixar...o no baixar.

Més endavant, la Federació Espanyola d'Espeleologia (a la Dictadura) va crear Comitès Regionals d'Espeleologia a tot el territori. Tenien interès de controlar el món subterrani que se'ls havia escapat. I també el va crear (1) a Canàries: Comitè Regonal Canari d'Espeleologia (Las Palmas de Gran Canària, 1970), i s'hi van fer cursos d'iniciació a l'espeleologia i entre ells el grup al qual jo pertanyia. Quan es baixava a l'avenc de Jinámar, s'impedia que es caminés sobre els ossos, o que es toqués qualsevol vestigi, però hi havia un altre grup, el Grupo Montañero San Bernardo, proper al franquisme.

1 Revista KARST, n. 28 | Congreso nacional de Espeleología, Barcelona, 5-8 desembre de 1970 -aquí esmenten el meu nom.

Quan hi vaig baixar per primera vegada, em van dir que calia fer-ho de nit: “perquè les làmpares de carboni fan més llum”... i sempre es baixava de nit. Mai no es va reconèixer una clandestinitat.

En una de les baixades, en rodar sense voler una pedra, van aparèixer el cúbit i el radi d'un avantbraç en posició vertical. Aquests ossos tenien una canellera o polsera posada. No vaig tocar res i ho vaig deixar com ho vaig trobar, però la meva sorpresa va ser que, en una vella foto de Santa Florido que vaig veure posteriorment, aquest apareixia amb una canellera molt semblant a la que esmento. També vaig veure, prop dels ossos de la canellera, restes amb botes i correates que podrien ser d'un falangista, una prova gairebé definitiva de l'última proesa del lluitador de Lluita Canària, defensor dels oprimits. Aleshores, a la ciutat, circulaven rumors

que van dir que quan José Florido era a la vora de l'Avenc per a ser executat, va aconseguir abraçar-se a un dels botxins i el va arrossegar amb ell a la timba. Un altres dels muntanyencs que va baixar amb mi, Federico Rodríguez, va descobrir restes òssies d'una cama de dona i mitges en mal estat. D'altres espeleòlegs em van comentar que tenia un vestit negre amb flors blanques.

Es van fer fotos? I què se'n va fer, de les fotos?

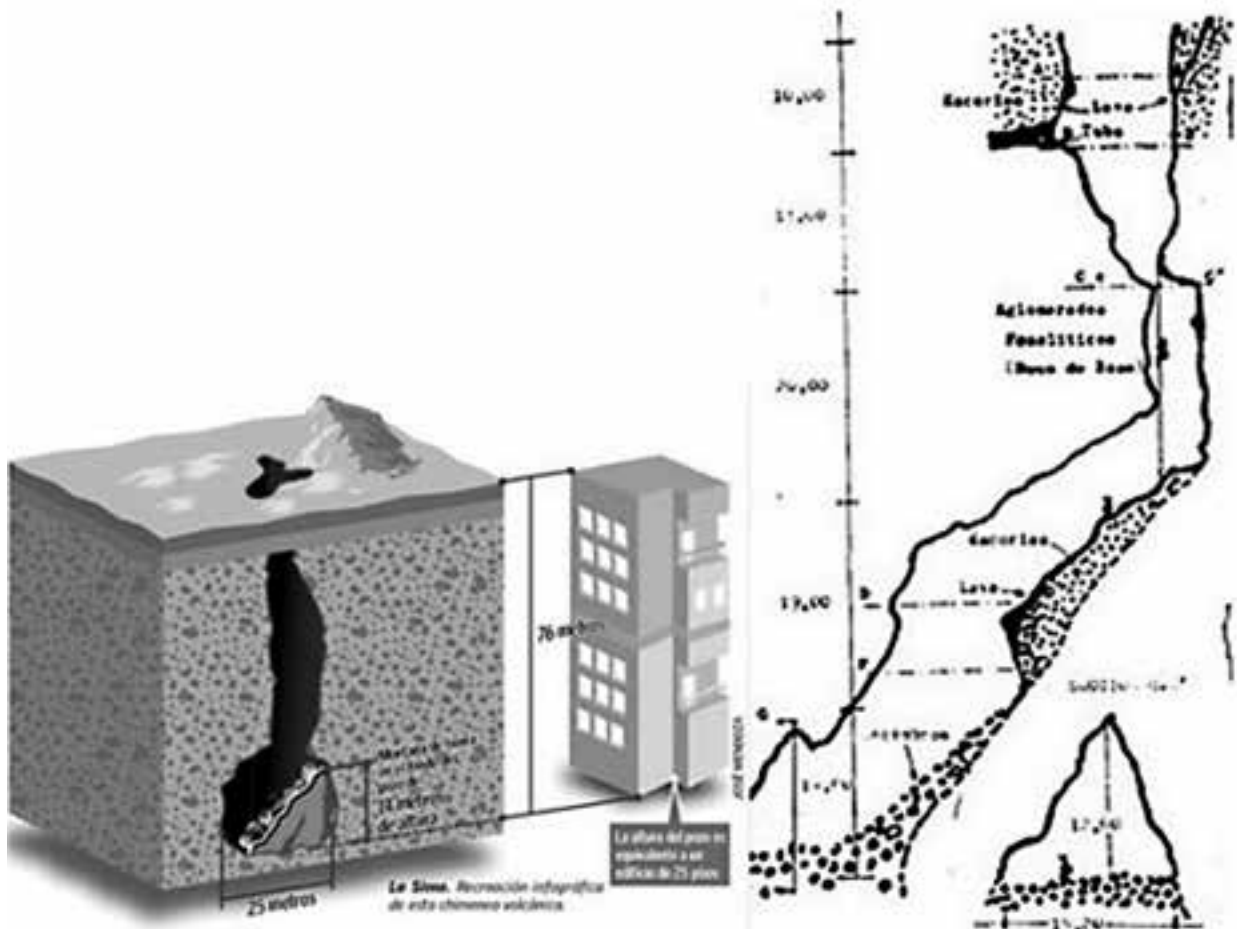
Vam baixar tres persones i es van fer servir cordes i piolets d'escalada i escales d'espeleologia. No portàvem càmeres de fotografia.

Jo vaig entrar a la política el 1961, amb el moviment Canarias Libre i, per això, vaig estar sis mesos i un dia a la presó provincial; més endavant, el 1967, vaig entrar al PCE per lluitar contra la Dictadura

i, gairebé la meua primera iniciativa va ser proposar un reportatge fotogràfic dels esquelets (unes 20 persones). El fotògraf va ser Mariano Domínguez (1968) i el rotlle de negatius es va lliurar a Armando León Herrera per portar-lo al Comitè Central (fa pocs anys, vaig trucar telefònicament a la dona d'Armando i bona amiga, que em va tornar a confirmar que el rotlle havia arribat a Madrid).

Jo no me'n vaig quedar còpies perquè estava obligat a mantenir “net” el domicili

Després, en temps “democràtics”, vaig demanar un munt de vegades al PC de Canàries que em facilitessin una còpia de les fotos per a la Memòria Històrica, però no em van contestar mai. Sospito que, durant la “transició”, algú va prendre la decisió de fer-les desaparèixer, tot i que també és possible que encara estiguin per alguna banda, en algun

Sima de Juámar, esquema (blog Cruz de la Sima)

arxiu, sense que ningú s'hagi interessat a preguntar de què es tracta.

Què va passar amb el crani amb orifici de bala? On es va guardar i com va arribar al Museu Canari?

En un dels cursets d'espeleologia, quan ja era monitor, un jove caminava al meu costat, Agustín Torres, i va trepitjar un altre pedrot, gairebé en el fons, i en esquivar-lo, va saltar una cosa blanquinosa: era un crani amb un orifici d'entrada de bala en l frontal i un altre més gran de sortida a l'occipital. Agustín el va reconèixer fins i tot abans de recollir-lo i jo em vaig fer càrrec d'una prova tan important.

Aquella nit el vaig guardar a casa i l'endemà el vaig portar a Carlos Bosch Millares, reconegut intel·lectual de prestigi, pensant que estava ben conservat a casa seva. I, després de la mort del Dictador, me'l va retornar per dur-lo al Museu Canari, on es custodia a les seves instal·lacions, juntament amb d'altres ossos de l'avenc de Jinámar.

Pel que sembla, en el seu mo-

ment, el crani va ser examinat per un expert que va arribar a la conclusió que l'orifici era de pistola del 9 llarg.

S'han fet proves d'ADN amb les restes que s'han trobat?

El doctor Pestano (Universitat de Las Palmas de Gran Canària-ULPGC) ha fet les proves d'ADN dels cinc o sis esquelets de l'avenc, però no hi ha hagut coincidència amb cap familiar dels desapareguts del banc d'ADN de Gran Canària.

Per què creus que cap organisme públic del període democràtic no ha pres la decisió de començar una excavació a gran escala en aquest indret com sí que s'ha fet amb els pous d'Arucas o de Tenoya?

Caldria preguntar-ho a les autoritats, però totes miraran cap a una altra banda, com han fet fins ara.

El cert és que, amb el pas del temps i tants descensos a l'avenc, de diferents grups, molts cranis i

molts ossos han desaparegut.

En els últims temps, el Capítol insular de Gran Canària, ha reiterat la seva voluntat d'iniciar una investigació que aclareixi, tant com sigui possible, el que va passar en aquest simbòlic punt negre de la memòria insular. Les últimes actuacions fins ara en aquest indret han estat escasses i sense resultats tècnics.

Encara no sabem on van anar a parar la majoria dels desapareguts de Gran Canària, però d'ençà dels anys de la guerra, i durant molt de temps, la gent indica aquest avenc com el lloc on s'havien llençat els republicans. El pas del temps continua jugant a favor dels repressors. El nombre de víctimes del terrorisme franquista a les illes continua essent aproximatiu. La deixadesa per part de les autoritats del període democràtic ha contribuït a perpetuar aquest llimb. La Llei de Memòria de Canàries, molt limitada, tampoc no ha donat cap solució a l'avenc de Jinámar i, d'acord amb el seu desenvolupament d'ençà de la seva aprovació, creiem que mai no la donarà.

CANARIS EN ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ DE L'ALEMANYA NAZI

Fabián Hernández Romero

Doctor en Medicina. Membre de l'Amical de Mauthausen i altres Camps i de totes les víctimes del nazisme

Per a molts canaris se'ls fa difícil de creure que alguns dels seus paisans patissin els horrors dels camps de concentració nazis, fins arribar a l'extrem que algun d'ells hi morís. La Segona Guerra Mundial als canaris ens queda lluny, tot i que no les seves fatals conseqüències.

La primera pregunta que ens ve és: com és possible que un pescador de Lanzarote, un agricultor de La Gomera o un camperol de Las Palmas pogués ser assassinat al camp de concentració de Mauthausen? D'altres interrogants són: Què hi feien a França per ser empresonats pels nazis en l'ocupació alemanya de 1940? Com i quan van arribar a França des d'Espanya? I, què hi feia un fuster de Tenerife o un treballador portuari de Gran Canària a territori peninsular els anys de la guerra

civil espanyola? En les línies que hi ha a continuació s'intentaran aclarir aquests aspectes.

Es pot afirmar que tots els canaris, llevat d'alguna excepció, es trobaven en territori francès continental quan van caure en mans dels nazis. La majoria formava part de les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) i dels Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE) Són uns quants milers els espanyols allistats en aquests cossos que són fets presoners en els primers moments de l'ocupació. Un grup més reduït d'espanyols, entre ells algun canari, va ser detingut posteriorment quan va participar a la resistència francesa. Els canaris van formar part dels milers d'espanyols que es van acabar refugiant en el país veí durant la guerra civil espanyola. La immensa

majoria va arribar-hi a peu creuant la frontera pels Pirineus. Llevat de comptades excepcions, tots ells van arribar a la península després del cop militar de juliol de 1936.

En aquest article es donen, per primera vegada, els noms d'alguns canaris que no s'havien esmentat, fruit de la investigació dels qui signen aquest article. El desig és que tota aquesta documentació pugui, en un futur, veure la llum en format de llibre. Al blog deportadoscanarios.wordpress.com es poden consultar algunes biografies.

La majoria dels canaris, i dels espanyols en general, van ser deportats al camp de concentració de Mauthausen Alguns canaris van passar pels camps de Sachsenhausen, Buchenwald, Neuengamme i Dora-Mittelbau. . Les deportacions

van tenir lloc el 1940 i el 1941, i ja en menor mesura en 1944. El nombre de canaris documentats ronda la cinquantena, als quals cal sumar algun altre la informació del qual prové exclusivament de testimonis de familiars i investigadors. Pel que fa a l'illa d'origen, hi ha deportats de totes les illes menys el Hierro i Fuerteventura. La major part procedeix de Tenerife i Gran Canària, i en menor mesura de La Palma, Lanzarote i La Gomera.

S'han documentat 27 canaris assassinats a Mauthausen i subcamps satèl·lits. La pràctica totalitat mor en el subcamp de Gusen, però també a Steyr, Bretstein i al castell de Hartheim¹. Hi ha un canari que se suposa que mor quan està detingut pels nazis, **Martín Medina Reyes**, però no se'n tenen dades documentals. S'ha reportat un nombre de 23 canaris que van aconseguir de sobreviure al captiveri nazi. A aquesta xifra cal sumar **Miguel Pérez Martín**, supervivent de Mauthausen de qui no es tenen documents arxivístics, però segons informació familiar això és perquè Miguel va fer servir una identitat falsa a França.

Residents a la península

Alguns dels canaris que finalment van acabar en mans dels nazis residien a la península. Tres de Tenerife i un de La Palma. El jove de Tenerife **Rubens Tabares Hernández**, que residia a Madrid, l'any 1940 es troba en un camp de refugiats de la ciutat francesa d'Angulema. Allà va formar part del comboi de 927 republicans espanyols que partint d'Angulema va cap a Mauthausen i inaugura el que es coneix amb el nom de *trens de la mort*. Domingo Henríquez Pérez, de Santa Cruz de La Palma, era estudiant de Medicina a Madrid i es va unir a l'exèrcit republicà el 1937. El tercer d'ells és **Manuel Fuentes Nieto**, de Tenerife, resident a Barcelona. Manuel va lluitar amb l'exèrcit republicà com a alferes de complement, i va arribar a la prefectura d'Estat

Manuel Fuentes Nieto. Desembre de 1934. Barcelona. (Arxiu família Puig Borràs)

Felipe Rodríguez Sánchez a la seva joventut. Tenerife. (Arxiu família Luján García)

Major a la 120ena Brigada Mixta. Tots van ser assassinats a Gusen, Domingo el 1941, Rubens i Manuel el 1942. Més sort va tenir **Alonso Hernández González**, de Tenerife i resident a Madrid. Va lluitar amb el govern republicà. A França fou detingut i deportat a Sachsenhausen. Va aconseguir de sobreviure-hi. A l'exili va participar activament a la Federació Espanyola de Deportats i Internats Polítics (FEDIP).

La resta dels canaris va arribar a territori peninsular durant la Guerra Civil. Cal distingir entre la casuística de la població oriental i l'occidental. Els canaris de Gran Canària i Lanzarote són majoritàriament mariners i pescadors i treballadors portuaris que van fugir a Àfrica i que després farien cap a l'Espanya peninsular. Els de Tenerife i La Palma són majoritàriament desertors del bàndol nacional i presos intercanviats a la zona republicana

Els desertors (1936-1938)

A partir de setembre de 1936 van arribar a territori peninsular molts canaris que van ser allistats pels rebels i enviats al front de guerra en els anomenats batallons expedicionaris. Són catorze els batallons expedicionaris formats i mobilitzats des de Canàries pels nacionals, vuit

des del Regiment d'Infanteria Tenerife 38 i sis des del Regiment d'Infanteria Canàries 39. Les desercions van passar inicialment des del front de Madrid i posteriorment des dels d'Aragó i Catalunya. La xifra de canaris desertors va assolir uns quants centenars. A Canàries van ser allistats obligatòriament molts militants i simpatitzants dels sindicats i dels partits que van confluïr en el Front Popular (FP). S'ha especificat que, de vegades, als suposadament d'esquerres o amb vincles familiars amb militants del FP se'ls enviava a primera línia del front com a *carn de canó*. Aquesta perversitat tindria un efecte contrari, ja que desertar era més fàcil com més a prop s'era de la zona republicana.

El nombre de canaris desertors constatats que van acabar als camps nazis puja a sis. **Felipe Rodríguez Sánchez**, de Tenerife, deserta del 2n Batalló Expedicionari Tenerife 38, el mes de juny de 1937, al front de Madrid. Lluita amb l'exèrcit republicà i a França és detingut i deportat a Mauthausen el 1941 i aquell mateix any mor a Gusen. Els altres cinc són naturals de Las Palmas: els germans **Gregorio Nacienceno Mata Rodríguez** i **Orencio Mata Rodríguez**, **Juan Rodríguez Rodríguez**, **Fulgencio Lorenzo Rodríguez** i **Juan Pérez Remedios**. Els gemans

1 Bermejo, B. Checa, S. (2006): *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*; Ministeri Justícia. Morts espanyols en els camps de concentració nazis.

Mata i Fulgencio són naturals de Garafía Juan Rodríguez de Tijarafe i Juan Pérez de Tzacorte. Els germans Mata van desertar en moments diversos, ja que es trobaven en diferents batallons expedicionaris. El jove estudiant Orencio Mata deserta del 1r Batalló Expedicionari de Tenerife 18, Juan Pérez va desertar el 1937 al front de Guadalajara. Dels cinc només van sobreviure Gregorio Nacienceno i Juan Pérez, la resta va morir a Gusen l'any 1941 i 1942. Els dos supervivents van residir a França després de ser alliberats. Gregorio Nacienceno va viure a París, on va treballar a la fàbrica Renault fins a la jubilació. Va militar al Partit Comunista Francès. Ja ben entrada la democràcia va visitar les Canàries. Gregorio va morir a París i va deixar escrites unes memòries que han estat publicades². Per la seva banda, Juan Pérez es va establir a la perifèria de París, a la localitat de Ivry-sur-Seine.

L'evasió de Villa Cisneros

Un altre grup de canaris va arribar a l'Espanya peninsular en protagonitzar l'èpica evasió de Villa Cisneros el 1937. Al fort militar situat a Villa Cisneros, al Sàhara Occidental, havia estat deportat un grup de rellevants presos polítics canaris. Aquest grup de presos governatius va ordinar una evasió que es va materialitzar el mes de març de 1937. Als evadits s'hi va unir la immensa majoria dels soldats que eren destacats al poblat, soldats canaris del Regiment d'Infanteria Tenerife 38. La majoria de la tripulació del vaixell correu *Viera y Clavijo*, vaixell que va ser pres pels evadits i amb el qual van fugir cap al port de Dakar, també es va unir a l'evasió³.

Un dels presos evadits de Villa Cisneros és l'anarquista de Tenerife **Antonio Hernández Merino**, el qual va seguir lluitant després de la Guerra Civil, ja que formava part

de la resistència quan va ser empresonat i deportat a Sachsenhausen l'any 1943. Va sobreviure i va poder retornar a Canàries i reunir-se amb la seva família a la dècada dels anys setanta⁴. Com a mínim quatre dels soldats de reemplaçament que es van unir a l'evasió van acabar detinguts pel Tercer Reich. **Alejandro Moreno García**, d'Hermigua a La Gomera, i **Emilio Reyes González**, de El Tablero a Tenerife, no van viure per a explicar-ho. Alejandro va ser deportat a Mauthausen l'any 1940 i va morir a Gusen el 1941. Emilio va ser detingut més tard, per la qual cosa cal suposar que deuria militar a la resistència. Va ser deportat el 1944 al camp de Buchenwald, posteriorment al camp de Flossenbürg i finalment a Mauthausen. Mor a Gusen. D'altres dos soldats van aconseguir sobreviure. Un és **Buenaventura Morales Yanes**, d'Icod de los Vinos a Tenerife. Va lluitar a la resistència fins que va ser detingut i deportat el 1944 al camp de Buchenwald. Posteriorment és reclòs al camp de Dora-Mittelbau fins al seu alliberament. Es va establir a les localitats de Marignac i de Saint Béat. Va formar part de les seccions de la UGT i del PSOE a l'exili francès. L'altre és **Francisco Montesinos Montesinos**, de Valle Gran Rey a La Gomera. A França s'enrola a la Legió Estrangera, segons informació familiar, i és enviat al nord d'Àfrica on és empresonat pels nazis l'any 1943. Com a pres dels nazis és traslladat primer a Itàlia i després a territori alemany, on ingressa a l'Stalag VIII-A, camp de presoners situat al sud de la ciutat de Görlitz. No es té constància de la seva deportació a cap camp de concentració. Va ser alliberat el 1945. Francisco es va establir a França, on va treballar, va formar una família i va morir a una edat molt avançada. Per últim, **Jacinto Morales Perdomo**, natural d'Haria, a Lanzarote. Aquest jove de Lanzarote formava part de la tripulació del correu *Viera*

y *Clavijo*. Ja a la zona republicana va lluitar al front de l'Ebre. Va arribar a França pel port de Marsella des de Barcelona. És empresonat i deportat a Mauthausen el 1941. Aconseguix de sobreviure-hi i s'instal·la a la perifèria de París. Quan va obtenir la nacionalitat francesa va poder tornar a Lanzarote per tal de veure la seva família sense risc de ser detingut. Va morir amb 72 anys a Tournan-en-Brie.

El canvi de presoners (1938)

Un nombre important dels canaris deportats prové d'un grup de 97 presoners canviats entre el bàndol rebel i la zona republicana el mes de setembre de 1938. Dels 97 intercanviats, 85 provenen de la presó de Fyffes a Tenerife. La majoria d'aquests canaris intercanviats van acabar com a refugiats republicans a França i després allistats a les CTE. Quinze d'ells són empresonats i deportats a Mauthausen. Entre ells n'hi ha set de Tenerife, quatre d'ells regidors socialistes pel FP a Tenerife: **Manuel González Abreu**, regidor en el poble de Garachico, **José Dorta Díaz**, regidor a San Juan de la Rambla, **Sebastián Perera Marrero**, que ho era a la ciutat de La Laguna i **Román García Martín**, alcalde de Santa Úrsula. Els tres primers van morir a Gusen l'any 1941. Manuel González i Sebastià Perera van deixar esposa i fills a Tenerife. Només va sobreviure Román García, que va poder tornar a Tenerife anys més tard, on va morir el 1988. Els altres tres habitants de Tenerife són: **Nicolás Hernández González**, sindicalista de La Orotava; **Francisco Afonso García**, de Velle Tabares a La Laguna; i el veterà sindicalista tabaquer **Ángel Mejías Zamorano**. Nicolás i Francisco van morir a Gusen. Nicolás l'any 1941, i va deixar dona i una filla, i Francisco Afonso el 1942 i va deixar dona i cinc orfes. Ángel aconseguix de sobreviure. Va establir la seva residència

2 Mata Rodríguez, G N (2006): *Nacienceno Mata un Canario en Mauthausen. Memorias de un Superviviente del holocausto nazi*. Edició, estudi preliminar, quadres i notes per Ricardo Guerra Palmero i Oliver Quintero Sánchez. CCPC. SC de Tenerife.

3 Rial Vázquez, J (2007): *Villa Cisneros, deportación y fuga de un grupo de antifascistas*. Tierra de Fuego. La Laguna.

4 García Luis, Ricardo (2003): *Crónica de vencidos. Canarias: resistentes de la Guerra Civil*. La Marea, Islas Canarias.

definitiva a Tolosa de Llenguadoc, ciutat amb una important comunitat de l'exili republicà, on va continuar amb l'activisme a la FEDIP i on va morir el 1965.

En aquest grup d'intercanviats deportats n'hi ha sis naturals de La Palma. Dos d'ells van morir a Mauthausen el 1941: el socialista **Aniceto Duque Pérez**, de Santa Cruz de La Palma, i el comunista **Fidel Reyes Pérez**, de Puntallana. Aniceto va deixar esposa i filla a La Palma, que van emigrar a Cuba quan van tenir notícia de la mort de Fidel. El també oriünd de La Palma **Martín Medina Reyes**, segons informació oral, va morir en algun camp de detenció nazi, suïcidant-se en llançar-se sobre els filferros electrificats, tot i que aquest extrem no s'ha documentat en els arxius existents⁵. Els tres oriüds de La Palma que van sobreviure són: **Vicente Méndez Hernández**, tabaquer de Santa Cruz de la Palma i simpatitzant del PCE; **Miguel Pérez Martín**, de Tazacorte i **Manuel San Juan Concepción**, de Santa Cruz de La Palma i president de la Federació de Treballadors de La Palma (FTP). Miguel Pérez no consta en els noms de les llistes oficials ni en els arxius consultats, però, segons fonts orals del seu entorn familiar, a França s'havia canviat d'identitat. Va ser detingut tardanament pels nazis per la qual cosa és possible que participés a la resistència. Anys després Miguel va poder tornar a la seva illa de La Palma. Per la seva banda, Manuel San Juan l'any 1940 es troba detingut en el camp de presoners de Belfort. No se'n sap el periple posterior sota custòdia nazi i no es té constància de la seva deportació a camps de concentració. Després de passar molts anys a l'exili francès, torna a La Palma a la dècada dels setanta del segle passat. És nomenat novament president de la FTP i participa com a candidat del PCE a les eleccions locals de la seva illa. Per últim, dues persones de Gran

Canària residents a Tenerife: **Rafael Martín Pérez** i **Florencio Barrameda Peraza**. Rafael va ser assassinat a Gusen el 1942. Florencio va aconseguir de sobreviure a Mauthausen i va estar-se a França la resta dels seus dies, sense retornar a la seva terra. A Canàries havia deixat dona i dos fills. Els últims dies de la seva vida els va passar a la colònia espanyola de Béziers.

Evadits de Canàries

De la província oriental hi ha un grup de canaris en els camps nazis que provenen dels centenars de pescadors, mariners i treballadors del mar que van fugir a la costa africana. La motivació bàsica d'aquestes fugides va ser poder escapar dels allistaments i trameses al front de guerra. Són uns quants centenars els canaris evadits a la costa africana. Molts d'ells van demanar asil i van ser traslladats a l'Espanya peninsular durant la Guerra Civil i posteriorment van engruixir la ingent xifra de refugiats republicans de França⁶. Un exemple d'això són els pescadors de Lanzarote **Domingo Cedrés Arrocha** y **Pedro Noda de la Cruz**, naturals de Femés i de Yaiza respectivament. Domingo és deportat i assassinat a Gusen el 1941. Pedro va ser deportat a Mauthausen el 1940 i assassinat el 1942 en el subcamp de Bretstein. Pedro estava casat i residia a Arrecife el 1937, moment en què fugí de Lanzarote. En aquell moment la seva dona estava embarassada. Altres dos habitants de Lanzarote que van fugir junts a Àfrica en un vaixell de vela són **Rafael Arrocha Elvira**, de San Bartolomé, i **José Suárez Grafigna**, d'Arrecife. Tots dos lluitaran en el front de l'Ebre amb l'exèrcit republicà. A França, vivint a Bordeus, les seves vides prenen camins diferents. Per la seva banda, José s'uneix a la resistència fins que és detingut pels nazis. Passa per unes quantes presons i pel camp de concentració de Neuengamme. També

sobreviu. Fixa la seva residència a París i torna a l'illa de Lanzarote ja en democràcia. D'altres evadits són els habitants de Gran Canària **Matías Sánchez Santana**, mariner mercant de Las Palmas de Gran Canària i els també mariners de la capital de Gran Canària **Pedro Santana Domínguez**, **Domingo Domínguez Moreno** i **Francisco Santana Pérez**. Tots van perdre la vida després de ser deportats a Mauthausen. Domingo, veí del barri de San Roque, va morir el 1940 a Gusen. Matías mor a Gusen el 1941. Pedro, veí del barri del Risco de San Nicolás, mor també a Gusen el 1941, i Francisco Santana mor al castell de Hartheim el 1941.

Hi ha altres canaris deportats que possiblement van poder arribar a la Península en evadir-se a Àfrica. Un d'ells és **Israel Cabrera Álvarez**, nascut a Arrecife i resident a Las Palmas de Gran Canària. De Mauthausen és transferit al subcamp de Steyr on mor el 1943. D'altres dos noms són els de **Antonio Ramos Díaz** i **Vicente Ramos García**, tots dos de Las Palmas de Gran Canària. Vicente Ramos resident al barri de La Isleta, estava allistat en un RMVE quan va ser detingut pels alemanys. Vicente Ramos mor a Gusen el 1941 i Antonio Ramos a Mauthausen el 1942. Els naturals de Lanzarote **José Cruz Barret**, d'Arrecife, i **Domingo Padrón Valiente**, de Tias, probablement també es van evadir a la costa africana. Tots dos van sobreviure a Mauthausen. El mateix *modus operandi* i la mateixa sort van tenir el mariner **Ángel Domínguez Romero**, de Las Palmas de Gran Canària, i **Antonio Falero González**, mariner del Puerto de la Cruz en Tenerife. No es tenen constància dels seus periples vitals un cop alliberats de Mauthausen. Els deportats **Juan Rodríguez Navarro** i **Casimiro Morales de la Hoz**, tots dos de la província oriental, són possiblement també evadits. Tots dos van sobreviure a Mauthausen. Casimiro va residir a França i va tenir activitat política amb la

5 Mata Rodríguez, G N, *op. cit.*

6 Millares Cantero, S (2014): *El camino del infierno: canarios en el campo de concentración nazi de Mauthausen (1936-1945)*, en León Álvarez, Aarón (coord.), *El franquismo en Canarias*. LeCanarien Ediciones. SC de Tenerife.

comunitat exiliada. Es desconeixen detalls de la vida posterior de Juan Navarro.

Bartolomé Vega Medina és natural de Gran Canària evadit d'un batalló de treballadors en el Marroc espanyol el 1939 i que acabaria anys després deportat. Natural de Gáldar, Bartolomé era un detingut governatiu que el 1939 és enviat al Protectorat espanyol de Marroc formant part del Batalló de Treballadors 180. Se n'escapa i passa al protectorat francès. El 1941 és empresonat a

la França continental i deportat a Mauthausen. El transfereixen al subcamp d'Ebensee on és alliberat al final de la guerra. Més tard pot tornar a Canàries i mor a la ciutat de Las Palmas de Gran Canària.

Finalment, hi ha altres dos canaris que van sobreviure als nazis dels quals es desconeix com van arribar a l'Espanya republicana. La hipòtesi més probable és que fossin desertors del front sense descartar la possibilitat de l'evasió. Es tracta del natural de Gran Canària **Nicolás Te-**

jera Martín, deportat a Mauthausen i transferit posteriorment a Ebensee, i del jove natural de Tenerife **Eugenio Rodríguez González**. Tots dos van sobreviure a Mauthausen. Eugenio, després de ser alliberat va poder tornar a Tenerife anys després. Per últim destacarem el natural de Tenerife **Demófilo Nóbregas Guadarrama**, que l'octubre de 1940 es troba detingut al camp de concentració de Belfort. No va arribar a ser deportat sota custòdia nazi.

LA REPRESSIÓ DE LA DISSIDÈNCIA SEXO-GENÈRICA A CANÀRIES DURANT EL FRANQUISME

Víctor M. Ramírez Pérez

Llicenciat en Dret. Activista LGTBI.
Investigador de la memòria històrica de la
dissidència sexo-genèrica de Canàries

Després de la cruenta guerra civil espanyola, la dictadura franquista va dedicar tots els mitjans al seu abast per a crear una estructura política i social que li permetés de consolidar el seu poder i control, de manera totalitària en una societat de per si moralment devastada per la violència generada durant el conflicte armat. Per altra banda, el control moral del nou Estat fou encomanat a l'Església Catòlica, institució la percepció del pecat i de la virtut de la qual va impregnar la societat durant, pel cap baix, els següents quaranta anys.

En el concepte de societat franquista, la consideració de superioritat de l'home i, per tant, de virilitat com a valor exemplar i suprem i l'estatus de la dona al seu servei, com a simple instrument per a la perpetuació de la raça, van ser les consignes oficials del règim i de la seva religió oficial. Aquest context ideològic purament patriarcal exclouïa qualsevol dissidència sexual i de gènere. L'ho-

mosexualitat i la bisexualitat, tant masculina com femenina, així com qualsevol trencament amb el binarisme de gènere, es consideraven no només pecaminoses sinó, a més, delictes i malaltia. D'aquesta manera, totes les institucions del sistema van ser posades al servei d'aquesta ideologia masclista i pregonament homofòbica. Els qui no combreguessin amb aquesta ideologia haurien de patir terribles conseqüències en la seva dignitat i drets essencials.

Durant els primers anys de la dictadura es va fer servir el delictes d'escàndol públic per a condemnar les pràctiques homosexuals, per contràries a la moral. Tanmateix, no considerant suficient aquest instrument, l'any 1954 es va modificar la Llei de drogos i malfactors ("vagos y maleantes") de 1933 per tal d'incloure, entre d'altres supòsits, els homosexuals en entendre que ofien la sana moral del nostre país pel greuge que causen al conjunt de bons costums, fidelment mantingut

a la societat espanyola. segons es pot llegir a l'exposició inicial de la reforma. Les mesures adoptades en aquesta Llei, segons es pot llegir a l'articulat, no són pròpiament penes, sinó mesures de seguretat amb finalitat preventiva, la finalitat de la qual és protegir i reformar. Amb aquesta finalitat protectora de la societat i reformadora del malfactor, als homosexuals se'ls condemnava a l'internament en un establiment de treball o Colònia Agrícola (...), en institucions especials i, en tot cas, amb absoluta separació de la resta d'interns. Aquest internament no podia ser superior als tres anys.

Igualment, se'ls prohibia residir en un indret determinat o territori, que acostumava a coincidir amb el de la seva residència habitual, i a estar sotmès a la vigilància dels Delegats.

La deshumanització

El procés repressiu de la dissidència sexual i de gènere va tenir diver-

sos nivells, en els inicis dels quals ens trobem amb la seva deshumanització, que ofería una imatge perversa, immoral, pecaminosa, patològica i contagiosa de l'homosexualitat que justificava en última instància la seva persecució. Un exemple d'aquest mecanisme és l'article titulat "*El clamor de Sodoma*", publicat al diari *Falange* l'11 de gener de 1955 i signat per Gabriel de Armas,¹ on s'alerta del progrés de l'homosexualitat i l'assimila a la pedofília i li assigna un caràcter apologetic: la sodomia és proselitista per naturalesa. I en aquesta qualitat (...) rau, sens dubte, la seva més gran gravetat. Igualment incideix en el seu caràcter patològic titllant l'homosexual de tarat fisiològicament, proposant-ne la penalització, més enllà de la consideració de perillós social.

Aquest cúmul d'estigmes pretén de crear un imaginari col·lectiu sobre l'homosexualitat que justifiqui el seu caràcter perillós i, per tant, la seva persecució, la qual comença bàsicament als carrers, on qualsevol manifestació de la dissidència sexual o de gènere és controlada i sancionada mitjançant multes i, en cas que no hagin estat abonades, la reclusió durant uns quants dies a les cel·les de les comissaries.

Igualment, els testimonis posen de manifest el tractament degradant sofert durant el procés de detenció i el temps d'estada a comissaria i en calabossos, on les humiliacions, els maltractaments físics i les agressions sexuals van sovintejar.

Els expedients de dropos i malfactors

L'any 1953, anterior a l'esmentada reforma de la Llei de Dropos i Malfactors, es crea, amb seu a Las Palmas de Gran Canària, el Jutjat de Dropos i Malfactors de l'Arxipèlag Canari per on van passar entre els anys 1954 i 1970, quan es promulga la Llei de Perillositat i Reha-

bilitació Social, successora de la Llei de Dropos, un nombre aproximat de 192 persones encausades per la seva presumpta homosexualitat.

Una anàlisi d'aquests expedients ens lliura informacions interessants dels mecanismes utilitzats pel règim per a la repressió de les dissidències sexo-genèriques a les illes. L'any 1955, l'any següent al de l'esmentada reforma de la Llei de Dropos, és paradigmàtic dels processos repressius que es van dur a terme en els anys posteriors. És aquest l'any en què es van obrir més expedients en el jutjat especial, òbvia conseqüència de l'aprovació de la llei, però, a més cal sumar-hi l'esforç del Governador Civil de la província de Las Palmas per identificar les persones l'homosexualitat de les quals era, d'alguna manera, coneguda. Així, mitjançant ofici de 26 de gener de 1955², l'esmentat governador va donar trasllat al jutge del Jutjat especial de Dropos i Malfactors de les fitxes informatives "d'un llistat d'homes que segons antecedents que obren en aquest Govern Civil, estan inclosos en l'expedient especial d'INVERTITS" de la Comissaria de Policia, amb un total de 72 identificacions. En aquests mateixos expedients de Dropos i Malfactors que consten a l'Arxiu Històric Provincial de Las Palmas, apareixen altres tres llistats de dates properes (29 de gener - amb un llistat de sis persones-; 10 de febrer -amb un llistat de set persones-; i 15 de febrer -amb altres sis persones-). Després d'haver fet un filtre d'identitats duplicades i de persones no identificades, podem concloure que, a instàncies del Govern Civil de l'esmentada província de l'any 1955, va arribar al Jutjat Especial la identitat de 71 persones en diversos llistats, amb l'objectiu de ser processades com a presumptes perillosos socials a causa de la seva homosexualitat". Tanmateix, no totes van ser sotmeses a judici.

Durant l'any 1955 van ser 41 els

expedients incoats per homosexualitat, més de la meitat arran dels llistats de l'expedient especial d'invertits. Si analitzem la resta d'expedients d'aquell any, un total de 38 d'ells es van incoar a instàncies d'altres informes específics del Govern Civil i de la Direcció General de Seguretat, i per tant, per institucions governatives. La resta ho va ser per denúncies de tercers (pel sereno, en dos casos, i per l'esposa del denunciat a la resta). Per tant, es pot concloure que, a Canàries, el Govern Civil i el seu braç policial, La Direcció General de Seguretat, va tenir un paper preponderant en el procés repressiu de les persones homosexuals en aquests primers anys d'aplicació de la llei de dropos a les persones dissidents sexo-genèriques.

El subjecte de la repressió

L'objectiu d'aquests instruments repressors era, segons la llei, la rehabilitació dels dropos i malfactors, entre les categories dels quals hi havia els "homosexuals". Tanmateix, a la pràctica cal concretar per a determinar qui eren en realitat els objectes de repressió pel que fa a l'expressió que hem esmentat. No totes les persones que es poguessin identificar com a homosexuals van ser objecte de repressió. I no totes les persones jutjades o condemnades per homosexualitat van ser, en sentit rigorós, homosexuals. Igualment, circumstàncies com ara el sexe, la classe social, l'expressió de gènere o el rol sexual van jugar un paper bàsic a l'hora de determinar-ne la perillositat social.

En primer lloc, tots els components dels llistats esmentats anteriorment eren homes o, si més no, persones llegides com a tals, ja que ens consta que algunes de les persones condemnades per homosexualitat van ser dones trans, identitat que aleshores era considerada com

1 Diari editat a Las Palmas de Gran Canària entre 1936 i 1963.

2 Fondo Gob. CIV, Expte. 524 de l'Arxiu Històric Provincial de Las Palmas. Agraieixo a l'historiador Sergio Millares l'aportació d'aquest material.

un grau extrem d'aquesta categoria. Per altra banda, en els expedients canaris només trobem els casos de tres dones processades pel seu lesbianisme, que van ser absoltes. La repressió de les dones dissidents sexuals va estar bàsicament centrada en el control de l'àmbit familiar i religiós, el control ideològic de la Secció Femenina, així com en institucions com el Patronat de Protecció a la Dona i, en algunes ocasions, les institucions de salut mental.

Per altra banda, la posició social de l'encausat fou rellevant en el procediment. En els jutjats del Govern Civil ens trobem una important varietat d'ocupacions laborals, des d'ocupacions d'una certa categoria econòmica i social, com ara advocat, industrial o cronista, ocupacions de tipus mitjà, com empleat de banca, venedor, sastre, comerciant cuiner, fins ocupacions de classe proletària: marmitó, netejador de cuina, llaurer, jornalier, etc., incloent un total de sis d'ells sense professió. Però si ens parem a analitzar les sentències judicials, la gran majoria dels considerats perillosos socials provenien d'extracció social proletària, 15 d'ells enfront de 3 d'extracció mitjana i cap d'ocupacions de més gran categoria.

L'expressió de gènere era un altre element a tenir en compte a l'hora de valorar la possible perillositat social de l'individu. En els informes policials i forenses dels expedients, trobem com paren atenció en les característiques físiques, comportaments i actituds dels investigats indicant indicis com:

“condicions d'invertit, de la qual fa gala (sic) públicament amb maneres i formes de vestir (expt. 5/1955)”; “fa coses pròpies de la dona” o “les seves particulars formes feminoïdes [l'emmenen] a l'extrem de parlar, caminar, vestir i conduir-se com una autèntica dona” (expt. 9/1955). La rellevància d'aquesta mena d'expressions de gènere no normatives a l'hora de determinar la perillositat del subjecte, es mostra en el fet que es manifestava, segons els informes, en 11 de les 18 persones condemna-

des durant aquell any i només en 6 de les 22 no considerades perilloses socials.

El tipus de pràctiques sexuals tampoc eren alienes al procés judicial i, en aquest aspecte, van ser també bàsics els informes dels metges forenses que, mitjançant l'anàlisi físic dels processats, intentaven deduir-ne els rols en les relacions sexuals: un rol actiu, que s'identificava amb la masculinitat, o un rol passiu, assimilat socialment a una actitud o comportament femení. Un exemple paradigmàtic ens l'ofereix l'informe forense de l'expedient 41/1955 on s'indica, després del reconeixement de l'anus del processat que “amb la seva dilatació esfinteriana i gairebé desaparició de plecs, ens permet formular el diagnòstic de pederasta passiu”. L'anàlisi dels plecs de l'esfinter anal dels processats era pràctica freqüent dels forenses i, com es pot entendre, una humiliació per als qui la patien. En moltes ocasions, la mera expressió de gènere era considerada un signe de rol passiu: “la seva tipologia amanerada i feminoïde (...) ens permet fer el diagnòstic de perversió sexual, en la seva modalitat passiva” (expt. 52/1960). Si parem atenció en el nombre de condemnats l'any 1955, 14 d'ells feien pràctiques passives, segons els informes forenses, i només dos d'ells van ser absolts. Per contra, 17 de les persones absoltes van ser considerades actives o n'hi havia indicis o referències de les seves pràctiques sexuals. La Colònia Agrícola de Tefia.

Si l'any 1953 es creava el Jutjat Especial de Dropos i Malfactors de l'Arxipèlag Canari, amb seu a Las Palmas de Gran Canària, l'any següent, mitjançant ordre del Ministeri de Justícia, de 15 de gener de 1954, es crea una Colònia Agrícola, per al tractament de Dropos i Malfactors a Tefia de l'illa de Fuerteventura (sic). En aquesta Colònia Agrícola, l'objectiu de la qual era de rehabilitar els qui fossin considerats perillosos socials pel jutjat esmentat, van patir reclusió per homosexualitat unes vint persones entre l'any d'obertura i el de la seva

Manuel Alfonso, condemnat per homosexual, en una festa de carnaval dels anys 60 a Las Palmas de Gran Canària. L'expressió de gènere va tenir una importància vital en la consideració de la perillositat social del processat

clausura l'any 1966.

Aquests vint homosexuals, igual que la resta de presos de la colònia -en un nombre total que oscil·la entre els tres-cents i tres-cents cinquanta durant els anys d'activitat de la instal·lació- van patir durant el seu captiveri unes terribles condicions. Segons Octavi García, un dels dos homosexuals que van donar testimoni del seu pas per la colònia, a l'establiment eren habituals els maltractaments, consistents en humiliacions, pallisses, durs treballs forçats i una alimentació migrada que els feia passar una fam esparverant. Aquests fets van ser especialment aguts durant els primers anys de funcionament de la colònia.

Per altra banda, de l'anàlisi dels expedients de Dropos i Malfactors del jutjat canari podem deduir que, entre els anys 1954 i 1970, s'obriren un total de 192 expedients per homosexualitat, dels quals 62 van ser condemnats i van patir presó en centres canaris. Aquest centres, a banda de la Colònia Agrícola de Tefia, van ser les presons de Tenerife, Gran Canària i La Palma.

Missa celebrada a la Colònia Agrícola de Tefia, l'any de la seva inauguració.
Alfons, perfil dels presos de la colònia. Font: Memòria d'Institucions Penitenciàries de l'any 1954.

Conclusions

Com a conclusions finals podem afirmar que la modificació l'any 1954 de la Llei de Dropos i Malfactors de 1933, per a incloure-hi la nova categoria d'homosexualitat, va posar en marxa a Canàries una maquinària repressiva, incentivada per l'aparat governatiu, instigada pel Govern Civil i executada mitjançant el seu braç armat, la Direcció General de Policia, que va implicar la consegüent obertura de nombrosos expedients judicials contra pre-

sumptes homosexuals per part de l'acabat d'estrenar Jutjat de Dropos i Malfactors.

Si bé la repressió a la dissidència sexual i de gènere a Canàries, no va ser generalitzada, si va ser prou extensa per a crear un clima de terror entre aquesta dissidència i ser utilitzada com a instrument exemplaritzant per a tot aquell que pretengués vulnerar els codis de comportament sexual i de gènere imposats pel règim nacional-catòlic. A més, aquesta repressió va ser essencialment classista. La procedència proletària

del processat facilitava la seva declaració com a perillós social, que era més probable si, a més, manifestava -en el cas de les persones llegides com a homes- una expressió de gènere femenina i/o un rol sexual passiu en les relacions sexuals.

La Colònia Agrícola Penitenciària de Tefia s'ha convertit en símbol de la repressió d'aquesta dissidència a Canàries, a causa de les terribles condicions del confinament, que ens van aportar testimonis dels ex-presos.

La repressió de la dissidència sexual-gènere a Canàries és paradigmàtica dels processos repressius a tot l'Estat. Algunes de les característiques més destacades d'aquests processos van ser l'estigmatització social, la persecució per part dels aparats repressius de l'Estat, els maltractaments policials als centres de detenció i reclusió, l'aplicació de la Llei de Dropos amb presumptes objectius rehabilitadors i una repressió de classe en què l'expressió de gènere va tenir, a més, una notable importància a l'hora de determinar el grau de perillositat. Tanmateix, han estat pocs els instruments de memòria, reparació i justícia que s'han habilitat durant la democràcia per tal de reconèixer el patiment d'aquest grup social secularment discriminat, un deute històric encara pendent de saldar.

La font principal d'aquest article ha estat el llibre *Peligrosas y revolucionarias. Las disidencias sexuales en Canarias durante el franquismo y la transició*. Víctor M. Ramírez Pérez (Ediciones Tamaimos, 2019).

LA REPRESSIÓ DE LA VICTÒRIA IL·LEIDERESPONSABILITATSPOLÍTIQUESACANÀRIES

Ramiro Rivas García
Historiador

Se n'ha de dir *repressió de la Victòria* a l'activitat punitiva que el general Franco i les seves autoritats subordinades van desfermar des del final de la guerra fins l'any 1943. El seu propòsit bàsic va ser el d'ajustar comptes amb els vençuts i particularment amb tots aquells als qui, per diverses raons, no van poder castigar abans d'abril de 1939. Els franquistes la van exercir com si es tractés d'una gravíssima ofensa personal.

Aquesta fase repressiva presenta dos àmbits d'actuació. El primer és el del manteniment de la repressió en curs. El segon deriva del mateix final de la guerra, moment de saldar els comptes penals pendents

dels qui es trobaven lluny de les illes quan hi va haver el cop militar, o dels qui se n'havien pogut evadir. I, per descomptat, les d'aquells altres que es trobaven a la zona republicana, dels qui s'havien passat, al front, al costat de la República, i dels considerats per les autoritats franquistes "*afectes geogràfics*" - gens o escassament fiables -, els serveis dels quals havien deixat de necessitar.

EL COBRAMENT DE GREUGES SOBRE VIUS I MORTS

L'acabament de la guerra civil no va atenuar la persecució que el general Franco i els seus subordinats

havien emprès contra els seus enemics polítics. L'oligarquia canària (sobretot els terratinents plataners de la vall de l'Orotava) va continuar donant mostres de la seva set de venjança. S'organitza *la caça de l'home*. Diverses comissions de Falange de les illes arriben a recórrer els camps de concentració i presons de la Península a la recerca de detinguts de les Illes. Sobre ells, i sobre els qualificats com a "*desertors*" per l'Auditoria de Guerra, van recaure els càstigs més severos, perquè l'arribada de la postguerra no va suposar a Canàries el final de la persecució, sinó, que, per contra, va suposar la institucionalització de la repressió, la seva prolongació i la

seva diversificació, factors als quals coadjuvava la vigència de l'estat de guerra i la preeminència absoluta del poder militar a les Illes.

Els nous mètodes, pràctiques i mediacions, juntament amb el canvi de conjuntura que va portar aparellat l'assentament del règim, van permetre llançar contra els *desafectes* canaris -vençuts i, en molts casos, ja represaliats- una vigorosa campanya de sotmetiment, desposseïció, explotació, càstig i mort.

Abunden les condemnes i els càstigs mitjançant nous instruments repressius, derivats de la implantació de jurisdiccions especials. Des de ben d'hora s'activen organismes administratius i, en l'epíleg de la guerra, es dicten lleis repressives en els seus respectius àmbits jurisdiccional. La de Responsabilitats Polítiques, de 9 de febrer de 1939, i la de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, d'1 de març de 1940, són les més conegudes de l'ampli ventall jurídic-repressiu que Franco desplega a la postguerra.

IMPLANTACIÓ DE LA LRP A CANÀRIES

L'aplicació de la Llei de Responsabilitats Polítiques (LRP) a l'Arxipèlag té un objectiu força clar: castigar durament les autoritats, dirigents i quadres polítics frontpopulistes; els militants més destacats dels partits obrers i republicans, i els líders i activistes sindicals, així com els de diverses institucions populars. Fins i tot fan una punyent incisió en el si de les burgesies illenques, acarnissant-se en la seva facció més liberal i republicana.

L'altre gran objectiu és el recaptatori, amb una doble finalitat: arruïnar i empobrir els seus oponents i alhora dotar-se de recursos extraordinaris. Es tracta d'una norma d'aplicació selectiva, mai no dirigida contra la població en general.

Del context i circumstàncies que viu l'Arxipèlag en aquests primers moments d'implantació de la LRP - els instruments previstos es posen en marxa a partir del 21 de juny de

1939 -deixa constància el primer president del Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Las Palmas, Pedro Sáenz Vallejo, en indicar que:

"[...] Aquesta jurisdicció s'ha implantat amb un cert retard en aquestes illes, no tenint, en conseqüència, i en l'actual moment, d'ambient popular. L'hegemonia de les esquerres, en la majoria d'elles no es va distingir, generalment, per persecucions, represàlies ni actes vandàlics. Però, malgrat tot, hi va haver desproporció en la rèplica que va seguir al triomf del nostre Moviment. Es va fer una repressió irregular aplicada en aquesta forma que en el comú argot de tots dos bàndols es coneix per "passejos", que va afectar més de mil mortals; només a l'illa de Gran Canària; va entrar en funcions i continua actuant sense interrupció el Codi Militar, aplicant penes; es prengueren mesures preventives per Governadors Civils i Delegats d'Ordre Públic, reflectides en ingressos a Camps de Concentració; es va fer i continua fent-se una meticulosa depuració entre els funcionaris dels diversos organismes ministerials i es van dictar les oportunes sancions i prevenicions per les Comandàncies Generals de l'Arxipèlag, previ informe de les Comissions de Confiscació de Béns de les respectives províncies. Tot això, durant tres anys, en aquesta rera guarda [...]"

Arxiu Històric Provincial de Las Palmas (AHPLP).

CARACTERÍSTIQUES I AFECTACIÓ DE LA LLEI

Aquestes són les característiques principals de la LRP:

- Retroactivitat: es retrotrau la responsabilitat política a l'1 d'octubre de 1934.
- Conculcació de la presumpció d'innocència.
- Manca de respecte a les garanties processals: terminis, dret a la defensa. La persona expedientada no sabia qui la denunciava,

ni les acusacions.

Fins els difunts eren condemnats i els seus hereus havien d'assumir les sancions, amb la qual cosa aquestes càrregues perdien el seu caràcter exclusivament personal. En alguns casos, es va condemnar els convictees -fins i tot *desapareguts*- a penes de presó o desterrament, a l'abonament de diverses quantitats i a d'altres sancions de caràcter administratiu. A tot això calia sumar-hi la pèrdua durant anys de drets polítics, com el de sufragi o el càstig d'inhabilitació. No era estrany que els convictees fossin sentenciats diverses vegades, per diferents jurisdiccions, pels mateixos fets o suposats delictes.

L'impacte de la repressió franquista a l'Arxipèlag és molt profund, ja que abasta molts milers de persones, i el seu efecte s'allarga en el temps. Es van tornar a castigar milers de presos polítics ja sentenciats, i als presos *governatius* que portaven anys de presó se'ls va obligar a presentar-se davant del Tribunal de Responsabilitats Polítiques, el qual va imposar correctius econòmics de diverses quantitats, inhabilitacions, desterraments i altres penes; sobretot als més joves dels *governatius* se'ls va enquadrar en "batallons de treballadors", per, després d'un temps de treballs forçats, ingressar-los a les casernes a servir com a soldats durant uns quants anys.

El mecanisme d'inici de les actuacions judicials -per exemple, a Tenerife- era el següent: el Jutjat Instructor Provincial de Responsabilitats Polítiques obria expedient sancionador, immediatament començava a funcionar l'aparat judicial, que prenia declaració als inculpatos residents a l'illa, i una vegada havia declarat, el jutge expedientava una diligència (la mateixa per a tots els inculpatos per "responsabilitats polítiques", tirada a impremta) mitjançant la qual imposava a cada expedientat les normes contingudes a l'ofici judicial:

"PRIMERA: que no podrà absentar-se sense permís de l'indret de

la seva residència actual.

SEGONA. *Que en el cas d'infringir la prevenció anterior, sigui detingut i processat pel delict de desobediència greu a l'autoritat.*

TERCERA. *Que en el termini de vuit dies haurà de presentar en aquest jutjat una relació de tots els seus béns, dels del seu cònjuge, dels que tingué en el seu poder propietat de tercers, i de tots els deutes, amb valoració de l'expressada relació i consignar al final de l'esmentada relació, nombre de fills legítims, naturals reconeguts o adoptius, menors d'edat o incapacitats que tingué a càrrec seu.*

[...]

CINQUENA: *Que des de la data de la seva primera declaració feta en aquest dia, no podrà fer actes de disposició de béns, sota avís de ser processat pels delictes d'alçament de béns o de desobediència greu a l'autoritat".* Arxiu Històric de Santa Cruz de Tenerife (AHSCT). Tribunal de Responsabilitats Polítiques.

Es va exercir un tracte dur, en el qual importaven molt poc els fets pels quals s'inculpava. Ja eren "culpables" i del que es tractava era d'obrir l'expedient sancionador, sobretot en els seus aspectes de repressió econòmica i de pèrdua de drets. L'efecte de l'aplicació de la LRP a Canàries es pot veure en els següents quadres:

EXPEDIENTS TRAMITATS PEL TRIBUNAL DE RESPONSABILITATS POLÍTIQUES REGIONAL FINS OCTUBRE DE 1941

EXPEDIENTS	CANÀRIES
Incoats	5.619
Resolts	1.356
En tràmit	4.263
Pendents d'incoació	3

EXPEDIENTATS PER PROVINCIES

	LAS PALMAS	%	S/C DE TF.	%	TOTAL
Processats	4.490	46	5.125	54	9.615

Com a mínim 9.615 canaris es van veure expedientats per la LRP. El partit polític més castigat per la jurisdicció especial de Responsabilitats Polítiques a Canàries va ser el Socialista (prop de 1.500 persones, de les quals un 2,8 % eren dones). La localització geogràfica de l'afiliació és eminentment urbana i coincideix en general amb els nuclis de població importants de les illes. A Tenerife es concentra majoritàriament a la capital i a La Laguna. A Gran Canària, i en no tanta quantitat, a Las Palmas i a Arucas. La majoria dels socialistes són bracers i empleats, les dones són mestresses de casa en un 80 %.

El segon partit és Izquierda Republicana (IR), amb més de 500 persones expedientades, el 3,59 % dones. Igualment es concentra en les dues capitals de província i des del punt de vista laboral, entre les professions més freqüents hi ha empleats, comerciants i funcionaris. De les dones, un 70 % són mestresses de casa, les braceres arriben al 20%.

A continuació hi ha Unión Republicana (UR), 386 persones, de les quals el 6,3 % són dones. La seva implantació és abassegadora a l'illa de Tenerife, on es concentra el 85 % de la seva afiliació, preferentment en els nuclis rurals, la qual cosa explica l'elevat nombre de bracers i pagesos llauradors. Les mestresses de casa representen el 45 % de les afiliades.

En quarta posició entre els afectats hi ha el Partit Comunista: 213 persones, majoritàriament bracers, el 2,8 % de dones. Les poblacions amb més comunistes castigats per "responsabilitats polítiques" són Las Palmas, San Lorenzo, Teide (Gran Canària), Puerto de la Cruz (Tenerife) i Santa Cruz de la Palma.

El Partido Federal figura a continuació amb 112 persones expedientades, el 63 % de les quals viu a Las Palmas i el 16 % a Teide. Les profes-

sions més abundants dels federals són comerciants i empleats.

Però el sindicat més castigat per la jurisdicció de Responsabilitats Polítiques és la CNT: 329 persones, de les quals el 3 % són dones. Els nuclis anarcosindicalistes es localitzen sobretot a les ciutats de Santa Cruz (Tenerife), Las Palmas (Gran Canària) i Puerto Cabras (Fuerteventura). En canvi, 176 és el nombre de sancionats de la UGT. Una part important dels ugetistes (67 %) viu a Las Palmas, capital.

Les dones expedientades per "responsabilitats polítiques" són 182. Destaca el grup de les socialistes, seguit de les que pertanyen a UR, en tercer lloc, amb el mateix nombre de sancionades, les d'IR i les comunistes.

Les dones de la CNT que van patir aquesta repressió arriben a l'11,5%. Vint cenetistes van comparèixer davant de consells de guerra, algunes fins i tot seran condemnades a la pena de mort, commutada per la immediatament inferior.

Van ser expedientats els alcaldes de molts dels 89 municipis canaris, en important proporció socialistes i d'IR. Els regidors sancionats de l'illa de Gran Canària ho són de 17 dels seus 22 ajuntaments; a Tenerife, d'un total de 32, 28 havien votat a favor de la remoció de Franco. A La Palma, la sanció afecta un dels seus 14 municipis; a La Gomera, tres de sis; a El Hierro, dos de dos; a Lanzarote, tots els ajuntaments (set de set), i a Fuerteventura, tots menys un (cinc de sis).

Una veritable malvolença van mostrar els vencedors franquistes contra les corporacions republicanes de Tenerife. Des de la jurisdicció de Responsabilitats Polítiques es va obrir expedient sancionador a tots els seus membres, acusant-los individualment (segons la seva situació penal particular els qui ja havien estat sentenciats per consell de guerra) o en grup, com si es tractés de quadrilles de malfactors. No es tenia en compte l'adscripció política de cadascun dels consells contumeliosos que havien comès

l'”horrible” delictes de votar, en els seus consistoris, a favor de la petició de destituir el comandant militar de Canàries, general Franco, arran dels fets del primer de maig de 1936. Tres alcaldes seran *desapareguts*, el de Buenavista, autor de la moció del “*rellevament*”, el de la capital insular i el de Candelaria. Mitja dotzena de regidors capitalins i alguns de La Laguna seran igualment *desapareguts*.

El Tribunal va extreure el seu zel repressor sobre els ajuntaments de Tenerife enfront dels populistes; els expedients de depuració de responsabilitat dels quals va assolir el màxim grau de rapidesa i detallisme en la seva elaboració. La maquinària administrativa es va posar en marxa rastrejant detingudament qualsevol informació: parava especial atenció a identificar propietats dels regidors inculpats i, una vegada sancionats, es mostrava igualment molt diligent per tal que es complissin les sentències.

L'obertura de l'expedient de “responsabilitats polítiques” portava aparellada, a banda de les sancions econòmiques i de la inhabilitació política -un altre aspecte repressiu gens negligible-: l'embargament de béns i limitació de llibertats, entre elles la de moviment mentre durés la incoació de la causa, que en molts casos es podia perllongar durant bastants anys. Això significava que milers de canaris quedaven en una situació de semilibertat o de llibertat molt limitada. La incoació d'expedient provoca també en els inculpats una gran quantitat de danys, ja que es veuen greument perjudicats en la seva vida laboral o en els seus negocis. A una part dels inculpats pertanyents a les classes mitjanes pro-republicanes se'ls castiga i sanciona amb duresa, com reflecteix la relació professional dels qui reben importants sancions pecuniàries inhabilitants. Els imputats continuaran durant força temps expedientats, molts anys després de l'inici de l'expedient se'ls obrirà un procés de sobreseïment, gairebé interminable, que només se subs-

tanciarà a mitjan de la dècada dels seixanta del segle passat.

LES CONSEQÜÈNCIES

A la societat franquista, la violència, la desposseïció, les vexacions i la marginació constitueixen la norma que els vencedors implanten a Canàries, alhora que es dediquen a intensificar la patriòtica tasca d'*espanyolitzar* les Illes. La reactivació de les execucions tenen lloc entre 1939 i 1942 amb les d'alguns evadits de Villa Cisneros i capturats com a “enemics polítics” en acabar la guerra. Per a nombrosos soldats fugitius de les files franquistes en el front de batalla hi haurà dures condemnes de presó, alguns d'ells seran afusellats.

A les indicades instàncies militars i instruments jurídics de repressió dels primers anys de la guerra se suma la primerenca intervenció i influència de l'Església catòlica, que reforça alhora la seva funció de guardiana de la moral social (es crea una *policia de la moral* destinada sobretot a la vigilància i control de les dones) i de protagonista omnipresent en l'univers penitenciari del “Nou Estat”. Canàries serà considerada durant força anys per la jerarquia eclesial com una *terra de missió*.

L'escarment de l'”enemic”, viu o mort, ordenat per Franco durant la Dictadura a l'Arxipèlag va ser producte, està clar, d'una decisió política planificada que s'allargarà en el temps. Les represàlies no van afectar únicament desenes de milers de persones, grup socials -gairebé al complet, en alguns casos-, col·lectius diversos, i fins i tot municipis sencers. No va ser causalitat l'abandó premeditat de l'assistència governamental durant dècades, la repressió inacabable o l'extrema misèria a què es van veure sotmeses comarques com ara les d'Icod i la Isla Baja, a Tenerife, o pobles d'aquesta mateixa illa (Buenavista del Norte), de La Gomera (Vallehermoso) i de Gran Canària (Agaete), castigats per la seva resistència al

cop militar o per la gosadia mostrada per les seves autoritats municipals en haver exigint en un moment determinat la destitució del general Franco.

La voluntat de venjança del “*generalíssim*” contra aquells a qui considerava aferrissats enemics a Canàries es va perllongar durant dècades i es va mantenir més enllà de la mort dels seus adversaris. El dictador no es conformava amb la seva eliminació física sinó que el càstig havia de ser infligit també als familiars propers i a la seva descendència.

La guerra va deteriorar el 70 % del parc mòbil. Van quedar greument perjudicades infraestructures i equipaments urbans, així com tots els béns públics, que van ser sobreexplotats o usats a preu fet, sense manteniment ni reposició. L'Arxipèlag va ser espremut, arruïnat per un espai de temps que va arribar als trenta anys següents.

Gran part del cost de la guerra va recaure sobre els vençuts, que van quedar empobrits per dècades, mentre que els vencedors eren afavorits per la dictadura amb múltiples privilegis i favors. En alguns casos, els seus patrimonis es van incrementar considerablement de manera gairebé sobtada i constitueixen la base d'algunes de les grans fortunes actuals. És incalculable el transvasament de béns de tota mena que hi va haver a la postguerra des de les classes subalternes en benefici de les elits franquistes de les illes.

Cal afirmar que la guerra va significar per a Canàries una enorme censura en tots els ordres. Va ser la primera guerra civil entre canaris i va suposar una gran derrota de les capes populars insulars enfront de les elits dominants, que van tancar una aliança estratègica amb el poder militar espanyol. La guerra, a banda d'una quantificable catàstrofe demogràfica, va representar un empobriment social de llarg abast, un descens vertical del nivell de vida (disminució de la capacitat adquisitiva, fam, empobriment ge-

neral), una desposseïció econòmica en tota regla i un endarreriment cultural incommensurable. Es va tractar, en definitiva, d'una patada planificada i executada per un règim polític criminal i infame, la dictadura franquista, que va tenir entre les seves fites polítiques la d'espanyolitzar Canàries -dintre del seu projectat "Estat únic"-, amb la

connivència de les burgesies locals i l'Església catòlica.

Des dels últims anys quaranta i a la dècada següent dels cinquanta hi ha l'epopeia de la migració a Veneçuela -primer clandestina (*en vaixells fantasma*), i després legalde gairebé 100.000 canaris, molts d'ells supervivents del carnatge franquista.

Aquestes són les arrels i l'herència que va deixar la Guerra Civil a l'Arxipèlag canari. I, sens dubte, la Llei de Responsabilitats Polítiques ocupa un lloc de primer ordre en els orígens repressors de la prolongada dictadura franquista, les conseqüències de la qual encara, en part, expliquen la present realitat.

Portada del BOP de Santa Cruz de Tenerife, 4 de març de 1939
Publicació de la Llei de Responsabilitats Polítiques

Primera pàgina de l'acta de constitució del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Las Palmas

APUNTS GENERALS SOBREL A REPRESSIÓ FRANQUISTA A CANÀRIES DURANT LA GUERRA CIVIL

Aarón León Álvarez
 Doctor en Història
 Universitat de La Laguna

El 18 de juliol de 1936, els militars rebels, amb el suport de la Guàrdia Civil i els sectors més radicals locals, van iniciar les tasques de depuració social a l'arxipèlag canari. Mentre hi havia la destitució de les autoritats republicanes en virtut del punt 6è del Ban de Guerra i se sufocaven els actes de resistència obrera al nord de La Gomera, Tenerife o Gran Canària, bàsicament, van posar en marxa la maquinària repressiva del nou règim. En aquell moment, només es mantenia sota la legalitat republicana l'illa de La Palma, durant l'anomenada Setmana Roja (18-25 de juliol de 1936) fins a l'arribada del canoner Canalejas, que va posar punt i final a la resistència de La Palma. A partir d'aquell dia, Canàries va quedar totalment sota el comandament dels militars, als quals es van sumar els grans con-

tributents i els sectors conservadors.

En aquells moments, Francisco Franco havia deixat les illes, a les quals havia arribat mesos abans per fer-se càrrec de la Comandància Militar. Com aniria explicant la premsa feixista, a partir d'aleshores, (i per a exaltació de les elits locals), el militar gallec havia sortit de les illes per tal d'alliberar Espanya.

Franco va sortir de Canàries, però què va passar a les illes a partir d'aleshores?

La fugida dels militants obrers a les muntanyes de l'illa de La Palma (dels "alçats", com se'ls va anomenar) simbolitzava la necessitat de supervivència de milers de persones que s'havien significat políticament a favor de les reformes i drets dels obrers. Fugien dels falangistes i militars que arribaven a l'illa, però també dels que hi vivien. Sens dubte,

la por a ser assassinats va provocar aquella marxa cap a l'abrupte territori de La Palma. En altres illes va passar el mateix. Un dels casos més destacats va ser el dels fugitius de El Hierro, però, en general, parlem d'un nombre reduït de persones, ja que com diem des del mateix dia del cop d'Estat van començar les tasques repressives adreçades contra les persones que havien militat en partits republicans o d'esquerres, així com en els sindicats. Primer els seus líders i a continuació tothom que havia tingut alguna relació directa o indirecta amb aquestes organitzacions.

De manera que després d'aquestes detencions, van venir els afusellaments i les desaparicions. La violència es va desfermar en un territori com l'insular, fortament fragmentat i caracteritzat històricament pel do-

mini de les elits agràries i agroexportadores. L'impacte d'aquests fets va ser demolidor per a qualsevol rastre de canvi social a què s'hagués aspirat i lluitat durant el període republicà: desarticulació del moviment obrer, eliminació física de bona part dels líders polítics i sindicals de més pes, us indiscriminat de la violència i extensió de la por entre el conjunt de la societat. A tot això, s'hi haurà de sumar el trencament de la convivència i la imposició del model únic de societat, de concepció política i de vida. La repressió franquista va escapar completament les lluites obreres i va sufocar qualsevol mínim rastre d'oposició.

Aquestes qüestions esmentades s'han estat investigant a l'arxipèlag des dels anys vuitanta del segle passat. Les aportacions de Ramiro Rivas García, Ricardo García Luís, Salvador González Vázquez, Miguel Ángel Cabrera o el grup d'investigadors format per Sergio Millares, Miguel Suárez Bosa, Alexis Orihuela, José Alcaraz i Alberto Anaya han estat bàsiques per dur a terme la recerca. Bona part del que es presenta a continuació és gràcies a ells. Serveixi aquest article com a homenatge i agraïment per la seva notable feina.

Les causes de la repressió franquista en un territori sense conflicte bèl·lic

Durant la Segona República, a Canàries s'havia consolidat el poder de la burgesia insular. Això va ser institucionalment (i també en l'aspecte econòmic) perquè socialment s'estava produint una fractura cada vegada més gran. Efectivament, durant aquests anys es va produir l'ascens del moviment obrer canari fins a nivells mai no assolits fins aleshores. Fins i tot a illes no capitalines, com ara La Gomera o Hierro, pràcticament se'n considera els seus orígens. Si a això hi sumem la sensació de desordre i l'ambient general que es transmetia a tot l'Estat referint-se a la proximitat d'una revolució i del desgovern existent, tindrem aleshores un panorama ge-

Presos republicans a la presó flotant de Porto Pi, a Santa Cruz de Tenerife (1938). Arxiu FEDAC/Capítol de Gran Canària

neral del que va definir l'imaginari polític de les dretes insulars del moment. Així ho va expressar el periodista catòlic Antonio Marti a les seves memòries el 1977::

La por era a l'ambient. Es respirava. Tothom la sentia tot i que per diverses raons. Uns pel que estava passant. D'altres pel que podia passar. També n'hi havia que la sentia pel que havia fet. O pel que havia deixat de fer. La por se sent per moltes causes. Però, en general, en aquells moments, jo crec que la por era una cosa inconcreta. Que era a l'ambient. Que es palpava. I per a la qual moltes vegades no hi havia potser ni causa ni raó.

Cal incloure una breu descripció de les accions obreres durant la Segona República per tal d'entendre la dimensió d'aquesta repressió en un territori com l'insular canari, sense enfrontament bèl·lic però sí amb un intens i sagnant procés repressiu durant la guerra.

Mai abans no s'havia viscut una cosa semblant a l'arxipèlag: organització de protestes col·lectives sectorials que rebien suports des de diversos gremis: vaga a les principals companyies productores i exportadores de fruita; convocatòries i suport a les protestes i actes polítics i culturals, ocupació col·lectiva de l'espai públic per tal de defensar

les seves demandes i drets com mai abans no havia passat... I a més, ascens polític que assoleix el seu més alt nivell amb la victòria del Front Popular i el creixent protagonisme de figures polítiques com ara José Miguel Pérez, Eduardo Suárez Moreno, Lucio Illada Quintero, Florencio Sosa Acevedo o Guillermo Ascanio Moreno. Cadascun d'ells pràcticament procedents d'illes diferents, però tots amb alguna cosa en comú: la defensa del moviment obrer canari i la seva lluita contra el feixisme.

A la província occidental, a partir de 1933, es van concentrar algunes de les fites del moviment obrer i vaguista de tot Canàries. El mes de gener es va iniciar una vaga general que va afectar especialment Santa Cruz de Tenerife i Buenavista del Norte, i en menor intensitat La Laguna. El mes de març d'aquell any hi va haver un dels fets que van marcar el futur de la Segona República a l'arxipèlag: els anomenats "successos d'Hermigua", una topada dels habitants del municipi de La Gomera amb les forces d'ordre públic, enmig d'un clima de lluita després d'haver-se declarat la vaga general.

Per la seva banda, a la província oriental hi havia milers d'obrers afiliats a la Federació Obrera de Gran Canària i la conflictivitat social va anar creixent, amb un augment de la seva influència per tots els mu-

nicipis de l'illa, en especial a partir de 1936. Entre altres fets cal destacar la constitució el mes de març de 1934 del Front Únic Revolucionari, en què convergien el PCE, les organitzacions juvenils comunistes i socialistes i la Federació Provincial de Sindicats Obrers de Gran Canària.

A partir d'aquí no va parar de créixer la conflictivitat social, amb vagues continuades en tots els sectors econòmics i amb l'enfortiment dels sindicats. Això queda plenament demostrat si fem cas dels testimonis de dues persones que van viure al municipi de La Gomera de Vallehermoso el mateix període, però des d'angles diferents. Per una banda aportem el testimoni anònim d'un obrer, que deia que: "si no és el Moviment, nosaltres hauríem aconseguit bastant allà. Volíem els 'drets' que ens pertanyen, per a tothom, que no hi hagués un senyor que dominés els altres perquè tenia quatre pistrincs, tot igualitari i drets per a tots iguals (...) . Aleshores hi havia alegria, vivíem feliços 'amb el poc que teníem', després va arribar la guerra i ens va destrossar tot". Tota aquesta esperança i il·lusió de canvi, fins i tot la seva aposta per defensar els seus drets i aconseguir noves fites socials, va topiar plenament amb els interessos dels grups polítics, socials i econòmics predominants del moment. N'hi ha prou llegint les afirmacions d'un cacic de la zona, quan afirmava que "amb la República va ser el caos. Nosaltres no podíem sortir al carrer (...) No van arribar a agredir-me, sí que em van amenaçar. Sense haver fet res; per no ser ni socialista ni comunista. En veure que em perseguen, en veure que atemptaven contra els meus interessos, la meua casa, la meua família, dic: 'No, jo això ho he de defensar costi el que costi' i me'n vaig anar a la guerra". Aquestes paraules són clarificadores de l'antagonisme social que hi havia a molts municipis de Canàries i com això es va traduir després en mobilització social i política en una o altra opció fins que finalment arriba el 18 de juliol i les coses s'estabilit-

zaran definitivament.

La campanya d'aquelles eleccions de 1936 s'havia convertit en un plebiscit: o amb Espanya o contra Espanya. Tot allò que sortís dels marges del pensament nacionalista, catòlic, conservador i tradicional d'Espanya es va consolidar com un enemic (l'AntiEspanya) i als enemics se'ls va començar a dibuixar com a bàrbaros inhumans. El que va venir després va partir precisament del resultat de les eleccions de febrer de 1936: les elits polítiques conservadores, així com els propietaris i exportadors agrícoles canaris no tolerarien que les urnes marquessin el futur dels seus interessos

El Front Popular havia aconseguit la victòria electoral i, per primera vegada, els representants dels obrers ocupaven els llocs de màxima responsabilitat política. La victòria del front d'esquerres va generar desconcert i molta por entre els grups conservadors. Pensaments com els següents no van ser aïllats: "Vindrà la fi del món, 'Això és horrible'. No perquè s'hagués cremat res sinó pel que potencialment podia passar. 'Vindrà, això és horrible'", no eren una casualitat. La via violenta es va anar articulant durant els mesos anteriors a juliol d'aquell any i a partir d'aleshores se situarien al costat dels militars rebels. En molts casos hi va haver un posicionament actiu en les tasques repressives amb col·laboració de Falange o Acció Ciutadana. A això van sumar els seus suports al control social, participació directa en l'aparat institucional de la dictadura, etc.

En el cas de l'illa de el Hierro, alguns estudis han destacat com representants del poder polític franquista i dels principals comerciants locals van estar estretament relacionats amb la repressió. Es vincula Félix i Francisco Fuentes, Pedro Ávila, Pastor Fonte i Aureliano Díaz Espinosa entre d'altres, amb la intenció final d'executar un simulacre d'afusellament dels familiars dels fugitius el mes de juliol de 1937, ideat pel falangista José María Cotta Benítez el Viviana. També s'esmen-

ta Juan Sánchez (màxim exponent del franquisme a les institucions d'Hierro) juntament amb destacats falangistes de l'illa, amb alguns actes d'abusos com els que van passar al Casino de Valverde. Alguns dels testimonis recollits per Miguel Ángel Cabrera insisteixen en aquesta qüestió, en remarcar com els germans Fuentes van participar en la selecció d'alguns botxins, és el cas de Fernando el Moro, "per fotre llenya". Aquest autor afirma que les institucions es trobaven en mans de l'oligarquia de Valverde i "els ocupants de càrrecs polítics més importants i els elements procedents de la dreta republicana' van ser els responsables de les accions repressives. A més, esmenta que, un dels elements a tenir en compte, va ser l'escassa presència de Falange amb anterioritat al 18 de juliol i com novament el "mecanisme del cacic-client, amb prou feines perjudicat per la política republicana, es va posar al servei d'aquest reclutament", bàsicament joves i persones amb escassos recursos econòmics a les quals es va invertir d'enorme poder, així com a l'arribada de falangistes des de Tenerife i la Península.

Els centres de detenció a Canàries

Els centres de detenció van variar a cada illa, si bé es poden trobar elements comuns. Primer es van habilitar presons municipals o espais creats a posta (a teatres o vaixells, per exemple) per rebre els detinguts. A mesura que el nombre de detinguts anava creixent i va fer impossible d'instal·lar-los en aquests espais, se'n van habilitar d'altres de més amplis. Tanmateix, van continuar les pèssimes condicions higièniques, la mala alimentació, l'amuntegament i les pallisses.

A la província occidental el mes de setembre de 1936 es van obrir les instal·lacions de l'empaquetament de plàtans de l'empresa britànica Fyffes que es van destinar a presó militar. D'aquesta manera es va obrir la presó que el comunista de

La Laguna Mauro Martín va qualificar com “una immunda”, “nociva” i “pudent claveguera”. A més, a Santa Cruz de Tenerife es van fer servir quatre vaixells que van formar el que es va anomenar “Arxipèlag fantasma”, «Santa Elena», «Santa Rosa de Lima», «Gomera» i «Adeje», que estaven fondejats a la badia de Santa Cruz de Tenerife. Ho van fer des dels primers dies del cop d'Estat com es feia saber a la premsa: “Per l'Autoritat Militar de l'Arxipèlag s'han requisat vaixells que han quedat habilitats per a presó flotant mentre durin les circumstàncies actuals”. Segons l'historiador Ramiro Rivas, a les acaballes de 1937 o començaments de 1938, l'“Isora” i “Santa Ana” van ser substituïts pel pontó “Porto Pi”. Entre el 26 i 27 de gener de 1939 els presos que hi havia al Porto Pi van ser portats al vaixell Ciudad de Melilla per ser traslladats a Gando i així es faria en altres expedicions en el correu Viera i Clavijo, León i Castillo, Gomera, etc.

Per la seva banda, a la província de Las Palmas, s'ha de destacar l'obertura del camp de concentració de La Isleta i després el de Gando. El primer es va posar en funcionament a les acaballes del mes de juliol de 1936, fins que en els primers mesos de 1937 es van haver d'adaptar les instal·lacions de l'antic llatzaret de Gando per tal d'acollir els més de mil presos que s'amuntegaven a la Isleta.

Caldria sumar-hi la Presó Provincial de Barranco Seco i la caserna de San Francisco, així com les conegudes comissaries de la ciutat, especialment la de Luís Antúnez.

Afusellaments

La “justícia a l'inrevés” va provocar el judici i la sentència a mort de 123 homes de totes dues províncies canàries durant la guerra. Cal tenir present, com ja s'ha indicat a l'inici de l'article, que les víctimes eren persones vinculades a les organitzacions polítiques i sindicals (socialistes, anarquistes i comunis-

tes, bàsicament) que durant la Segona República havien protagonitzat lluites i vagues en tots els sectors econòmics, com mai no havia passat abans a Canàries.

En aquest marc s'entén la Causa 50/1936 que es va iniciar a començaments d'agost i per la qual es van jutjar els fets passats al Govern Civil de Santa Cruz de Tenerife, o la 116/1936 d'aquell mateix mes contra les persones que van resistir en el municipi de La Gomera de Vallehermoso. En el cas de la primera, van ser afusellats el tinent de la Guàrdia d'Assalt, Alfonso Gómez Campos, el governador civil Manuel Vázquez Moro i el seu secretari Isidro Navarro López, entre d'altres; en el segon, Francisco Mas García, brigada de la Guàrdia Civil i responsable del post de comandament de Vallehermoso.

A partir d'aquí, es continuaria amb els afusellaments al Barranc del Hierro. Així, per exemple, podem esmentar el cas dels 19 cene-tistes afusellats el 23 de gener de 1937 a Tenerife.

A la província de Las Palmas, el 6 d'agost de 1936 van ser afusellats Eduardo Suárez Morales i Fernando Egea. El primer va ser, entre d'altres coses, diputat a Corts pel Front Popular (en concret, pel Partit Comunista d'Espanya) de la província de Las Palmas de Gran Canària, mentre que el segon, farmacèutic de professió i militant socialista, va ser designat delegat governatiu

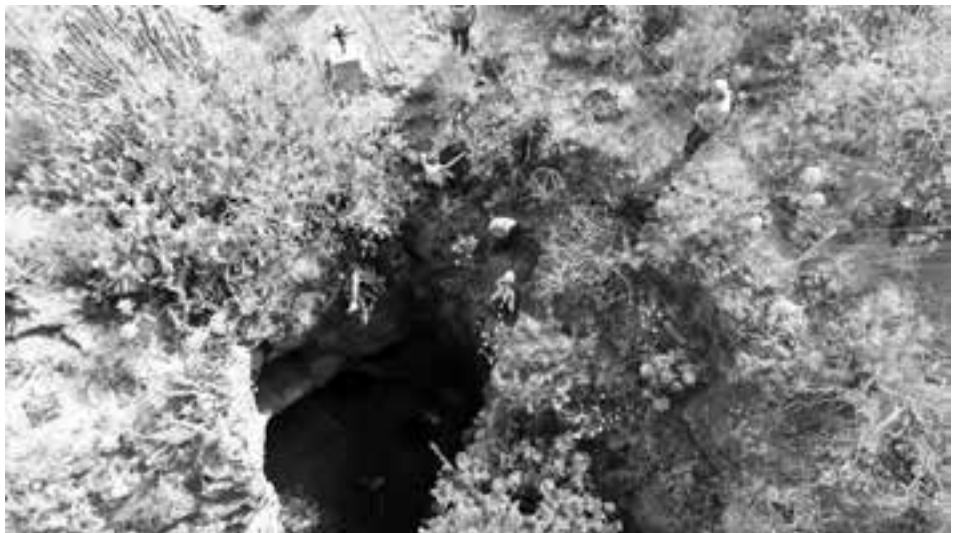
de Guía, Gádar i Agaete pocs mesos abans del cop d'Estat. Tots dos van ser acusats del delictes de rebel·lió. Com ha referenciat la neta d'Eduardo Suárez a la seva biografia, el diputat comunista va escriure a la seva carta de comiat la nit abans de ser assassinat: “A més gran injustícia més grans han de ser els actes que mouen la teva vida”.

Els seus casos són un exemple destacat dels fets que s'estaven produint a les illes. I que continuarien els mesos següents, com demostra el cas dels coneguts com “cinc de San Lorenzo”, el mes de març de 1937, i que va suposar l'afusellament de l'alcalde Juan Santana Vega, del secretari municipal Antonio Ramírez Graña, el responsable de policia Manuel Hernández Toledo i dos sindicalistes Francisco González i Matías López Morales (natural d'Antigua, Fuerteventura).

Desaparicions

La presó de Fyffes o els vaixells presó fondejats a Santa Cruz de Tenerife van ser punts de detenció per a persones de tot l'arxipèlag. Però no només això: van ser els llocs dels quals es van executar les accions de desaparició, principalment. Des d'allà eren tretts i finalment llançats al mar, la fossa canària.

El procés de desaparició de persones es va concentrar durant el període del comandant militar Ángel Do-

Descens a l'avenc de Jinámar durant la gravació del documental *La Sima del olvido*. Fotografia cedida per Juan José Monzón Gil (director del documental).

lla Lahoz (setembre de 1936-febrer de 1937). El militar que havia liderat la lluita contra els insurrectes de Jaca l'any 1930, es convertiria en la figura clau sobre la qual es va articular el procés repressiu a l'arxipèlag canari. El procediment de desaparició acostumava a ser el següent: els presos eren cridats en veu alta a partir d'unes llistes, pujats a la força en unes xalanes (normalment després d'haver patit pallisses) i llençats al mar. A Canàries aquest procediment es coneix amb el nom d'“apotalamiento”, en ser llençats al mar dins de sacs i amb una pedra que assegurava que arribaven al fons del mar. Podien estar vius o no, però el que és segur és que d'ells no se'n tornaria a saber mai més res. Es va imposar aleshores el que a Canàries va ser conegut com la “lleï del sac”. Un exemple d'això el podem trobar amb el responsable de la secció de transports de la CNT a Tenerife, el portuenc Antonio Montelongo Morales. Només és un exemple dels presos que van desaparèixer mitjançant aquesta pràctica.

Un dels casos més impactants va passar a Tenerife amb la desaparició de l'alcalde de Buenavista del Norte, Antonio Camejo Francisco. A banda dels objectius transformadors de les seves accions al capdavant de l'Ajuntament del Nord, Camejo va ser responsable d'haver sol·licitat la destitució del comandant militar Francisco Franco. Aquell dia marcaria per sempre el destí. Franco va mobilitzar forces de l'Exèrcit durant la celebració de l'1 de maig de 1936. Aquest acord del seu ajuntament va tenir el suport d'altres ajuntaments de l'illa de Tenerife. El mes de setembre d'aquell mateix any la justícia dels rebels va iniciar un procés de localització i judici contra els alcaldes i regidors que havien donat suport a l'acord. A banda de Camejo, es pot esmentar l'alcalde José Carlos Schwartz, de Santa Cruz de Tenerife, o el regidor i líder comunista tabaquer, Domingo García Hernández, també desapareguts.

Per la seva banda, a La Gomera també hi va haver diverses desa-

paricions. En concret, les persones afectades van ser algunes de les jutjades pels fets ja esmentats d'Hermigua de març de 1933. Després de ser condemnats a ingressar a presó, aconseguirien la llibertat amb la Llei d'Amnistia del Front Popular de febrer de 1936. En concret, serien desapareguts: José León Piñero, Domingo Rodríguez, Juan Martín Hernández, Jesús Chávez, Antonio Martín Hernández, Antonio Hernández García, Tomás Brito, Manuel Casanova Medina, Enrique Biscarria, Antonia Pineda Prieto (s'afirma també que el seu fill nounat), així com els germans Fernando i Pablo Ascanio Armas. En el cas d'aquests dos últims prenent com a referència un petit fragment de la novel·la *La prisión de Fyffes* de José Rial: “estàvem sentenciats pels cacics de l'illa d'ençà de la mort dels guàrdies civils i ara som a les seves mans. Són odis de pobles i de família. Al meu pare també el van matar. “Tots ells van ser llençats al mar i assassinats

En altres illes com ara La Palma i Gran Canària hi va haver nombroses desaparicions en terra, com s'ha evidenciat en dates recents amb les intervencions arqueològiques.

A l'illa de La Palma s'han localitzat les restes de 13 persones a la pineda de Fuencaliente. Cal tenir present que en aquesta illa van desaparèixer poc més de mig centenar de persones entre octubre de 1936 i juny de 1937, entre les quals hi havia aquests 13 homes: : Miguel Hernández Hernández, Floreal Rodríguez Pérez, Víctor Ferraz Armas, Sabino Pérez García, Dionisio Hernández Hernández, Vidal Felipe Hernández, Antonio Hernández Guerra, Eustaquio Rodríguez Cabrera, Manuel Camacho Lorenzo, Dionisos Hernández Cabrera, Aniceto Rodríguez Pérez, Segundo Rodríguez Pérez i Ángel Hernández Hernández.

A Gran Canària les desaparicions succeïen a l'avenc de Jinámar a la Mar Fea (penya-segats de La Laja). A aquests punts cal sumar també els pous d'Arucas, Pou del Puente del Barranco de Arucas, Pou de la Vuelta del Francés, Pou del Barranc de

Tenoya i Pou del Llano de las Brujas. Com dèiem més amunt, la resistència al nord de Gran Canària va ser una de les més importants de l'arxipèlag. En concret, van desaparèixer 103 persones de tres municipis del nord de l'illa en escassament tres setmanes de 1937: 62 d'Arucas (18-19 de març), 13 de Gáldar (1 d'abril) i 28 d'Agaete (4 d'abril). Es considera que van ser duts a la comissaria de Luís Antúnez (Las Palmas), bàsicament. Després eren desapareguts, com en el cas dels homes d'Agaete, en indrets com l'avenc de Jinámar. L'impacte social va ser tan gran que es va anomenar “la vall de les vídues” a Agaete on, sense anar més lluny al veïnat d'Enfrente en van desaparèixer 22.

Però no van ser les úniques desaparicions d'obriers d'aquesta illa. El 5 de setembre de 1936 hi va haver un trasllat que tindria funestes conseqüències: un grup de dirigents republicans va ser tret del camp de concentració de La Isleta i de la Presó Provincial de Las Palmas i se'l va traslladar a la Península en el vapor *Domine*, juntament amb un grup de 700 falangistes. El 10 de setembre, després d'haver arribat a Talavera de la Reina deu presos van ser llençats al Riu Tajo. Entre les víctimes hi havia José Suárez Cabral (Telde, Gran Canària), secretari general de la Federació Canària del Partit Comunista o el metge Manuel Monasterio Mendoza, d'Izquierda Republicana.

No hi ha constància de desaparicions a les illes de El Hierro, Fuerteventura i Lanzarote. En tot cas, com va passar a les altres illes, es van detenir els líders obrers i republicans i es va depurar l'administració. A Lanzarote, per exemple, es calcula que hi va haver gairebé un centenar de detencions i alhora hi havia nombroses fugues en barques de pesca cap al continent africà. En el cas de Fuerteventura es pot, això sí, esmentar el cas de Vicente Hormiga, natural de Puerto Cabras, que va tenir una certa participació sindical al municipi de La Laguna, a Tenerife, i que li va suposar ser desaparegut, com altres deu companys militants

de l'esquerra local.

Com ha afirmat l'historiador Ramiro Rivas García, "la ferotge repressió, -més aviat cal referir-se ja a les multiformes i diverses repressions-, és el primer indicatiu i el més evident de l'existència del conflicte perquè encara que no hi va haver batalles, sí que hi va haver una intensa guerra que, entre d'altres coses, com s'ha demostrat a les pàgines anteriors, va tenir un impacte social elevat, que va aconseguir tallar d'arrel la protesta i organització de partits polítics i sindicats d'esquerra. Per això, es va estendre la por i el temor entre una població que va viure directament el que va passar durant aquells anys de la guerra (i després) i que va suposar la desaparició de tota mena de protesta social i d'aquelles persones que les havien liderat no feia gaire temps.

Fotograma del curt El Paseo. Fotografia cedida per Juan José Monzón Gil (director del curt).

DE LES PRESONS FRANQUISTES A L'ALLIBERAMENT DE PARÍS: ELS CANARIS A LA NUEVE

**Carmen Góngora Expert
Fabián Hernández Romero
Aarón León Álvarez**

La història dels canaris que van passar a formar part de la Nueve, la unitat dels republicans espanyols que va entrar a París el 24 d'agost de 1944, està marcada sens dubte pel procés repressiu obert a Espanya després del 18 de juliol de 1936.

En el cas dels canaris identificats com a membres d'aquesta unitat es repeteix l'esquema: presó a Canàries, pas pels batallons de treballadors forçats al nord d'Àfrica, fugida i posterior incorporació a les unitats de la França Lliure.

Segons la investigació que hem fet recentment entorn de Miguel Campos Delgado¹, tres canaris van formar part de la Nueve, i hi ha un cas que genera dubtes i que no s'ha pogut confirmar. Segons ha publicat l'historiador Diego Gaspar Celaya quatre homes originaris de Canàries van formar part d'aquesta unitat².

Al costat de Miguel Campos Delgado, van formar part de la Nueve Roberto Helio i Antonio Domínguez. Cal tenir en compte que la mort de Domínguez dies abans de l'entrada a París l'ha privat d'un més gran reconeixement, alhora que el misteri que ha envoltat la vida de Campos ha eclipsat completament la participació d'altres canaris en la lluita antifeixista en territori francès. A continuació ens centrarem en Campos i Helio, per plantejar finalment els casos del tercer canari de la Nueve i la possible hipòtesi de qui podria ser la quarta persona.

Un breu repàs a la història de la Nueve

El 24 d'agost de 1943, la 2a. DFL es converteix oficialment en la 2a. Divisió Blindada (2a. DB) seguint

el model de les brigades d'Estats Units. Leclerc vol convertir la seva divisió en un símbol de la unitat nacional, sota l'autoritat del general De Gaulle, cap suprem i únic de la França Combatent. Es decideix que les unitats d'Infanteria de la 2a DLF, formaran el "Regiment de Marxa del Txad", sota el comandament del tinent coronel Dio i compost per un simple quarter general tàctic i tres batallons que formen cos. El comandant Putz es converteix en el cap del 3r Batalló gràcies a aquesta fusió, ja que d'ençà del 25 de juny de 1943 ja era comandant del 3r. Batalló del Cos Franc d'Àfrica (CFA).

La fusió es fa cap al 15 de setembre d'aquell any, després d'una rígida selecció que continua a la localitat de Temara, a Marroc, on la recepció del material d'Estats Units es fa d'octubre a desembre³. Miguel

1 GÓNGORA, Carmen, HERNÁNDEZ, Fabián, LEÓN, Aarón y RODRIGUEZ, Octavio: *Miguel Campos Delgado, mito y héroe de la Nueve*, LeCanarien Ediciones, Santa Cruz de Tenerife, 2023.

2 GASPAS CELAYA, Diego: *La guerra continúa, Voluntarios españoles al servicio de la Francia Libre (1940-1945)*, Ed. Marcial Pons, 2015, p. 425.

3 DEROO Éric (autor) [y el cap del cos del RMT]: *Le Régiment de Marche du Tchad, Des sables de Koufra aux plaines du Liban*,

Campos, natural de Guimar (Tenerife) passa a la Brigada de Marxa del Txad el 26 de juliol de 1943 arran de la seva opció per a les FFL, que passen a ser el RMT l'1 de novembre d'aquell any. Aquell mateix dia, el 3r. Batalló d'aquest regiment es converteix en el III RMT i Miguel és destinat a la seva 9ena Companyia, sota el comandament del capità Dronne.

També a Temara es permet als membres de la Nueve batejar els seus *half-tracks* (HT), la majoria d'ells amb noms de batalles de la guerra civil espanyola, com *Guadalajara*, *Brunete*, *Teruel*, *Madrid*, *Santander*, *Guernica*, o personatges ben coneguts com *Don Quichotte* o *Tunisie 43*, en record d'aquesta campanya, amb la qual Miguel Campos farà tota la campanya de França.

Miguel Campos Delgado: el canari

La història de Miguel Campos va estar marcada per passar de treballar en un forn d'un petit poble del sud de Tenerife a desfilat en un HT pels Camps Elisis de París. Entre un moment i l'altre havien passat menys d'una dècada, però no una dècada qualsevol, està clar. Tot el que va passar durant aquells anys trenta es troba a la base del que viurien tant ell com la seva família i el que va sacsejar per complet el món conegut fins aleshores.

Nascut el 1912, Miguel Campos va ser un jove forner represaliat que, poc després del cop d'Estat de juliol de 1936, estava en situació de cerca per la Guàrdia Civil de Guimar per ordre emanada del jutjat del poble. El motiu és una sentència per una baralla prèvia al cop militar amb un veí de Guimar (Blas Delgado Álvarez) que va passar a formar part com a voluntari d'Acció Ciutadana. La no incorporació a files amb els rebels va tenir conseqüències. Miguel s'amaga a la capital de l'illa, fins que és detingut. Ingressa a la Presó Provincial de Santa Cruz de Tenerife i és posat a disposició de l'auditor de Guerra.

S'inicia el Procediment Judicial

24/1936 per part del Jutjat permanent de la Comandància Militar de Canàries contra Miguel Campos, soldat de la Companyia d'Intendència de Canàries de la Secció de Tenerife, per suposada falta greu de no incorporació a files. En aquest sumari va reconèixer que era de la UGT, única referència a una militància política fins aleshores. Finalment, el 4 d'octubre de 1936 el comandant militar ordena la incorporació urgent a files de Miguel Campos a la Companyia d'Intendència de Canàries. Òbviament no s'incorpora a files perquè està detingut.

Miguel Campos ingressa a la Presó de Fyffes (un antic magatzem de plàtans cedit per aquesta empresa britànica per tal d'allotjar milers de presoners a la capital de l'illa a partir de setembre de 1936), en els primers mesos de 1937. Després d'un intent fallit d'intercanvi amb altres presoners republicans, inclosa la seva dona, filla i cunyada, Campos ingressarà en el conegut com a Batalló de Treballadors 180 (BT 180), juntament amb altres 1000 persones el mes de maig de 1939. Després d'arribar al Camp de Concentració de presoners de Rota, a la província de Cadis, el BT 180 serà traslladat al Protectorat espanyol de Marroc, concretament a una caserna a la localitat de El Racó de Medik. Al cap de pocs dies es desplacen a la ciutat de Tetuán, la capital del Protectorat. El BT 180 es divideix en quatre companyies de 250 soldats treballadors cadascuna.

Miguel queda enquadrat a la Primera Companyia del BT 180. Aquesta companyia es desplaça a la localitat de Xauen i des d'allà el seu destí definitiu serà més al sud. Se situen en el campament del Zoco del Had de Gadir el-Kruch, situat al costat de la frontera amb el Protectorat francès de Marroc, que en aquest punt és el riu Lucus. El 22 de juny de 1939 Miguel Campos va protagonitzar la primera fugida o deserció de soldats treballadors del BT 180.

Miguel i la resta dels desertors del BT 180 són acollits inicialment en

un campament a la localitat de Mo-grisset i posteriorment traslladats al camp de presoners de Missouri (obert al novembre de 1939). A continuació, part d'ells són enviats des d'allà a un altre o altres camps de presoners, estant Miguel Campos possiblement en aquest grup.

Més endavant Miguel Campos es troba enrolat en una Companyia de Treballadors Estrangers (CTE). Es creu que es troba fent treballs en una CTE a Bou Arfa, en ple desert del Protectorat francès de Marroc. A Bou Arfa, juntament amb Miguel hi ha, com a mínim, els companys de fugida Nicolás Padrón Brito i Juan Pedro Ascanio García.

El 15 de juny de 1940 Miguel Campos s'allista a la Legió Estrangera Francesa a Bou Arfa. Ingressa al 1r. Regiment d'Estrangers d'Infanteria (1r. REI). S'hi allista pel temps que duri la guerra. Dos dies després ingressa al *Dépôt Commun des Régiments Étrangers* (DCRE) a la localitat de Sidi bel Abbes a Algèria. Rep instrucció i ensinistrament. Tanmateix, Miguel es desmobilitza de la Legió el 10 d'octubre i tramès a la 5a CTE del 5è Regiment d'Àfrica del Nord, i enviat al camp de Colomb Béchar al desert algerià.

Miguel Campos és alliberat de la 5ena CTE el 24 de novembre del mateix any. A partir d'aquest moment, se'n perd el rastre. L'11 de desembre de 1942 queda obert oficialment el reclutament d'estrangers en el Cos Franc d'Àfrica (CFA). Es tractava d'un cos de combatents voluntaris. Campos s'apuntarà a aquest cos a Orà uns dies més tard i el mes de gener de 1943 s'incorpora al Batalló de Reforç n. 5 del CFA a Orà.

Miguel Campos, ja com a caporal, participa a la campanya bèl·lica a Tunis. En aquell moment forma part de la 9ena Companyia del 3r Batalló del CFA, que es troba estacionat a Tabarka, a Tunis. Va participar a l'ofensiva sobre Bizerta per conquerir Tunis (serà condecorat amb la Creu de Guerra 1939-1945, amb estrella de plata). El 25 de maig de 1943, el CFA s'uneix a l'exèrcit

francès i deixa Tunis i es desplaça a territori algerià. El 3r batalló, on es troba Miguel Campos, s'instal·la a Tikjda (Algèria), a càrrec del comandant Putz. Miguel Campos, que ja és sergent en cap, ascendeix al grau d'*adjutant*.

El 9 de juliol, l'Estat Major de les Forces Franceses Lliures declara la dissolució del CFA. Miguel Campos, com la majoria dels seus camarades espanyols, opta per les FFL, i, dos dies més tard, és ascendit al grau d'*adjutant-chef*. Passa a la Brigada de Marxa del Txad, un dels components de la 2a DFL del general Leclerc, afecta a la 9ena Companyia. El 24 d'agost la Zona DFL, la Segona Divisió Francesa Lliure del general Lecrec, es converteix oficialment en la 2a. Divisió Blindada (2a. DB).

A partir d'aleshores, Campos amb el 3r. Batalló, és transferit a Marroc, on durant mesos fa tasques d'entrenament militar. Es crearà l'anomenat Regiment de Marxa del Txad (RMT), i Campos quedarà enquadrat en el seu 3r. Batalló, concretament a la 9ena Companyia, sota les ordres del capità Dronne. La 9ena Companyia del III RMT es coneixerà a partir d'aleshores com la Nueve, atès la gran proporció de combatents espanyols.

Durant els primers mesos seran traslladats pel nord d'Àfrica fins que el 21 de maig de 1944 van cap a Anglaterra. S'establiran a la localitat de Pocklington. El 31 de juliol el III RMT embarca des del moll de Southampton en el Liberty Ship *Edward S. Sill*, amb destinació a la costa francesa. Ja en terres franceses, la Nueve participa en un intens combat contra les forces nazis a la localitat d'Ecouché. En aquesta batalla mor el 17 d'agost Roberto González Morales (Roberto Helio), soldat canari de la Nueve que es troba sota les ordres de Miguel Campos al HT *Tunisia 43*.

El 24 d'agost els Aliats arriben al

raval de París. El capità Dronne, al comandament d'una columna composta de 2 seccions de la Nueve, de 3 tancs del 501 RCC i d'una companyia d'enginyers, passa pel sud i arriba a l'*Hôtel de Ville* de París després de les 21 hores. Miguel Campos amb el seu HT *Tunisse 43* i la resta dels vehicles són col·locats per Dronne *en posició de defensa* davant de l'ajuntament com en protecció. L'endemà hi ha intensos combats contra els nazis per tal d'alliberar París. La secció de Miguel Campos es queda davant de l'ajuntament amb Granel. S'aconsegueix l'alliberament de París. Finalment, el 26 d'agost el general De Gaulle desfila pels Camps Elisis, acompanyat per les tropes de la 2a. DB, entre ells hi ha Miguel Campos⁴.

Els altres canaris de la Nueve

Roberto González Morales o Roberto Helio, tal i com se'l coneixia fins a la publicació de la nostra investigació, va seguir el mateix periple vital que Miguel Campos, després de sortir de Canàries: empresonat a la presó de Fyffes i després incorporat al BT 180 al Protectorat espanyol de Marroc d'on també va desertar per anar a parar al territori del Marroc francès.

Igual que en el cas de Campos, els seus orígens són humils i es publiquen algunes notícies de premsa que el relacionen amb furts petits. Tanmateix, en aquest cas concret ens trobem que Roberto González va ser detingut, juntament amb altres dues persones, el 14 de juny de 1935 "*per publicació clandestina d'un imprès i injúries*". Segons el relat del fiscal, els tres homes esmentats havien estat sorpresos per la Guàrdia Civil enganxant en un edifici de Santa Cruz de Tenerife un full clandestí on es feien comentaris contra el governador civil i s'incitava a la

vaga general. Per aquest motiu se'ls acusava d'injúries a l'autoritat i de publicació clandestina (associada a la CNT). Igual que els seus companys encausats, Roberto González es va beneficiar del Decret Llei d'Amnistia de 21 de febrer de 1936.

A partir d'aleshores no hi ha cap referència documental sobre Roberto González Morales, llevat d'un ofici de citació per a la seva incorporació a files. En concret, en aquest document datat el 15 de febrer de 1939 es diu que està detingut a la presó de Fyffes i que forma part del reemplaçament de 1940. Va ser un dels més de tres-cents homes que van sortir de Fyffes el mes de maig de 1939 i van formar part del BT 180 i, per tant, company de Miguel Campos en aquells anys de presó, treball forçat al batalló i, posteriorment, en la lluita antifeixista al nord d'Àfrica i França.

Roberto González Morales deserta del BT 180 tot passant a la zona francesa. És possible que Roberto formés part de la 1a. Companyia del BT 180 igual que Miguel Campos. L'any 1940 Roberto González era al camp d'internament de Missouri. Els desertors del BT 180 que van abandonar la 1a. Companyia són acollits inicialment al campament de l'aldea de Moqrisset per ser traslladats posteriorment a Missouri, per la qual cosa és possible que el periple de Roberto González fins a la seva arribada en aquell indret fos el mateix que el de Miguel Campos. A diferència d'aquell, és possible que Campos pogués haver passat per un altre camp d'internament després del seu pas per Missouri i abans de ser traslladat a Bou Arfa.

El 20 de març de 1940 Roberto González Morales és transferit des del camp de Missouri a Bou Arfa per tal d'incorporar-se a les CTE que feien tasques en ple desert del Marroc francès.

El 26 de desembre de 1940, des-

4 A partir d'aquest moment la seva figura s'engrandirà, en especial quan desaparegui el 14 de desembre de 1944 a Riedhof (Baix Rin) a la regió d'Alsàcia. El 12 de setembre de 1952 hi ha la tramesa oficial d'un document del consolat de França a les Illes Canàries al Ministeri d'Afers Exteriors a París, certificant que els noms d'Hipólito i Miguel s'apliquen a una sola persona, de conformitat amb els documents demanats per l'agència consular de França a Tenerife l'octubre de 1947. Tanmateix, l'aparició recent d'un document ha permès concloure que Campos va intentar entrar a Espanya l'any 1947, però no es van tenir notícies del que va passar amb ell a partir d'aleshores.

prés de nou mesos de durs treballs al desert, Roberto González Morales s'evadeix del camp de Bou Arfa. S'ha comprovat que a les acaballes de 1940 tant Roberto com el també natural de Tenerife Eulogio Tejera Afonso eren homes lliures en territori algerià, a la ciutat d'Orà.

Desconeixem el que va passar a Roberto González Morales a Algèria a partir d'aleshores, quan es trobava a Orà, fins que, el 26 de juliol de 1943 s'allista al CFA a Alger com a voluntari i pel període de la guerra. En la seva acta d'allistament s'inscriu amb el nom de Roberto Helio, i diu que és estudiant. Com a soldat va formar part de la tripulació del HT *Tunisie 43* de la Zona DB des del començament de la campanya.

Com hem explicat abans, Roberto Helio mor en els enfrontaments amb els alemanys mentre les tropes aliades avançaven per territori francès reconquerint territori ocupat. En efecte, mor a causa d'una ferida mortal de bala al ventre el 17 d'agost de 1944 a Serans, prop d'Ecouché (Orne). És enterrat amb la menció "*mort per França*" (així ho recull la documentació oficial) al cementiri d'Ecouché, com es pot observar a les imatges que complementen aquesta informació. La Medalla Militar a títol pòstum li serà atorgada per decret de data 23 de maig de 1952.

El 30 de juny de 1943 s'allista a la CFA a la ciutat d'Alger un canari anomenat **Antonio Domínguez Molina** el qual, en el moment d'allistar-se diu que és mariner de professió, que té 31 anys i que és natural de les illes Canàries i nat a Santa Cruz el 31 de desembre de 1912. Tanmateix, hi ha la possibilitat que Antonio Domínguez Molina hagués falsejat en part la seva identitat i que fos en realitat un mariner natural de Gran Canària, més probablement de la seva capital, o de les illes orientals de Lanzarote o Fuerteventura, ja que hi ha molts mariners i treballadors portuaris, sobretot de la ciutat de Las Palmas de Gran Canària, evadits durant

Miguel Campos Delgado desfilant pels Camps Elisis en el HT "Tunisie 43", París 26 d'agost de 1944.

la guerra civil espanyola a la costa africana els cognoms dels quals és Domínguez.

Hi ha la circumstància que dos dies abans de l'allistament d'Antonio Domínguez Molina, el 28 de juny de 1943, s'havia allistat també al CFA a Alger un altre refugiat espanyol que també es deia Antonio Domínguez González, aquest natural de València del Mombuey, poble de la província de Badajoz. Però aquesta persona d'Extremadura es va allistar a la CFA amb el nom fals de "Francisco Callero Rubio" i va manifestar que era natural de Sevilla. Aquesta circumstància d'homonímia va fer que posteriorment alguns documents, que es troben als arxius francesos d'aquests dos combatents del CFA i després integrants de la Nueve, es canviessin o barrejessin. Antonio Domínguez, el natural d'Extremadura, va demanar un cop acabada la guerra mundial que se'l reconegués pel seu nom veritable, Antonio Domínguez González, i no pel pseudònim "Francisco Callero Rubio", circumstància que va fer que alguna documentació d'aquest fos arxivada en els expedients del canari Antonio Domínguez Molina.⁵

Com ja s'ha dit, els dos Antonio Domínguez van passar a formar part de la Nueve, però va ser el canari qui va ser conegut pel seu nom real. El canari Antonio Domínguez va pertànyer a la tripulació del HT *Liberation* com a soldat de segona classe sense aconseguir cap ascens, mentre que

Francisco Callero va arribar a tenir la graduació de sergent i també va formar part del HT *Liberation*.

Sabem poques coses d'Antonio Domínguez Molina durant el període en què va estar allistat: va optar per les FFL, el 24 de juny de 1943, i el 6 de setembre de 1943 va ser enviat a l'hospital de Constatine (Algèria), sense que se'n sàpiguen les causes. L'1 de novembre de 1944 va ser ferit per metralla a la cama esquerra durant la batalla de Vacqueville, raó per la qual va ser citat a l'ordre de la Divisió i condecorat amb la Creu de guerra amb estrella de plata: "*Molt bon soldat, voluntari per a totes les patrulles i missions perilloses. Ha estat greument ferit l'1 de novembre durant la presa de Vacqueville.*"⁶

Desconeixem el periple vital posterior del canari Antonio Domínguez Molina després d'acabada la Segona Guerra Mundial. Per la seva banda, el natural d'Extremadura Antonio Domínguez González va poder tornar a Espanya i va viure els seus últims dies a la província de València on va morir l'any 1974.

A la vista de les pàgines anteriors, podem dir que s'han localitzat tres canaris que amb seguretat van pertànyer a la Nueve: Miguel Campos Delgado, Roberto González Morales (Roberto Helio) i Antonio Domínguez Molina. Ens en faltaria un per completar la xifra aportada per Diego Gaspar d'homes procedents de l'arxipèlag. Sobre aquest punt, gràcies a la informació procedent

5 SHD Vincennes, GR 16 P 188680; SHD Vincennes, GR 16 P 101679 i Arxius Nacionals

6 *Ibidem*.

Tomba de Roberto Helio al cementeri d'Ecouché. Extreta del llibre *Republicanos españoles en la Segunda Guerra mundial*, La Esfera de los Libros, Madrid, 2003 [1ª ed. Planeta, 1978].

d'Olegario Pachón Núñez, membre de la CNT, que conta les seves memòries, sabem de l'existència d'un altre canari a la Nueve. Aquest altre canari, el nom del qual no esmen-

ta Pachón i que ha estat confós amb Miguel Campos per alguns autors, és un canari que va desertar del bàndol nacional en el front de Catalunya durant la guerra civil espanyola

i es va quedar lluitant amb el bàndol republicà per, després, passar a França i acabar posteriorment a la Nueve. Segons Pachón, es va trobar aquesta persona a París després de l'alliberament i estava integrat a la HT Guadalajara. Aquesta HT estava a les ordres del sergent francès de Possesse. Al HT Guadalajara hi ha, com a mínim, tres soldats coneguts amb el nom de Francisco Plaza, Ribero i Martín dels quals encara no han estat determinades amb certesa les seves veritables identitats, tot i que ens aventurem a dir que aquest altre canari podria ser un d'ells.⁷

En tot cas, allò veritablement important és que a les pàgines anteriors hem apuntat el que van viure tants canaris que a partir del 18 de juliol de 1936 van patir els efectes de la repressió franquista i que, malgrat tot, acabarien formant part d'una unitat com la Nueve que lluitava enfront del feixisme i per la llibertat.

7 PACHÓN NÚÑEZ, Olegario: *Recuerdos y consideraciones de los tiempos heroicos. Testimonio de un extremeño*, Creaciones Gráficas Fernando. Barcelona. 1979, pp. 126-128

REPRESSIÓ A CEUTA

Francisco Sánchez Montoya

Escriptor i investigador de Memòria Històrica
Institut d'Estudis de Ceuta

La tarda-nit del 17 de juliol ja hi havia les tropes rebels als carcers, es respirava una tensa calma plena de por i recels. Aquella tarda, cap a tres quarts de cinc, el delegat del Govern a Ceuta, José Ruiz Flores, va rebre la trucada del cap del Govern de la República i ministre de la Guerra, Santiago Casares Quiroga, per informar-lo dels fets.

Mentrestant, a la tarda-nit es reuneixen a la Casa del Poble els dirigents dels partits que formen el Front Popular, per tal d'estudiar els esdeveniments de Melilla i prenen dos acords: primer, organitzar per al 18 de juliol una vaga general i que una comissió, formada pels partits del Front Popular, visiti el delegat del Govern, per demanar-li armes, repartir-les entre els obrers i organitzar la defensa de la ciutat enfront d'una possible rebel·lió. Aquest els les va negar.

Des del 17 de juliol de 1936 fins al mes d'agost de 1944, la repressió física es va cobrar 268 víctimes. La consulta dels diversos documents permet acostar-se a la tènica re-

alitat judicial d'aquells anys. Els procediments sumaríssims d'urgència que la legislació fixava com a fórmula ocasional, es van convertir, tanmateix, en l'única fórmula usada pels tribunals per a jutjar els suposats delictes dels qui no eren addictes al nou règim. Emparats en la més absoluta impunitat i amb l'aixopluc de la via jurídica, no van dubtar a acusar i condemnar d'adhesió a la rebel·lió els qui precisament havien defensat la legalitat constitucional.

Tant li feia que les acusacions que s'havien fet es referissin a assassinats, pertinença a organitzacions polítiques o sindicals, participacions en saqueigs d'esglésies, insults, redaccions de diaris, pertinença a la maçoneria, etc. I, desglossant les xifres, es pot apreciar que el mes d'agost de 1936 es converteix en el més tràgic de la repressió a Ceuta, amb 73 víctimes, de les quals només tres van aparèixer després dels respectius consells de guerra.

Per militància política, el nombre més gran d'afusellats eren anarcosindicalistes i per professions l'esta-

ment militar va ser el més castigat. Després de l'inici de la repressió, amb el pas dels mesos, el nombre d'afusellaments va anar disminuint paulatinament. En els cinc primers mesos hi va haver un total de cent vint-i-vuit execucions, gairebé el cinquanta per cent de les dutes a terme durant tota l'etapa repressiva. L'any 1937 n'hi va haver noranta-sis, per continuar baixant fins a les quaranta-una de 1938.

Pel que fa al sexe van ser executades dues dones. L'actuació de les dones va quedar generalment oculta i el paper que van fer i el seu protagonisme van ser destacats ben poquíssimes vegades. Tanmateix, la dona, durant la República havia començat a integrar-se en l'àmbit de la política. Quant al tema religiós, en els registres civils no apareix cap musulmà afusellat (ni en el Protectorat); les noves autoritats van anar amb molt de compte de no inquietar aquesta població, ja que la feien servir a primera línia a la Península i eren els qui formaven juntament amb la Falange els escamots d'afu-

sellament. Quatre hebreus van ser afusellats i altres molts van ser condemnats a llargues penes.

A les primeres execucions, des del 21 de juliol de 1936 fins al 1938, a totes, es consigna *ferida per arma de foc*, tot i que després al registre civil, apareixen moltes ratllades. Hi ha un parèntesi, entre 1938 i 1944, que no hi ha més execucions. Potser n'hi va haver, però es van poder encobrir en els llibres com a hemorràgies internes. Això va passar amb l'afusellament de tres membres del Partit Comunista el 1944.

Víctimes a la Fossa

A Ceuta, contràriament al que va passar en altres poblacions, no hi va haver enterraments a camp obert. La fossa comuna que es va fer servir era situada dins del cementiri de Santa Catalina. Entre 1936 i 1944 la repressió va assolir la xifra de 268 víctimes entre republicans, socialistes, comunistes, cenetistes i militars. 169 van ser sepultades a la fossa, on s'hi enterraven tant els afusellats per un escamot després d'un consell de guerra, com els executats a les "saques", tot i que la majoria era composta d'habitants de Ceuta trets de les seves cel·les durant la matinada. Com a dada notable, que tampoc no va passar en d'altres ciutats, a Ceuta i al Protectorat es feien constar tots els noms. A les "saques", potser els executors deixaven la llista amb el nom de les víctimes, en el dipòsit de cadàvers? Després dels primers anys de repressió, els seus familiars van fer unes petites làpides amb els seus noms i alguns van anar traient les restes dels seus estimats i els van anar enterrant en un nínxol gràcies al fet que el conserge del cementiri, en enregistrar-los, n'indicava la posició.

La matinada del 15 d'agost de 1936 van començar les execucions massives sense judici i no acabarien fins al mes de gener de 1937. Aquestes "saques" van ser fetes per patrulles de falangistes de Ceuta i potser el detonant de l'inici d'aquesta despietada repressió va ser la publicació

de l'ordre general de la Comandància Militar de Ceuta on es creava la Guàrdia Cívica. En el diari falangista *Dia* s'indica "...Podran pertànyer-hi els ciutadans d'ordre que s'hi vulguin inscriure i amb això, començar a deduir els qui estan amb nosaltres, amb els veritables espanyols, i els que hi estan en contra... No hi ha més que dos camins: o amb nosaltres o contra nosaltres."

Els dirigents sindicalistes i polítics que eren detinguts tant a la fortalesa del Mont Hacho, a la presó de García Aldave i la presó de Dones del Sarchal, temien per les seves vides perquè, tot i que haguessin celebrat ja els seus judicis, qualsevol nit podien aparèixer, amb les llistes a la mà, les *patrulles de falangistes i en qualsevol camp dur a terme les execucions*.

Atemptat contra Franco a Ceuta

El desenvolupament de la Guerra Civil podia haver canviat a Ceuta els primers dies de juliol de 1936, ja que a la caserna del Batalló n. 8 s'estava preparant un complot per atemptar contra la vida del general Franco. Però es va descobrir la conspiració que organitzaven caporals i soldats i ho van pagar amb la seva vida. El pla era molt senzill, quan el cap de l'Exèrcit del Nord d'Àfrica visités la caserna i estigués al pati central revisant les tropes amb els caps i oficials de la caserna, un caporal dispararia a Franco i els altres apuntarien a la resta de militars i els detindria a tots. A continuació un altre grup sortiria cap a la ciutat per tal de comunicar-ho al poble, amb la finalitat que s'unissin a la rebel·lió.

A primeres hores de la tarda del 19 de juliol, quan Franco va arribar a Ceuta ja estaven tots detinguts: El sergent d'artilleria Bernardo Gareia i els caporals Amadeo Delgado, Pedro Veintemillas, Rufino Marcos, José Rico i Anselmo Carrasco, així com els soldats Felipe Navas y Sánchez Téllez. La matinada del 21 de gener de 1937, sense haver-se fet encara el Consell de Guerra, dos d'ells són

trets de la cel·la. Els cossos de Pedro Veintemillas y Rufino Marcos apareixen al dipòsit de cadàvers amb uns trets al cap.

El 12 d'abril de 1937 s'escriu la sentència en el Consell de Guerra: "El sergent d'artilleria Bernardo Gareia i els caporals José Rico, Anselmo Carrasco, José Lombau i el soldat Felipe Navas són condemnats a la pena de mort". Que es va fer efectiva pe un grup de Regulars de Ceuta a l'exterior de la fortalesa del Mont Hacho.

Depuració a Magisteri

Tres docents de Magisteri van ser assassinats a Ceuta després del cop de 1936: Esther Assor, Àngel Grande i Antonio Bernabé Calvo. D'altres, molts, van ser expulsats i depurats de magisteri pels rebels, els quals volien deixar clara la seva posició respecte del magisteri i desfer tot el que tingués a veure amb la docència impartida durant la Segona República, "Als qui hagin pertangut a partits polítics o s'hagin significat per les seves campanyes o actuacions contra la Pàtria o als qui haguessin tingut una actuació sospitosa o manifestament contrària al Moviment Nacional".

Centrant-nos específicament en el gènere femení, algunes mestres van poder tornar a exercir després d'anys de persecució. D'altres, per contra, van deixar l'ensenyament i es van dedicar a cosir o van muntar algun petit comerç. Fins i tot n'hi va haver que van ser convidades a abandonar la ciutat i fins i tot el país, camí de l'exili. Tot això va començar la mateixa tarda del 17 de juliol de 1936, moment en què es va enfonsar el Govern de la República. El procés de neteja va començar pràcticament l'endemà de la rebel·lió, però no fou legalment establert fins a la publicació del Decret de 8 de novembre de 1936, en què s'advertia que: "no es tornarà a tolerar, ni menys protegir i subvencionar els enverinadors de l'ànima popular".

La Comissió depuradora de Ceuta la integraven Luís León Apalategui,

delegat del Govern, un catedràtic i professor de la Normal -càrrec que Feliciano Luna Arenas, primer director franquista de l'Institut va ocupar en algun moment- i diversos mestres de la ciutat en qualitat de vocals, com ara Pedro López Soriano -capellà de la Legió-, Eulalia Amor -presidenta del Consell Local d'Ensenyament- Arcadio García de Castro, l'inspector José Figueola i José Mollá. La Comissió, a més, va buscar la figura de dues persones "d'arrelament a la ciutat" fent constar que no hi havia inspector d'ensenyament ni tampoc Associació de Pares de Família, i finalment van triar-ne tres: Manuel Rovayo, «metge, fill de mestre, molt entès i seriós», el sacerdot José Chico i Francisco Bosqué, oficial de telègrafs.

El 3 de desembre de 1936, el delegat del Govern, Luís de León fa conèixer la Comissió: "*Repetim que els senyors que constitueixen totes dues comissions són una garantia absoluta que la depuració de l'ensenyament a la nostra ciutat serà un fet en un breu termini, i, aviat, arrencades les males herbes, es podrà fer la nova sembra de sentiments cristians i patriòtics en els futurs homes de la nostra Ceuta*".

Els docents van quedar totalment desemparats i a expenses de la sentències, moltes vegades acusats sense cap mena de prova: als repressors no els en calia cap, però els mestres havien de demostrar la seva innocència. El 6 de desembre de 1936, la Comissió Depuradora del personal d'Ensenyament va publicar al diari *El Faro de Ceuta*, un llistat amb els noms que ells pensaven que calia que fossin depurats: "*D'acord amb l'article 2 del Decret núm 66 de l'Excm. Senyor Cap d'Estat, s'obre una informació pública per tal que totes les persones que així ho creguin aportin tots els informes convenients sobre la conducta personal, professional i social, així com actuacions polítiques del personal que s'esmenta a continuació, amb la finalitat que aquesta Comissió pugui formar un concepte acabat i total de tots els interessats*".

Franco va arribar a Ceuta el 19 de juliol de 1936

Gent de Ceuta a l'exili republicà

Després del cop militar de 1936 i de la subsegüent Guerra Civil, molts espanyols es van veure forçats a emprendre el camí de l'exili bé fugint de la repressió que es va desfermar des del primer moment o, simplement, perquè no volien viure sota el nou règim. Molts d'altres, tot i volent-ho, no ho van poder fer. Tanmateix serveixi el relat d'aquestes dures, tristes i doloroses vivències per fer una mica de llum sobre un capítol de la nostra història que ha romàs desapercebut, quan no ha estat silenciats i ignorat fins ara

França i Mèxic van ser els dos països d'acollida més importants per a l'exili de Ceuta. El primer, sobretot, pel volum de refugiats, sobretot d'extracció social mitjana-baixa. Aquests, amb prou feines hagueren travessat la frontera pirinenca l'any 1939, van ser internats en camps de concentració, refugis i hospitals, i després patiren de forma directa la Segona Guerra Mundial. D'altres van marxar a Mèxic, que els va donar asil en bona mesura gràcies al seu president Lázaro Cárdenas. A partir d'aleshores, es va iniciar una estratègia per traslladar els refugiats des dels ports de Marsella, Bordeus, Rotterdam i Casablanca rumb a Nova York i, posteriorment, a Veracruz, Mèxic.

Cal destacar, entre tots, la doctora Antonia Castillo Gómez, els catedràtics Luis Abad Carretero i Manuel Martínez Pedroso, les mestres Amalia Barreto Esquerra, María Luisa Fernández Gabarrón, Emilia Salvadores Izquierdo i la seva germana Hortensia, entre d'altres. Tenim dades d'una família completa de gent de Ceuta que va sortir de Casablanca: Amanda Zarzuela Lázaro, la seva mare Dolores Lázaro Fortea i el seu pare, Juan Zarzuela Estévez, funcionari del Consolat d'Espanya a Tànger durant la Guerra Civil, així com els seus germans Joaquín i Dolores.

El cap de telègrafs de Ceuta, i president del PSOE, Rafael Jiménez Cazorla, els catedràtics Luis Abad Carretero i Manuel Martínez Pedroso, les mestres També Diana Bermúdez-Reyna, enviada a la Unió Soviètica. Una gran part de la gent de Ceuta exiliada va fer cap a Mèxic. La gent de Ceuta que va sortir ho va fer sobretot des del port de Casablanca, en el protectorat francès, tot i que d'altres, segurament en menys quantitat, van entrar a França pels Pirineus, tot fugint de la derrota i la persecució.

Amalia Barreto Esquerra amb 46 anys, va sortir de Ceuta, després d'acabada la guerra, va recórrer tota la península i va travessar França. A Marsella es va embarcar al vaixell Sinoia, juntament amb la mes-

tra María Luisa Fernández Gabarrón, de 29 anys, i van arribar al port de Veracruz, a Mèxic, el mes de juny de 1939. La família d'Emilia Salvadores, una institució a Mèxic, va ser una de les expulsades del magisteri a Ceuta. Emília va poder resoldre uns afers que la retenien a Tànger i va fer el mateix el mes de maig de 1942. Finalment es va poder reunir amb la seva família després d'una dura travessia. Hortensia va dirigir

la primera escola i casa-llar de noies refugiades republicanes: "Niños de Morella".

Diana Bermúdez-Reyna va anar a Rússia, formant part del que es va anomenar "nens de Rússia". Quan, en aquell estiu de 1936, la petita Diana recorria els carrers de Ceuta amb els seus progenitors i germans, res no podia fer-li presagiar que la seva vida canviaria en pocs dies i començaria a viure la més gran de les

tragèdies. Durant la tarda del 17 de juliol de 1936, va defensar el camp d'aviació amb el comandant Ricardo de la Puente Bahamonde (cosí de Franco) i un bon grapat de militars lleials al govern de la República, inclòs l'alferes Salvador Sarroche, van intentar repel·lir els atacs de les forces militars rebels, molt superiors en nombre, però no van poder-hi fer res. Derrotats i ja molt avançada la matinada del 18 de juliol, van ser detinguts i traslladats a Ceuta, a la fortalesa del mont Hacho.

El 2 d'agost de 1936 es va fer un consell de guerra, presidit pel coronel Emilio March, als oficials que havien defensat l'aeròdrom. Tots ells van ser condemnats a cadena perpètua, i a la pena capital el comandant De la Puente. Tanmateix, la matinada del 15 d'agost de 1936 un grapat de falangistes els van treure de la presó amb sis dels seus companys -inclòs l'esmentat alferes Sarroche-. I l'endemà els seus cossos van aparèixer al dipòsit de cadàvers del cementiri de Santa Catalina, on els van inhumar a la fossa comuna.

Casa del Poble de Ceuta, tots represaliats

FONT

- Sánchez Montoya, Francisco. (2004), Ceuta y el norte de África: república, guerra y represión 1931-1944, Granada, Nativola.
- Sánchez Montoya, Francisco. (2011). Sánchez Prado, Médico, Diputado y Alcalde de Ceuta en la II República española. Granada, Nativola.
- Sánchez Montoya, Francisco. (2019), Masonería en Ceuta. Origen Guerra Civil y Represión (1821-1936). Granada, Nativola.
- Sánchez Montoya, Francisco. (2023). Mujeres Ceutíes Olvidadas. Represión, Cárceles y Fusilamientos (1936-1958). Granada, Nativola.

DONES DE CEUTA OBLIDADES. PRESONS I AFUSELLAMENTS (1936-1958)

Francisco Sánchez Montoya

Escriptor i investigador de Memòria Històrica
Institut d'Estudis de Ceuta

A Ceuta van ser assassinades, després d'haver estat detingudes, dues dones: Antonia Céspedes i Esther Serruya. Aprofundirem en les circumstàncies que es van veure obligades a viure, castigades i humiliades pel règim franquista a través de la jurisdicció castrense. A ningú no se li escapa que, habitualment, l'home acostuma a tenir el protagonisme en els llibres d'història, en detriment de les dones i que, per tant, la memòria dels fets, en no poques ocasions violents, exercits sobre elles ha estat silenciada i/o ignorada.

Visibilitzar el que va passar amb les dones de Ceuta, com a víctimes de la repressió durant tot el franquisme, forma part de les peticions de veritat, justícia i reparació integral per a totes elles i els seus familiars. El que els va passar a elles i a tantes altres víctimes del franquisme ens afecta. La memòria pot

ser un revulsiu enfront de la impunitat. Tanmateix la indiferència sobre el nostre passat representa una seriosa amenaça sobre el present, les llibertats i els drets de què gaudim. Durant l'època que ens ocupa, les persones que pertanyien a aquest sector de la població van patir una doble repressió: primer, per ser desafectes, republicanes o "roges"; segon, pel simple fet de ser dones i haver gosat mostrar els seus desigs de llibertat i pretendre escapar al seu paper habitual de submissió.

En aquest sentit, aquest treball pretén fer un exercici de justícia en considerar que les vivències de totes aquestes dones de Ceuta específicament han romàs amagades durant massa temps, restringides a l'àmbit familiar en el millor dels casos. És el moment, doncs, de posar llum sobre aquests fets, d'acabar amb el seu rol de submissió, recuperar la seva memòria mitjançant la reconstrució

del passat i d'enfrontar-se a uns fets que no per menys dolorosos, van deixar de ser reals per, finalment, reflexionar-hi i procedir-ne a la divulgació. Tot això en el context del que ha vingut a dir-se Recuperació de la Memòria Històrica.

Després del triomf del Front Popular a Ceuta, era molt previsible que les forces reaccionàries sortissin al carrer qualsevol dia d'ençà d'aquell 16 de febrer de 1936, quan les esquerres van guanyar les eleccions. Amb el pas dels mesos, efectivament, els fets es van precipitar la tarda del 17 de juliol d'aquell any, quan la rebel·lió va començar a Melilla, després que haguessin estat sorpresos els conjurats. A Ceuta, el ban de guerra signat pel general Franco -llegit a la porta de la delegació del govern, la nit del 17 de juliol- declarava l'estat de guerra en els territoris de la seva jurisdicció i indicava que qualsevol persona

Dones de Ceuta que van ser durament represaliades

que es resistís a l'acció dels rebels seria sotmesa a un judici sumaríssim i posteriorment afusellada.

Durant aquestes primeres hores, Ceuta es va convertir en una ciutat plena de pors i recels. Aquella mateixa matinada, les forces rebels, amb l'ajuda de patrulles de falangistes, van començar les detencions selectives i els assalts a les seus dels sindicats i dels partits polítics. L'Ajuntament va ser pres per la Guàrdia Civil la matinada del 18 de juliol. Ben aviat les principals autoritats de la vida republicana de Ceuta, militars i alguns civils van ser empresonades i van ser portades a la fortalesa del mont Hacho, la resta a la presó de García Aldave, i les dones al fortí de la barriada del Sarchal.

El nou poder establert va violentar nombrosos principis bàsics del dret i la llei es va aplicar retroactivament. Les defensores de la legalitat establerta van ser acusades d'"adhesió a la rebel·lió" quan, realment, els rebels van violentar l'ordre constitucional vigent. Aquesta alteració de quin era el veritable poder legítim i de qui era el veritable rebel va comportar un canvi de papers: totes les persones lleials al Govern van passar a ser, des de la matinada del 18 de juliol, culpables d'un delictes de "rebel·lió". A més, es van catalogar com a delictes molts dels que prèviament no existien en el codi i es van

aplicar penes duríssimes simplement per estar afiliats a partits polítics que dies, i fins i tot hores abans havien gaudit de legalitat plena.

El nou aparat jurídic creat es va articular mitjançant els consells de guerra i els tribunals regionals de responsabilitats polítiques, que remataven la tasca repressiva. Això aclariria qualsevol dubte, per petit que fos, sobre l'objectiu final dels rebels: l'anul·lació total de les vençudes. Generalment, aquestes dones -solteres, casades amb fills o vídues després que els seus marits o companys fossin afusellats -passaven un breu període d'internament entre els murs de la Presó de Dones del Sarchal -un cop s'havia dictat sentència pel corresponent consell de guerra -per ser traslladades després a la Presó de Dones de Màlaga i, finalment, a diversos penals repartits pel país.

La historiadora Encarnación Baranquera afirma en el seu llibre sobre la repressió a les dones: "Les conseqüències per a elles i les seves famílies, en una societat que les marginava i les tenia en continua vigilància, no es van esborrar amb les commutacions, desterraments o tot l'àmplia gamma de posada en llibertat que va idear el règim, sinó que l'estigma les va acompanyar la resta de les seves vides". Les dones de Ceuta van ser reprimides bàsi-

cament per considerar que havien transgredit el model tradicional femení, un model que s'ajustava a la manera en què els repressors concebien les dones i que, per tant, determinava el que elles podien fer o no, havien de fer o no.

En aquest sentit, indiquem que, si bé la majoria d'aquestes dones eren joves d'entre 21 i 40 anys, la violència a què foren sotmeses no es fixava en els criteris com el de l'edat sinó més aviat en criteris purament ideològics. Addicionalment, la manera com es va dur a terme aquesta violència va afegir als mètodes usualment utilitzats amb els homes d'altres de més específics com ara ser separades dels seus fills. Per altra banda, tampoc no es pot afirmar que la tasca repressiva en el cas concret de Ceuta divergís gaire de la desenvolupada a la Península, i tant els executors com els objectius eren idèntics: empresonament, exili o eliminació física de les marcades com a enemigues ideològiques.

Els tribunals militars, que més aviat semblaven una burla, es van convertir en la maquinària que va fer efectiva aquesta tasca repressiva fins al fet de poder decidir que certes dones calia que fossin castigades per "haver contribuït a l'ensorrament de la moral catòlica". No és estrany que l'imparable creixement de la jurisdicció castrense inquietés, com a poc, els qui havien donat suport obertament a la República o no manifestessin la seva adhesió incondicional al nou règim. D'aquesta manera, durant la postguerra es va instaurar a Ceuta un absolut control social amb un sistema de "avall i amunt" que impedia la més mínima dissensió: tothom estava vigilat i qualsevol persona que hagués col·laborat amb els vençuts podia ser detinguda i acusada de rebel·lió militar.

Comencen així les execucions emparades o justificades, no poques vegades, en la "lleï de fugues", que van començar el 21 de juliol de 1935 i no van acabar fins al 1944, amb un total de 268 víctimes, de les quals 160 van ser enterrades a la fossa

comuna. Les “sacas”, normalment fetes per civils enquadrats dins de la Falange local, van ser habituals. A totes hi ha una sinistra rutina: primer s’elaborava un llistat amb els noms d’aquells que havien d’ésser assassinats coneixedors del penal en què eren ingressats els detinguts - presó de García Aldave, Hacho o la presó de dones -després, la patrulla anava a la porta del centre penitenciari normalment en un camió- ben entrada la matinada- i simplement informaven el sentinella de torn sobre la necessitat de traslladar alguns reclusos a comissaria per tal que fossin interrogats; a continuació qualsevol descampat era adient per a executar-los.

La repressió desfermada va ser tan intensa i estava tan estesa que no només la van patir les qui van defensar la República amb la seva tasca política i sindical, sinó també aquells que eren més obertes, les incrèdules per qualsevol motiu, les qui havien destacat en empreses culturals i activitats públiques o, simplement, les denunciades per enfrontaments personals, odis i deutes, amb totes les quals es van nodrir els cementiris i les presons. Aquí, al contrari del que va passar en altres poblacions, no hi va haver enterraments d’afusellats a camp obert.

La imatge de la dona que havia començat a estendre’s durant la Segona República permetia una certa “fugida” respecte de la rigidesa

prèvia, i encara més respecte d’allò que va venir després. Si bé certs estereotips de feminitat no van canviar durant l’etapa republicana, les fèmnes sí que es van poder identificar amb un patró de conducta diferent que permetia l’activitat, la decisió i la participació necessària que les requeria. Fins i tot així, que el nombre de dones represaliades sigui menor que el dels homes, revela que la seva participació a la vida política era mínima, però no que la purga fos més condescendent amb elles. Les que es van significar públicament en la igualtat de la dona, com a militants progressistes i van participar en mítings o xerrades a la Casa del Poble, van ser enèrgicament represaliades per la seva acció política i es va donar a aquest càstig un suposat vernís de justificació

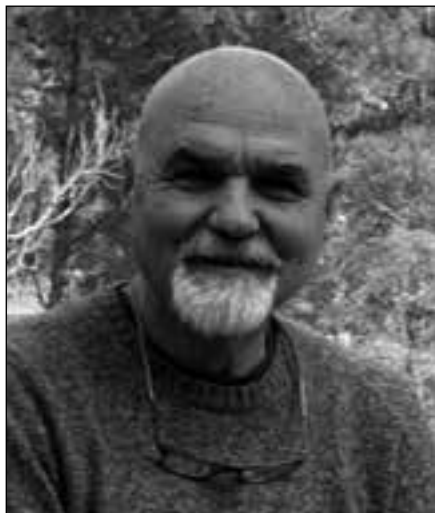
moral en haver refusat de jugar el paper establert de dona resignada i submissa.

Força dones van ser condemnades a llargues penes de presidi per motius tan insòlits com assistir a una manifestació o dur una flor vermella als cabells, prou per involucrar-les en complexos processos judicials en els quals amb prou feines van poder defensar-se. Les històries són aquí, tot i que no totes; moltes van quedar definitivament relegades a la memòria de les seves protagonistes i familiars. Han passat moltes dècades d’ençà d’aquells patiments i m’hauria agradat haver presentat aquest treball fa trenta anys i poder-me trobar amb els seus rostres ja envellits i amb les petjades del seu pas per la presó de dones del Sarchal a Ceuta.

Presó de dones a Ceuta

LA MAÇONERIA A MELILLA AL CENTRE DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

Vicente Moga Romero
Historiador

Fins fa dos decennis, llevat d'aportacions puntuals i testimonis de l'exili, el monopoli de la repressió a Melilla després del 17 de juliol de 1936 corresponia a la propaganda franquista. Avui es coneixen millor els mecanismes i impactes de la repressió. Els registres del cementiri municipal anoten 191 morts violentes l'any 1936 i 151 el 1937, xifres molt superiors a la mitjana de trenta morts anuals de les dècades anterior i posterior, i es calcula que hi ha al voltant de tres-centes persones executades. El cas de la maçoneria de Melilla s'inclou en el context general de l'espanyola, considerada pels conspiradors com a antipatriòtica i acusada de ser instrumentalitzada pel govern de la República per tal de debilitar la guarnició de Marroc, tot difonent la propaganda marxista, en especial després de les eleccions guanyades pel Front Popular.

Espontaneïtat i instrumentalització de la repressió

D'ençà de juliol de 1936 la Falange i els Consells de Guerra van actuar

com a instruments de la repressió. Diversos bans del coronel Solans, cap de la Circumscripció del 17 de juliol al 8 d'agost, estipulaven la pena de mort per als detinguts amb armes; el sotmetiment a la jurisdicció de guerra i les seves causes tramitades per procediment sumaríssim, als encobridors dels perseguits pel moviment militar i la confiscació de béns dels actants contra el Moviment Nacional. Les detencions van ser immediates. El 23 de juliol, el delegat del Govern va ingressar a Victoria Grande, la presó de Melilla. Fernández Gil va trobar entre els presos polítics familiars del general Miaja, l'excalde socialista Antonio Díaz Martín, i el metge i regidor d'Izquierda Republicana Aurelio Solís. També dones com Carlota O'Neill, Isabel Martínez López -la dona de Diego Jaén Botella, el "padre Jaén", afusellat l'octubre de 1936- i la seva filla de quatre anys, les dues germanes Montoya, el pare de les quals va ser afusellat. Carmen Gómez Galindo, assassinada pels falangistes el 14 d'agost de 1936. El 26 de juliol, quan hi va haver els bombardeigs del cui-

rassat Jaime I i els creuers Libertad i Miguel de Cervantes, va ser executat el primer maçó, Aurelio Solís, de la lògia *14 d'abril*. El 28 de juliol va ser assassinat per falangistes Antonio Díaz, el qual havia demanat d'ingressar a la lògia *Constante Aloña* d'Alacant.

La Falange: l'instrument de la repressió foramida

El mes de novembre de 1933, un mes després de ser creada per José Antonio Primo de Rivera, arrenca la història de la Falange a Melilla, amb el seu fundador i primer cap provincial, Ramón Casaña Palanca. D'ençà de l'inici de la Guerra Civil, com indica Lanuza Mejía, els falangistes "pantalons negres, camisa blava, barret de caserna i pistola visible" no van trigar a implantar la seva metodologia del terror. Testimonia Díez Martín que els assassinats per falangistes eren abandonats a les cunetes 'i en el certificat de defunció que lliuraven al cementiri, la causa de l'òbit s'atribuïa a pulmonia, tifus i altres malalties, però no constava

com havien estat assassinats'. Als qui detenien els rapaven el cap, els donaven oli de ricí i els passejaven pel més cèntric de la població. Quan anunciaven una execució, per afusellament, en el pla del fort de Ros-trogordo, els senyorets i elles anaven a presenciar-lo com si es tractés d'una romeria. Aquest era el grau de sadisme d'aquella gent que pretenia "regenerar Espanya".

El primer d'agost fou nomenat el coronel Juan Bautista Sánchez González, nou cap de la Circumscripció, Interventor Regional del Rif; en tenir lloc la revolta, va ascendir a cap d'aquest Sector, en ser detingut el coronel Delgado del Toro, lleial republicà, i membre de la lògia 14 d'abril. Segons Fernández Gil va interrompre 'La tasca "depuradora" de Falange', i en va reduir la missió a les guàrdies de forts, presó, camps de concentració de Zeluán, i indrets d'interès, com ara dipòsits de benzina, fàbrica de llum, etc.'

Els Consells de Guerra: la institucionalització de la repressió

La repressió va ser present també amb els consells de guerra. Els processos sumaríssims van ser justificats per l'aïllament de la ciutat i els atacs republicans. Es van habilitar com a jutges militars que no eren del cos jurídic i civils. Les sentències dels consells esdevenien fermes després d'haver estat aprovades per la Prefectura de l'Exèrcit d'Àfrica. El 12 d'agost de 1936 va començar el procés contra el general de Brigada Manuel Romerales Quintero, cap de la Circumscripció Oriental de Marroc, amb seu a Melilla, fins al 17 de juliol. Va actuar de jutge instructor Maximino Bartomeu González Longoria, un militar compromès en la rebel·lió. Entre els trenta-tres testimonis que van declarar, hi havia els comandants Edmundo Seco Sánchez i Pablo Ferrer Madariaga, el jutge Polonio Calvente, el comandant Izquierdo Carvajal, el capità de la Guàrdia Civil Buenaventura Cano i l'exdelegat governamental, Fernández Gil. Convertit el procediment en

Diploma del grau 3r d'Edmundo Seco a la logia Cabo Quilates, 1934.
Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca

sumaríssim, Romerales va ser condemnat a mort i afusellat el dia 28, prèvia degradació, pels delictes de traïció i sedició.

La repressió va afectar fins i tot locals. Es va confiscar el quiosc *La Peña*, propietat de Julio Cano, regidor d'Unió Republicana i membre de la Lògia 14 d'abril; el 30 de març de 1937 la corporació municipal va considerar Melilla com la "nova Covadonga", on alçar un monument a l'Exèrcit en el lloc on hi havia l'"antiestètic quiosc que va ser un antre on es van maquinari les més execrables iniciatives contra la pàtria i contra la societat cristiana". Després d'haver estat enderrocat, es va alçar el 1941 "un monument que perpetua la iniciació del Gloriós Moviment Nacional", que encara es dempeus.

En el procés contra la maçoneria a Villa Sanjurjo, es recullen els testimonis demanats pel Jutjat Militar del Territori del Rif en la causa instruïda per "activitats altament sospitoses" contra Rodolfo Wagner Faat -venerable mestre del triangle *Cabo Quilates* el 1932 i 1933- i altres vint-i-quatre maçons de Villa Sanjurjo, entre ells, el comandant d'Infanteria Edmundo Seco Sánchez, empresonat a la fortalesa del Hacho, de Ceuta.

El 7 de gener de 1937 es van unir al

sumari les diligències prèvies obertes pel Jutjat Militar Permanent de Ceuta contra els comandants d'Infanteria José Márquez Bravo, Edmundo Seco Sánchez, Luis Izquierdo Carvajal, i el capità d'Infanteria del Servei d'Estat Major José Rotger Canals, "per causa de la conspiració que constantment contenien contra el sentir de l'Exèrcit i contra les essències de la disciplina". El fiscal va apreciar els delictes de rebel·lió i desobediència per l'"oposició del processat al Moviment Nacional des del seu inici fent causa comuna amb el general Romerales, i la seva afiliació a la maçoneria.". Tot i l'emotiva defensa del defensor, el comandant Antonio Ochoa, i que no es va apreciar el delicte de desobediència, Seco va ser executat a Ceuta el 15 de juny de 1937.

El Consell de Guerra a la maçoneria de Melilla

Originàriament englobat en la causa general contra la maçoneria espanyola a Marroc, el 17 de novembre de 1936 arrenca el sumari 1062/1936, amb l'ordre al comandant José Mourille López d'"instruir causa pel procediment ordinari en investigació de les activitats polítiques i il·licitud de la maçoneria, en què s'inclouran tots els afiliats que

no tinguin la consideració de militar...” i el requeriment als jutges de la remissió dels procediments instruits contra maçons. Entre aquests hi havia les causes contra “l’acció de les joventuts marxistes i liberals” i les diligències prèvies 376/1936, remeses pel Jutjat Permanent del Rif, contra els membres de *Cabo Quilates*. Pel que fa als militars maçons, van ser objecte de la causa 324/1938, instruída contra els comandants Edmundo Seco Sánchez i setze més.

La tramitació del 1062/1936 va afectar les lògies de Melilla, *Hijos de la Africana* i *14 de Abril*; Ceuta, *Hércules* i *Hijos de Hércules*; Villa Sanjurjo, *Cabo Quilates*; Tetuán, *Atlántida*, *Luz*, i *Oriente*; Xauen, triangle *Lombroso*; Larache, *Lixus*; i Tànger, *Abd-el-Aziz*, però les investigacions es van focalitzar en la *14 d’abril* i *Cabo Quilates*. La sentència va condemnar vint-i-dos membres de la *14 d’abril*, xifra molt inferior als cent trenta-dos maçons esmentats a la fase instructora. L’explicació es que en van ser eliminats vint-i-vuit militars i els marroquins, entre ells el paixà de Villa Sanjurjo. Abdelkrim Ben el Hach Ali Loh, L’Auditor de Guerra va comunicar que no havia estat detingut “juntament a la resta de confreres” de *Cabo Quilates*, ni destituït per la seva tasca en “pro del nostre Exèrcit...” i va ordenar que “atès el prestigi entre els elements indígenes i en atenció als moments actuals, cal que sigui descartat de responsabilitat que ara li pogués correspondre per aquesta causa”. També es va disposar que no s’actués “contra moros i estrangers per causa d’activitats maçòniques, sobreseient aquest procediment pel que fa a les respectives activitats maçòniques... i se’n decreta la llibertat si no hi ha altres motius diferents que ho impedeixin”.

El 9 de gener de 1940 es va reunir a la caserna de Santiago el Consell de Guerra Permanent d’Urgència per fallar “la causa seguida en investigació de les activitats polítiques i il·licitud de la maçoneria contra el paísà Luís Herrero Fernández i

vint-i-un més”. El fiscal els va acusar d’inductors a la rebel·lió i contraris al Moviment Nacional i els defensors en van demanar la lliure absolució.

Les condemnes es van establir segons la implicació a la lògia i les afiliacions polítiques i es va fixar el pagament de la responsabilitat civil, les indemnitzacions als perjudicats i els annexos legals corresponents, tot computant com a temps de presó la privació preventiva de llibertat complerta per aquesta causa. Les penes van anar des dels sis mesos i un dia de presó militar correccional imposats a l’aprenent Vicente Martínez García, a dotze anys de presó major a Alejandro Álvarez Aguado, Antonio Martínez-Abarca, José Roldán Sirvent, Ricardo Baptista Florenza, Antonio Moreno Gil i Antonio Zapata Tora, qualificats d’elements destacats de la lògia, “inscrits en algun dels partits integrants del Front Popular”. Les penes mitjanes van ser de tres anys de presó militar correccional i sis anys i un dia de presó major. El 6 de setembre de 1943 es van commutar les penes de sis anys i un dia per la d’un any i les de dotze anys per la de dos.

Per altra banda, aquest Consell recull còpies de sentències referides a maçons encausats en altres processos. Així, la 1.146 de 1936 per la que el 15 d’abril de 1937 es va produir a Melilla el Consell de Guerra contra els signants d’un manifest en què “s’injurava i calumniava l’extint gloriós general Sanjurjo aleshores a presidi, i al qual presentaven com a candidat a Corts els elements d’ordre més caracteritzats de la Plaça”. Els membres de la *14 d’abril* processats Moisés Botebol Benhamou, José Sempere Berenguer, Ernesto Benhamou Hidalgo, i Julio Heranz Pérez, dels quals s’afirmava que “per llaços d’amistat o maçoneria” van preparar la rebel·lió a Melilla, van ser condemnats a mort com a autors d’un delictes de rebel·lió. El 18 d’abril fou commutada als tres últims aquesta pena per la de cadena perpètua, mentre que Moisés Botebol Benhamou

fou executat el 3 de juliol. Els profans Samuel i Obdulio Guerrero Bueno i José Asensi Marín i Andrés Jurado Chinchilla van ser condemnats a cadena perpètua. D’altres processos van acabar en l’absolució, com els sumaris 1.028/1936 i 1.113/1936 contra José Galiana Castelló i Miguel López Villodres, respectivament.

De les dades del sumari 1062/1936, es desprèn, respecte dels maçons que no van ser processats esmentats pel jutge instructor, que n’hi havia vint-i-vuit no localitzats o en zona republicana, vint-i-tres morts, dos expulsats a l’estranger, disset en llibertat i quaranta-tres detinguts.

L’aspecte econòmic de la repressió

La repressió dels maçons va tenir altres aspectes com ara les comissions especials. Les de depuracions dels funcionaris van comportar una bateria de destitucions de la lògia *14 d’abril*, les de confiscacions de béns es van centrar en la responsabilitat civil dels qui van actuar contra el “Moviment Nacional”. A Melilla, les seves primeres mesures van recaure el novembre de 1937 en el jutge Joaquín María Polonio Calvente, l’anarcosindicalista Paulino Díaz Martín, el general republicà José Miaja Menant i la seva dona Concepción Anacleto Isaac. Entre els maçons, el primer a ser objecte d’aquesta jurisdicció va ser José María Burgos Nicolás. Respecte d’aquest destacat membre de la *14 d’abril* José Miaja, Emilio Berenguer Alonso, i Augusto Guitar, el Jutjat Especial de Confiscacions la venda en pública subhasta, “al martell’ per peces separades... dels mobles i estris dels seus domicilis, embargats...”. Al desembre es van incoar expedients de responsabilitat civil contra dos maçons de Villa Sanjurjo, vint-i-quatre de la *14 d’Abril* i altres imputats, entre ells Diego Jaén Botella i el general Romerales.

Les sancions per activitats maçò-

niques es van difondre a la premsa. El 12 de desembre de 1937 es van publicar vint-i-vuit noms, majoritàriament de la *14 d'Abril* penats amb quantitats que van oscil·lar entre 1.000 i 50.000 pessetes, que calia dipositar al Banc d'Espanya.

Després de la promulgació el mes de febrer de 1939 de la Llei de Responsabilitats Polítiques, el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Melilla (TERPM), va continuar els expedients no finalitzats del Jutjat Especial de Confiscacions de Melilla.

Expedients de responsabilitat política i maçònica

En el tram final de la Guerra Civil, la Llei de Responsabilitats Polítiques, de 9 de febrer de 1939, va ser aplicada retroactivament fins l'octubre de 1934, amb afectació als afusellats, i a les lògies, situades entre els partits i agrupacions fora de l'àmbit legal. El Jutge Instructor requeria indicis de responsabilitat política i maçònica, possessions de béns, demanava indicis de responsabilitat política i maçònica, religiositat, actuació davant del moviment militar, afiliació a la Falange, etc.

Per a recuperar la lliure disposició dels béns, calia que el processat o els seus hereus paguessin la sanció. De vegades, la condemna tenia annexada la inhabilitació per a exercir els càrrecs. Les sentències absolutòries comportaven la recuperació de béns i l'alçament d'embargament i mesures precautòries. El mes de juliol de 1939 es van iniciar els primers expedients de Responsabilitats Polítiques per "activitats contràries al Moviment Nacional" a Elena Sánchez de la Orden -esposa del coronel Delgado del Toro- al general Miaja i a la seva dona, Concepción Anacleta Isaac. Miaja va ser condemnat a l'"estranyament en el seu grau màxim de quinze anys amb la consegüent inhabilitació absoluta que portava aparellada la sanció, i a la pèrdua total de tots els seus béns...", i se'n proposava al cap d'Estat la retirada de la nacionalitat. La seva dona va

ser condemnada al pagament d'un milió de pessetes i Elena Sánchez de la Orden a 100 pessetes.

D'ençà de setembre es van incoar expedients de responsabilitat política contra dues lògies de Melilla, *14 d'Abril* i *Hijos de la Africana*, una de Nador, *Guelaya*; i una d'Alhucemas, *Cabo Quilates*. Entre els encausats apareixen també el comandant Eduardo Seco Sánchez, els hereus del qual van ser sancionats amb dues-centes cinquanta pessetes, i l'escriptora Carlota O'Neill.

El mes de novembre el TRRPM condemnava al pagament de cinc mil pessetes als hereus de Gregorio Gómez-Limón Pastrana, membre de la *14 d'Abril*. Els dos últims mesos de 1939, noves sentències van afectar els maçons de Melilla i nombrosos civils i militars; es van incoar expedients contra dinou soldats i sis caporals d'Aviació. El 1940 es van incoar, entre d'altres el del tinent d'Infanteria Fernando Arrabal Ruiz, alhora que es van publicar nombroses actes on es declaraven fermes les sentències, entre les quals moltes de les que s'havien sentenciat contra els maçons de Villa Sanjurjo i Melilla, com ara el comandant Edmundo Seco; el tinent coronel mèdic retirat Cándido Jurado Barrero, "en parador desconegut", que "tenia béns de fortuna...", a la sanció limitativa de llibertat de tres anys

de desterrament del nord d'Àfrica i al pagament de mil pessetes", Abraham Benarroch Benzaquén, Sadia Cohén Cohén, Mimón Cohén Bensusan, Vicente Palazón Carrasco, Luis Casado Escudero, etc.

Les actuacions del TRRPM van acabar amb els actes de la Comissió Liquidadora de Responsabilitats Polítiques que entre els expedients sobreseguts relacionava divuit maçons. El mes de gener de 1947, l'Audiència Provincial de Màlaga va tancar el procés -que incloïa les localitats de Melilla, Alcazarquivir, Villa Sanjurjo, Tànger i Villa Nador, juntament amb algunes poblacions peninsulars -relacionant-hi únicament dos maçons de Melilla.

La repressió contra la "perniciosa" influència de les societats secretes

Amb la idea de desterrar els maçons d'Espanya, la Llei per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, sancionava els qui "secundessin la maçoneria o el comunisme i a d'altres societats secretes i organitzacions contràries a l'ordre social...", les declarava fora de la llei i confiscats els seus béns. Els maçons eren castigats amb penes de reclusió menor, llevat si concorrien circumstàncies agreujants, com haver obtingut graus del divuit al trenta-tres, o participat en associacions

L'alcalde de Melilla, José Marfil García, i el cap de la Circumscripció militar, el coronel Juan Bautista Sánchez González, en un acte d'exaltació de la rebel·lió, 1936. Arxiu General de Melilla

maçòniques, i separats de qualsevol càrrec públic, o d'entitats subvencionades i empreses privades. Un dels documents clau era la declaració de retractació. L'ordre de 30 de març de 1940 especificava la seva obligatorietat per a qualsevol espanyol o estranger resident a Espanya que abans del 2 de març hagués ingressat a la maçoneria. Calia recollir "informació o dades interessants sobre activitats de la secta, sobre caps o companys en ella del declarant o sobre altres particularitats que poguessin servir eficaçment a la repressió de la maçoneria". Si no era així, la declaració era considerada "insincera". Als inicis de 1941 es va constituir el Tribunal Especial

per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (TERMC), que incloïa el sumari amb els antecedents maçònics, demanats per la Secció Especial de la Delegació Nacional de Serveis Documentals de Salamanca. Dictava sentència després de les conclusions definitives del fiscal i les al·legacions de l'encausat. Generalment les penes van ser les de reclusió i els annexos d'inhabilitació, tot i que, de vegades, coneguda la mort del processat, s'arxivava l'expedient. Pel que fa als maçons militars, com ara José Delgado del Toro, el Tribunal s'inhibia a favor del Consell Superior de l'Exèrcit.

Coda

La repressió sobre els maçons de Melilla, processats i sancionats pels delictes d'activitats contràries al "Moviment Nacional", per les jurisdiccions militar -multes de l'Alta Comissaria d'Espanya a Marroc i consells de guerra- i civil -comissions depuradores, Tribunals de Confiscació de Béns i Regional de Responsabilitats Polítiques-, finalment van desembocar en el TERMC. Amb les seves sentències es tanca el cicle iniciat a Melilla el 17 de juliol de 1936, que formalment va cessar, en la majoria dels casos coneguts, a les acaballes dels anys quaranta, tot i que les seves seqüeles encara perduren.

Referències bàsiques

A banda de les fonts documentals - Arxiu General de Melilla, Arxius del Tribunal Territorial Militar i Centre Documental de la Memòria Històrica- s'esmenta una breu bibliografia:

Aguar Bobet, V. (2020), «La masonería española en Marruecos: un proyecto colonial (1881-1936)», Universitat Jaume I, tesi doctoral.

Díez Martín, P. (1976), *Un anarco-sindicalista de acción*, Caracas, Editexto.

Fernández Díaz, M.ª E. (2021), *Melilla 1931-1940, gritos y susurros. El campo de concentración de Zeluán*, Melilla, UNED.

Fernández Gil, J. (1937). «Relación de hechos. Tánger, 20 de enero de 1937», 21 f. Centro Documental de la Memoria Histórica. Político-Social. Bilbao. Carpeta 259. Exp. 13.

Ferrer Benimeli, J. A. (1988), «Masones del Protectorado español en Marruecos y Plazas de soberanía el 18 de julio de 1936», en: *Actas del Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar*, Ceuta, UNED, vol. 3: 523-560.

Gil Honduvilla, J. (2003), «Causa general contra la masonería en el Marruecos español con ocasión del pronunciamiento militar de julio de 1936 (Primera parte)», dins: *Anuario de Investigaciones de los Miembros de la Asociación de Profesores de Geografía e Historia de Bachillerato de Andalucía Hespérides. Congreso de Guadix*, Sevilla, Hespérides, vol. XI: 273-290.

_____ (2009), *Marruecos ;17 a las 17!*, Sevilla, Guadalquivir.

Lanuzza Mejía, J. (1972), *Así comenzó... aportación a la historia de la sublevación militar de 1936*, México, Andarivel.

Martín Corrales (2002), «Represión contra cristianos, moros y judíos en la Guerra Civil en el Protectorado español de Marruecos, Ceuta y Melilla», en: *El Protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*, Madrid, CSIC: 11-138.

Moga Romero, V. (2004), *Las heridas de la Historia: testimonios de la guerra civil española en Melilla*, Barcelona, Edicions Bellaterra.

_____ (2005), *Al Oriente de África. Masonería, Guerra Civil y represión en Melilla, 1894-1936*, Melilla, UNED. 2 vol.

O'Neill, C. (1964), *Romanza de las rejas: prosa poética*, México, Castalia.

_____ (1979), *Una mujer en la guerra de España*, Madrid, Turner.

Platón, M. (2013), *El primer día de la guerra: Segunda República y Guerra Civil en Melilla*, Melilla, Servicio de Publicaciones de la Ciudad Autónoma.

Sánchez Montoya, F. (2004), *Ceuta y el norte de África: república, guerra y represión 1931-1944*, Granada, Natívola.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ALHUCEMAS DESPRÉS DEL COP MILITAR DE 1936

Dionísio Pereira González
Historiador

Si la investigació de la repressió franquista a Espanya va ser (i continua essent) difícil a causa de la insuficient implicació de l'Estat, encara ho és més en el territori de l'antic Protectorat atesa la pèrdua d'una gran part de documentació després de la independència de Marroc i també perquè s'ha de dur a terme en un país estranger en el qual amb prou feines es pot recórrer a les memòries particulars, atès que es troben esparses a l'altra banda del Mediterrani les famílies espanyoles que residien en aquell indret fins als anys setanta del segle passat.

Un dels pocs testimonis que ha arribat fins a nosaltres és el del metge Agustín Blanco Moro, fill del qui fos Interventor Regional del Rif, Emilio Blanco Izaga, el qual, amb disset

anys, va viure la Guerra Civil a la republicana vila d'Alhucemas i va deixar constància per escrit del seu particular record de les conseqüències del cop militar a la ciutat.

Els falangistes que s'hi van desplaçar (des de Melilla) no van fer servir el llenguatge de les pistoles per un pòsit de pudor polític ja que, al cap i a la fi, érem en terra estrangera. Sí que van fer servir el dels punys i les purgues d'oli de ricí i el rapat dels caps... I la societat va callar, si no convicta si prou atemorida per a obeir. Els més acovardits es van vestir aviat com els manaires, de blau i negre, i es van posar correatges. Els més cridaners i irreductibles van ser acompanyats per la força, és a dir deportats il·legalment cap als territoris de sobirania i de moment no

se'n va saber res ni la sort que van tenir. (Blanco Moro, 2013).

Veiem, doncs, a la llum de les fonts històriques que tenim a la nostra disposició i mitjançant una primera aproximació a aquesta desolada temàtica, en quina mesura el testimoni deixat per Blanco Moro concorda amb la nostra interpretació de la realitat dels fets.

Els afusellaments

Primer de tot, constatem que, efectivament, al contrari del que va passar a Melilla o a Nador, en la recuperada toponímia militarista de Villa Sanjurjo o en els encontorns no sembla que es duguessin a terme afusellaments a sang freda, els mal anomenats "passeigs". Segons

indiquen diverses fonts el motiu podria ser l'aversion cap a l'actuació dels "incontrolats" falangistes o guàrdies cívics, del cap visible de la rebel·lió a la vila, el tinent coronel Juan Bautista Sánchez, elevat a Cap Militar del Territori Central del Rif després de la detenció del coronel d'Infanteria José Delgado Toro (que va romandre lleial a la República i que va intentar contenir la rebel·lió), sense que allò impedís una sagrant actuació de l'exèrcit mitjançant l'aplicació del Ban de guerra, o l'ús i abús dels judicis sumaríssims (Moga Romero, 2005/Román Sampere, 2019)¹.

Segons els documents personals del futur Alt Comissari, tinent coronel Juan Beigbéder, la mateixa nit del 17 de juliol, i amb el cop ja consolidat al Protectorat de Ceuta i Melilla, en aquest territori van ser passades per les armes en aplicació del Ban de Guerra (o sigui, sense judici previ) 234 persones, la immensa majoria militars. D'elles, 27 ho van ser a Alhucemas (al Rif Central hi va haver un altre afusellament, a Targuist); crida l'atenció que sigui la Villa, amb només 4.777 habitants en aquell moment la localitat més castigada, per davant de Ceuta, Melilla o Tetuán, la qual cosa pot fer pensar en certa resistència al moviment militar entre l'element castrense del poblat (Ibn Azzuz Hakim, 1997/Martín Corrales, 2002). A més, indiquen les fonts anteriors que les execucions van continuar durant tota la contesa. Tenim un extraordinari tes-

timoni que ho certifica:

...No tots els espanyols que hi havia aquí estaven d'acord amb el cop i van quedar lleials als seus principis. Quan els rebels van tenir el poder, van començar les detencions, sobretot a la nit, entre militars i civils, després van actuar, tant de dia com de nit. Més d'una vegada he vist com han detingut militars i civils per afusellar-los. Recordo quan han agafat alguns militars de la caserna de Cala Bonita i se'ls han endut a la Cebadilla per a matar-los. He vist amb curiositat amb un grup de joves una escena molt dura, recordo els trets d'aquesta gent, fermes, sense covardia, com van fer front a la mort. I quan el capellà o l'oficial superior els va reunir per demanar-los els seus últims desigs abans de morir, ells van cridar en veu alta: "Visca la República" i repetiren la frase fins a la mort. Aquesta escena tan dura m'ha ensenyat a respectar el coratge amb el qual els espanyols feien front a la mort per les seves idees.²

Les execucions castrenses tenien lloc en una petita esplanada situada entre el cementiri europeu i el mar, denominada pels rifenys *Dahs Tawada Inagmaren* (la traducció vindria a ser "indret on beuen els gats mesquers"). Després els cossos eren traslladats al cementiri i enterrats en una fossa comuna propera al petit cementiri jueu.³ Poc abans que Juan Bautista Sánchez fos traslladat a Melilla, pel capbaix, a mitjan del mes d'agost, es va dur a terme allà

mateix l'execució de dos legionaris que van intentar desertar passant a la zona francesa per Beni Ammart (Román Sampere, 2019). Per desgràcia desconeixem el nom de tots aquells militars afusellats; només sabem, a causa de la documentació processal d'un altre "vilatà"⁴, que un d'ells es deia Tomás i era caporal de la Mehala.

Deixant de banda Zerkat, Targuist i Tazaghine, localitats en les quals durant tot el període bèl·lic es van afusellar tres civils i dos militars residents en aquell indret del fort de Melilla de Rostrogordo, el penal de Ceuta de El Hacho, el camp de concentració de El Mogote (Tetuán) i a Dar Kebdani⁵ respectivament, el descobriment d'un complot contra el cop militar en el Regiment de Transmissions, situat entre Villa i Dar Driouch va desembocar en un consell de guerra contra 26 soldats i caporals. El resultat va ser que cinc d'ells van ser afusellats a El Espadón, camp de tir de Rostrogordo (Francisco Tonda Zamora, José Caballero Ríos, Martín Vázquez González, Luis Toledo Pérez i José Sanz Ondiciela) l'11 d'octubre de 1937, i la resta va ser internada al camp de Zeluán amb llargues penes de presó. A Rostrogordo, també van ser passats per les armes dos civils relacionats amb la Villa: l'obrer, dirigent de la *Sociedad de Albañiles* i antic president de l'Agrupació Sindicalista Local, José de León Hernández (31/01/1938) i el comerciant de Melilla, acabat de residir a Villa Sanjurjo, Moisés Bote-

1 D'altres autors atribueixen l'absència d'assassinats paralegals a Villa, a les especials característiques de la majoria hispana que residia en el poblat, arribada de diverses zones de l'Estat espanyol i sense previ coneixement mutu. Això limitaria els odis ancestrals de caràcter familiar o veïnal que, de vegades, es troben després de venjances personals amb resultat de mort en el territori peninsular (Linage Conde, 2002). Sobre l'actuació de Delgado Toro, vegeu correspondència amb el seu net Alfredo Robles, Conca, 11/02/2020).

2 Entrevista a Ahmed Mahyoub, *Tifraz n Rif* (Al Hoceima), núm. 31, maig 2008, traducció de l'àrab a l'espanyol d'Abdelhamid Raiss. En aquell moment A. Mahyoub tenia 100 anys. El maig de 1937, a les casernes de Cala Bonita hi havia el Primer Tabor de Regulars d'Alhucemas.

3 Fa uns anys, la fossa va quedar al descobert després d'uns forts aiguats i el Consolat Espanyol de Nador va decidir cobrir l'indret amb una tomba anònima, encapçalada per una creu. I, contràriament al que passa al cementiri civil de Tetuán, on una placa recorda els afusellats, continua així avui dia.

4 Expedient del veí de Villa Sanjurjo Santos Tejera Acedo, internat al camp de concentració de Zeluán el mes de novembre de 1937 (Fernández Díaz, 2015). De manera inusual, el Registre de Defuncions del cementiri europeu de Villa Sanjurjo no en recull cap entre el 13 de juliol i el 28 d'agost, amb la finalitat, potser, d'encobrir els assassinats.

5 L'empleat del magatzem d'intendència de Zekat, Juan Haro Sánchez, el soldat Cristóbal Sánchez Parejo, el cap de la Policia Local Nicolás Rodríguez Laguna, i el cap de Telègrafs Miguel Barberán Cereceda, tots ells de Targuist, així com el comerciant jueu de Tazaghine Salomón Corcia Corcia (Fernández Díaz, 2015)

bol Benhamu, d'ètnia jueva i pertanyent a la maçoneria (30/07/1937). I ja és força conegut que Edmundo Seco Sánchez, comandant d'Infanteria i primer interventor civil de Villa Alhucemas, va ser jutjat pel fet de ser maçó i per la seva lleialtat a la República i va ser executat a El Hacho el 15/06/1937 (Gil Honduvilla, 2010/Fernández Díaz, 2015).

Itineraris penitenciaris

Contràriament a la impressió que es té avui dia, a Al Hoceima, la vida va canviar radicalment per a molts vilatans i vilatanes després del cop militar. Sense intenció de ser exhaustiu fem servir el llistat d'un mínim de 119 persones vinculades al poblat (amb casos puntuals de Targuist, Beni Tuzin, Beni Said i Zerkat), 94 civils i 25 militars, totes elles d'origen hispà o hebreu, que van passar per algun o per tots aquests tres establiments penitenciaris: la presó de Villa Sanjurjo, que encara es conserva i va ser construïda a les acaballes del període republicà, el Penyal d'Alhucemas, que té el dubtós honor de ser el primer camp de concentració del territori espanyol (el Penyal no es trobava en el Protectorat, igual que Ceuta i Melilla) en ser habilitat per a dues-centes persones ja des de les acaballes de 1936 fins a 1945; el sinistre camp de concentració de Zeluán, el primer que va funcionar al Protectorat i pel qual van passar milers de persones fins a la seva clausura el mes de desembre de 1939 (Fernández Díaz, 2015/Ramos i Feria, 2016)⁶. Aquesta va ser la sort dels "desapareguts" vilers i vileres després del cop militar esmentats per Agustín Blanco, en el pitjor dels escenaris, per a alguns el seu periple penitenciari va acabar quan van ser afusellats contra l'Espadón del fort de Rostrogordo.

Pel que sabem moltes d'aquestes detencions es van dur a terme als

José Delgado Toro, la seva dona Elena Sánchez de la Orden i fills. Arxiu família Delgado Toro

domicilis de les víctimes, i de vegades van ser acompanyades per la confiscació de les seves propietats: entre d'altres exemples, podem esmenar el d'un antic membre de la Junta de Serveis Municipals, el socialista Rafael Jiménez Marassi que, després d'haver estat delatat per un veí falangista, va acabar a Zeluán, mentre que el delator es va quedar amb el seu negoci, el Cine Alhucemas, privat dels seus mitjans de vida. Maarassi degué traslladar-se a Melilla. Una cosa semblant degué suportar l'industrial Salvador Jiménez Torres, que va passar pels tres penals i va ser jutjat en Consell de Guerra i condemnat a sis anys de presó juntament amb la confiscació dels seus béns, entre els quals hi havia el cafè-bar El Gallo, una fàbrica de gasoses i una destil·leria d'aiguardent.

La repressió judicial a Villa Sanjurjo va ser transversal, tant en l'aspecte polític com en el socio-econòmic. En el primer cas, des de sindicalistes com ara Diego Díaz Villalta (del Comitè Pro-presos, de la CNT local), fins a l'advocat i jutge

de pau Luís Alemán Morell, que era republicà de dretes, tots ells van estar detinguts a Zeluán. En el segon, des de l'estibador Francisco López Cueto, soci de l'Agrupació Cultural Obrera (pròxima a la UGT), condemnat a dotze anys, fins a José Moya Barranco, industrial i directiu de la patronal Unió Gremial del Ram de la Construcció, penat amb 20 anys, per la seva pertinença a la maçoneria, tancat inicialment a Zeluán i, a partir de desembre de 1939, al Penyal. També va ingressar a la presó de Villa des dels primers dies de la rebel·lió, el conegut directiu del Casino Español, José María Gómez Pérez, integrant igualment de la lògia maçònica d'Alhucemas *Cabo Quilates*.

Les represàlies també van ser transversals pel que fa a la condició civil o militar dels represaliats i pel que fa al gènere. A l'estament militar va destacar el coronel José Delgado Toro, cap del Territori Central del Rif, detingut al seu despatx el 17 de juliol de 1936 pel comandant de la III Bandera de la Legió, Ricardo Alonso Vega (germà de Camilo Alonso Vega), el comandant Mariano

⁶ Tenim constància que entre juliol de 1936 i desembre de 1939 van passar per Zeluán un mínim de 84 persones, civils i militars, relacionades amb Villa Sanjurjo i Targuist. El mes de juliol de 1937, hi van coincidir 19 veïns de Villa, 4 de Targuist i tres persones provinents de Beni Hadifa, Midar y el Peñón de Alhucemas (Fernández Díaz, 2015).

Rodolfo Wagner Faatz i família. Arxiu família Wagner

Lambea Massa, del III Tabor de Regulars, i el capità Juan Menor Claramunt de l'Estat Major.⁷ Delgado, que era maçó i integrant de la lògia *14 d'abril* de Meilla, va ser separat del servei i condemnat en judici sumariíssim a 12 anys de presó, la major part dels quals els va passar al penal de Santa María (Cadis).

Fins ara, només coneixem la filiació de tres dones residents a Villa Sanjurjo que van patir presó, bé a Rostrogordo, bé a la presó vilera: Gertrudis Gutiérrez, Carmen Sánchez Delgado i Elena Sánchez de la Orden, filla i dona de José Delgado Toro, respectivament. Amb 55 anys i deu fills, Elena va ingressar el 17/05/1937 a la presó situada en el camí a la Cebadilla, procedent del Penyal; més tard, el 1940, va haver d'enfrontar-se: igualment a un Expedient de Responsabilitats Polítiques (ERP), pel qual se li va imposar una multa de 100 pessetes (Moga Romero, 2005/Ramos i Fera, 2016).

Amb prou feines tenim espai aquí per descriure l'atmosfera asfixiant que es va estendre pel poblat després de les reiterades delacions dutes a terme, bé pels serveis d'informació, bé per alguns veïns favorables al nou règim. Coneixem l'episodi d'un grup de dones detingudes

per escoltar les emissions de ràdio lleials a la República i el calvari que va patir Jiménez Marassi. A més, a títol d'exemple, podem afegir la tasca d'espionatge de dos sergents d'infanteria i un caporal amb destinació al Batalló de Caçadors de Melilla número 3, en una cèntrica barberia propera a l'Hotel Espanya. Com a conseqüència, el seu amo, José Vela Pérez, el ja esmentat Santos Tejera, propietari de la fonda Baste-Bar, i un veí anomenat Teodomiro Moreno, van ser detinguts acusats d'emetre opinions negatives sobre la marxa de la guerra i contràries a l'exèrcit de Franco. Tots tres ingressarien a Zeluán avançat novembre de 1937 (Fernández Díaz, 2015).

També a Villa Sanjurjo es va crear una Comissió Depuradora del Magisteri, presidida per l'esmentat Blanco Izaga, que va expedientar setze mestres de diversos centres educatius de la localitat; d'ells, només un, Bienvenido Sáiz Sáiz (PSOE) va ser expulsat de la seva plaça en el Grup Escolar Espanya i obligat a exiliar-se a Casablanca en acabar la guerra (García Lafuente, 2019). En tot cas, no podem tractar en aquesta aportació la marginació laboral que degueren de suportar molts

ciutadans considerats "desafectes al Moviment Nacional", ni d'altres aspectes de la repressió econòmica que va socialitzar notablement el càstig. Tanmateix, apuntarem que una simple incursió al *Butlletí Oficial de Melilla* corresponent als anys 1940 i 1941, va revelar la incoació de 17 ERP a veïns i veïnes de Villa Sanjurjo, alguns d'ells, resoltos amb multes astronòmiques. Aquest va ser el cas del comerciant i industrial teixidor Amadeo Barnes Borrell (d'Izquierda Republicana) que, després d'una estada de tres anys a Zeluán i al Penyal, va ser multat l'any 1940 amb 6.000 pessetes.

Finalment, hem d'insistir en la sanya que van patir les persones vinculades a la maçoneria, membres, efectius o no, de la lògia *Cabo Quilates*. Algunes d'elles (Edmundo Seco i Moisés Botebol) van ser afusellades i la pràctica totalitat dels seus vint-i-quatre membres, serien jutjats en Consell de Guerra pel qual 22 dels seus membres complirien condemna, la majoria dels quals ingressaria a Zeluán. Només se'n van poder lliurar el seu Gran Vigilant, el tècnic en Obres Públiques, l'alemany Rodolfo Wagner Faatz, juntament amb els seus fills Guillermo, Ricardo, Federico i el dentista Rodolfo Wagner Casciaro, gràcies a la intervenció del cònsol alemany a Tetuán, Herbert Georg Richter, davant de l'Alt Comissari Beigbéder. Tanmateix, tots els membres masculins de la família Wagner van estar un temps a Zeluán (on Guillermo va estar a punt de ser "passejat") i al Penyal, on Federico va morir de tifus. Després, el mes de maig de 1937, van passar a la presó de Villa Sanjurjo, i arribats als anys quaranta, tots van patir un dur càstig econòmic mitjançant sengles ERP i altres vicissituds.⁸

Els que sí que es van salvar van ser els membres musulmans de la lògia, Abdelkrim Ben el Hach Ali Loh, baixà de Villa Sanjurjo, l'agent de duanes Moktar Dukali, i l'intendent, natural de Tetuán, Mohamed Ben Mohamed

⁷ Vegeu sentència de la causa 623/36. Melilla. Arxiu General Militar i Segòvia.

⁸ Correspondència intercambiada amb Jorge Wagner. Al Hoceima, 14/02/2020.

Zuak, alliberat al cap de poc de ser detingut. En aquests casos es va imposar la “raó d’Estat” que aconsellava no enemistar-se amb la població dita indígena, quan ja es reclutava un gran nombre de rifenys a les files de l’Exèrcit Nacional (Moga Romero, 2005). En tot cas, queda oberta a noves investigacions la repressió soferta per alguns notables del Rif de les càbiles properes a Alhucemas que, després de la derrota d’Abd el Krim el 1926 van rebutjar de col·laborar amb els espanyols.

Coda

Fins aquí aquesta contribució en clau divulgativa, escrita amb el propòsit de rescatar la memòria de les persones “vençudes” de la seva invisibilitat a Alhucemas/Al Hoceima i de passada rendir un senzill homenatge a aquells homes i dones que tant van patir pels seus ideals de llibertat i de justícia.

Referències bibliogràfiques

- Blanco Moro, A. (2013). «Remembranza histórica y social de España en su Protectorado de Marruecos» en Blanco Izaga, E. (2013). *El perro de kábila y otros registros etnográficos del Protectorado de España en Marruecos*. Melilla-Ceuta: Ciudades Autónomas.
- Fernández Díaz, M.ª E. (2015). «Violencia política y represión. Melilla después del Alzamiento: el campo de concentración de Zeluán», tesi doctoral inèdita, Madrid: Departament d’H.^a Contemporània, Facultat de Geografia i Història, UNED.
- García Lafuente, M.ª I. (2019). «La depuración de la enseñanza y del cuerpo docente en el norte de África a partir del 17 de julio de 1936», tesi doctoral inèdita. Sevilla: Departament de Filologies Integrades, Facultat de Filologia, Universitat de Sevilla.
- Gil Honduvilla, J. (2010). «Desde la proclamación de la II República al 18 de julio de 1936: el cambio de rumbo político en la II División Orgánica», Memoria de Grado, Huelva: Departament d’Història, Universitat de Huelva.
- Ibn Azzuz Hakim, M. (1997). *La actitud de los moros ante el Alzamiento. Marruecos 1936*, Málaga: Algazara.
- Linage Conde, A. (2002). «Camino de una Ciudad Nueva. Villa al otro lado del Estrecho», en: *Caminería hispánica: actas del V Congreso Internacional de Caminería Hispánica*. (2002). València: Aache Ediciones, vol. 1.
- Martín Corrales, E. (2002). «Represión contra cristianos, moros y judíos en la Guerra Civil en el Protectorado español de Marruecos, Ceuta y Melilla», en: *El Protectorado español en Marruecos: gestión colonial e identidades*. Madrid: CSC, p. 111-136.
- Moga Romero, V. (2005). *Al Oriente de África. Masonería, Guerra Civil y represión en Melilla (1894-1936)*, Melilla: UNED, 2 vol.
- Ramos Toscano, F. y Feria Vázquez, P. (2016). *Camino hacia la tierra olvidada. Guerra Civil y represión en el Protectorado español de Marruecos, 1936-1945*, Sevilla: For per la Memòria d’Andalusia.
- Román Sempere, J. (2019). *Fragmentos de una conversación continua sobre Alhucemas*, Al Hoceima: Tifraz N’Arif, 2.ª ed.

CARLOTA O'NEILL, PRIMERACRONISTADELAGUERRACIVILAMELILLA

Fátima Frutos

Esriptora. Investigadora del grup GREMEL de la Universitat Internacional de La Rioja

Carlota O'Neill (1905-2000) no va ser només una extraordinària poetessa, dramaturga, novel·lista i periodista espanyola d'origen irlandès i mexicà, a més, fou la primera cronista de la Guerra Civil. La seva gesta, la de descriure literàriament el que va passar a Melilla el 17 de juliol de 1936, un dia abans que el cop d'Estat es fes patent a la península i territoris insulars, està revestida d'un heroisme singular, a causa dels entrebancs que va haver de sortejar.

A la seva obra *Una mujer en la guerra* (1964) no només reflecteix un dels escassos testimonis personals traslladats a la literatura per una escriptora que va aconseguir sortir viva de la guerra, sinó que, a més, conta el que van ser els primers dies de la guerra i la repressió feixista amb una ploma magistral. *Una mujer en la guerra* va veure la llum a Mèxic i va ser reescrita, pel cap baix, tres vegades. Aquesta obra es compon d'una trilogia, és a dir: *Una mexi-*

cana en la guerra de España (1964), *Los muertos también hablan* (1971) i *Romanzas de las rejas* (1964). El títol de la primera part es deu al fet que ella va obtenir ràpidament la nacionalitat mexicana ja que el seu pare, Enrique O'Neill, era natural de Chihuahua.

La crònica, la primeríssima crònica de la Guerra Civil, a què es fa referència en el títol es troba en el llibre primer i pel fet d'escriure'l va estar a punt de ser afusellada en diverses ocasions. Una mica abans d'entrar al seu primer interrogatori, a què fou sotmesa a Melilla, va treure de l'interior de la seva brusa les pàgines inicials de l'obra, juntament amb uns documents que feien referència a la maçoneria. Segurament, en col·locar aquests fulls darrere el mirall del bany, justament a l'indret on havia de ser interrogada, va salvar-li la vida. Però no acaben aquí els atzars d'aquest gran llibre, ja que Lidia Falcón¹, la seva neboda, relatava fa

ben poc que les pàgines d'aquesta obra, que havia de dir-se *Los disparos que incendiaron el mundo*, van ser guardades dins del seus vestits, tant per part de les dues filles de Carlota com per ella mateixa, abans que marxessin a l'exili des de Barcelona. La relació de Carlota O'Neill amb Catalunya l'hem d'anar a trobar en els temps de les seves primeres novel·les, quan només tenia uns vint anys, i van ser reeditades per la família Montseny-Mañé.

Carlota O'Neill representava l'ideal de ciutadana de la Segona República. Va ser poliglota, culta, feminista, autònoma, mestressa de la seva economia i de les seves decisions. Utòpica, cooperativista, abolicionista, il·lustrada i enormement orgullosa de la seva condició de dona. Carlota tenia uns orígens familiars altament destacables. Filla i neta de diplomàtics mexicans, descendents d'irlandesos, es va formar com a periodista a Madrid. La seva mare, Regina de

¹ Entrevista concedida a casa seva el 15 desembre de 2023.

Lamo, que va treballar a Catalunya al costat de Lluís Companys, va ser la primera cooperativista, a més de sindicalista, escriptora i pianista. El seu pare, Enrique O'Neill, era, a més de diplomàtic, un expert en cant i va arribar a ser assistent d'Emilio Castelar. La seva tia política, de qui va heretar l'amor pel teatre, va arribar a ser la dramaturga més important del segle XIX, Rosario de Acuña. Va estar envoltada d'insignes advocats, com ara el seu oncle Carlos de Lamo, i d'editors i cèlebres polítics d'esquerres com ara César Falcón, el qual es convertiria en cunyat seu. Amb aquesta parentel·la es va forjar en ella un caràcter lluitador i il·lustrat on els valors de la lluita de classes, la igualtat entre homes i dones i el tot just naixent ecologisme van estar molt presents.

Les seves influències literàries, com a periodista i com a escriptora, s'aprecien en l'habilitat amb què es mou en les descripcions. La viva visual, els relats plens d'impuls i de força de voluntat, el conreu intel·lectual en els seus textos, són les seves marques d'identitat. La literatura per a ella no només va ser el seu ofici o la seva vocació sinó que va ser la seva salvació.

Entre els autors a què feia referència hi ha Plató, Voltaire, Homer, Calderón, Víctor Hugo, però també

Safo - de qui es va convertir en una experta i fins i tot va fer-ne un assaig - o Emilia Pardo Bazán. Mai no oblidaria els seus congèneres ni a l'hora de descriure les misèries de la rera-guarda, viscuda sobretot per dones, ni a l'hora de seguir el pensament i la saviesa d'altres autores, que van fer, abans que ella, de l'escriptura un art.

O'Neill, ja a l'adolescència, va iniciar col·laboracions a la premsa. Les seves primeres publicacions literàries *¡No tenéis corazón!* (1924) i *Pigmalión* (1926) ens parlen d'un tenaç caràcter d'escriptora, forjat en les seves antecedents familiars, però també en un naixent talent natural per a la literatura que donaria grans obres, com ara *Una mujer en la guerra*.

La seva obra teatral *Al rojo* va tenir un èxit tan gran que va estar quatre anys consecutius a la cartellera (1931-1935) a Madrid. I la seva col·laboració amb el teatre proletari de *Nosotros*, no només va ser com a autora sinó que també va fer d'actriu, escenògrafa, conferenciant i promotora. Pensava el teatre com una forma de creació de consciència social, la qual cosa podem percebre en l'obra esmentada i en les que vindran a continuació.

Sens dubte, Carlota va ser una avançada al seu temps i el lema de

Carlota O'Neill poc abans del cop d'Estat de 1936.

“allò que és personal és polític”, que faria famós en els 70 Carol Hanisch, ella ho va fer palès abans que ningú, ja que la seva literatura autobiogràfica està farcida d'experiències personals que, en ser relatades, consciencien sobre la necessitat de remoure estructures socials i polítiques.

Carlota O'Neill va esdevenir el cap i el suport de la seva família a partir de 1933, quan el seu marit, el capità Virgilio Leret, va perdre el 80% del seu sou com a militar ja que havia anat contra el general Sanjurjo en el seu intent de cop contra la República l'any 1932. No és la primera vegada que s'encausi Virgilio Leret. El general Romerales va ordenar que se li obrís expedient judicial pel delicte de *Reclamaciones irrespetuosas*, segons Decret Oficial n. 165 de juliol de 1934. D'altres expedients se li van obrir de “manera reservada”; tots ells van ser desclassificats l'any 1991.

La família no tindrà mai coneixement, oficial o extraoficial, d'aquests procediments seguits a porta tancada contra Virgilio Leret, tampoc la seva dona Carlota O'Neill, que va patir dos consells de guerra, la qual cosa va fer que s'estigués més de quatre anys a la presó Victoria Grande de Melilla.

Primerament, va ser detenció governativa -d'un govern il·legal i no constituït, ja que Franco encara no tenia el poder en aquells primers dies del cop d'Estat, que va ser quan

Mar Chica, cala propera a Melilla, on hi havia la base d'hidros del Atalayón, indret on van començar els primers trets i on Carlota O'Neill es va acomiadar del seu marit, l'aviador i inventor Virgilio Leret. Fotografia de José Luis López Belmonte.

L'autora d'aquest article a l'indret on Carlota O'Neill va enviar el seu últim telegrama abans de ser feta presonera. Nador. Fotografia de José Luis López Belmonte

es va tancar Carlota O'Neill. Més tard, va a ser jutjada per 17 quartilles, les primeres d'*Una mujer en la guerra*, on descriu de manera sublim, i amb exhaustius detalls, la rebel·lió dels insurrectes. Fa l'efecte que s'hagi posat en guàrdia tot el bagatge literari de Carlota O'Neill i que tot el seu saber estigui al servei d'aquest relat, que és commovedor i d'una enorme profunditat. El segon consell de guerra se li va fer per la seva reacció com a mare, en cridar adoloridament contra els qui van assassinar el seu marit, ja que, ells mateixos, van dur les seves dues filles cap a la península, sense el seu consentiment, i van ser ingressades en un orfenat militar, on van passar gana i pena.

El testimoni d'O'Neill a *Una mujer en la guerra* està farcit de comprensió política i porta com a bandera la memòria. Una memòria que es converteix en escut que cal tenir per fer front a la ignomínia de la guerra. Ella és conscient de l'experiència de basarda d'ençà dels primers moments. Fa un grandíssim esforç per fer front a les circumstàncies violentes que li surten al pas i exercir com a escriptora i testimoni supervivent. Lluita per la seva vida amb la seva ploma. Lluita per la vida de les seves companyes empresonades, també amb la seva ploma. Lluita per les seves filles amb la seva ploma i amb tota la seva persona. La seva narració és una trinxera contra la desmemòria.

La seva escriptura és una manera de combatre l'oblit

Carlota O'Neill es converteix en una gran defensora de les víctimes i s'adona, des del començament, del col·lapse moral i l'aniquilació personal que fuetja les presoneres. És testimoni i explica el que li passa a Carmen Gómez, líder a Melilla de Joventuts Socialistes, afusellada amb dinou anys, tres dies després de l'assassinat del seu germà a Huertas del Real. Però també parla sobre el que li va passar al Doctor Solís, al delegat governatiu, a l'alcalde, a prostitutes, a dirigents polítiques, a mares, a nenes, a esposes, a sacerdots catòlics i a dones musulmanes. La seva narració es converteix en un inventari de vides que s'obre pas sobre les pedres de la presó, mentre ella mira curosament que no se li acabi la tinta i cap gota no vagi a terra a causa de la brisa marina, ja que perdria una paraula i les paraules són essencials per a sobreviure, per a persistir, per a no oblidar.

En aquest punt, cal remarcar en quines condicions escrivia Carlota O'Neill, ja que les el·lipsis o pauses que fa, utilitzant la tècnica de seleccionar una determinada informació i obviant-ne una altra estan causades, molt probablement, pel factor por. Por que, potser, no li va permetre desfogar-se i explicitar-se més. Heus aquí un exemple: "Aquel ser desmedrado tenía hambre; hambre atrasada en el vientre de la madre,

toda el hambre de todas sus anteriores generaciones. Ella era el hambre ontológica" (aquell personatge desnerit tenia fam; fam endarrerida en el ventre de la mare; tota la fam de totes les generacions anteriors. Ella era la fam ontològica) (O'Neill, 2003: 124).

Narrar es va convertir en ella en un acte introspectiu per explicar tot el que passava. Sobreviure per ser testimoni era una obligació moral i ho era en exercir la seva tasca d'escriptora. Amb semblances i també amb divergències, podem tractar altres dues obres d'escriptors exiliats: *Memorias de la melancolía* (1970) de María Teresa León i *Tiempo de llorar* de la navarresa María Luisa Elío (1988). Si hi ha alguna cosa que caracteritzi l'obra de María Teresa León és el fet de ser un monument alçat a la memòria. Paradoxalment, quan arriba a Madrid l'any 1977 la seva memòria havia quedat enre, però sempre va ser decisiva en la seva vida la idea de contemplar el silenci com un enemic. Si Carlota O'Neill veu els seus escrits des de la presó com una forma de resistència, María Teresa veu els seus, ja des del pròleg de la compilació d'articles de premsa, que va fer al capdavant de l'Aliança d'Intel·lectuals Antifeixistes, com una mena de militància i d'ajuda a la memòria per tal d'agitar les consciències europees. María Teresa va narrar la diàspora, el trauma i les seves conseqüències, cosa que va tenir en comú amb O'Neill. Una altra semblança més es pot trobar en el fet que tant a *Una mujer en la guerra* com a *Memoria de la melancolía* es recullen fragments on se combinen la història, la literatura, el document, la ficció, l'ètica i l'estètica, que Mazquiarán de Rodríguez sintetitza proposant la categoria de *docu-memòries*.

Amb María Luisa Elío guarda la semblança de contribuir, gràcies al seu relat, a la reparació del mal sofert. Un mal emocional i existencial. Un mal del qual totes dues, Elío i O'Neill, volen deixar constància, perquè és amb l'evidència com s'esgrimeix l'autoritat de les testimonis,

més encara quan el testimoni té la marca artística de la literatura.

Quan María Luisa i Carlota reflexionen sobre el passat viscut, pensen a reconstruir-lo, ens acosten la idea del temps, del temps just a les lectors i als lectors O, més ben dit, de temps amb justícia. Un temps que ha de quedar fixat mitjançant els records. En el cas d' O'Neill plasmar els records suposa un passar comptes amb l'aspecte dramàtic i un referment de la identitat individual i col·lectiva, acompanyat d'una ferma denúncia de la repressió política. En el cas d'Elío, es resisteix a assumir l'evolució de la realitat punyent i és per això que acut al relat d'un temps, el de la infància, que encara li suposa un refugi. Un refugi sota el signe de la nostàlgia, que la mena a una crisi personal. Al final, és la pròpia vida la que es manifesta contra el temps històric i contra el propi trauma, per tal de forjar una veritat, enmig d'un univers narratiu en el qual el dolor tendeix a amagar-se.

Presó de Victoria Grande, indret on Carlota O'Neill va escriure Romanza de las rejas. Estat actual de l'entrada. Fotografia: Cándida Rodríguez. 17/07/2023.

Les coetànies de Carlota O'Neill van saber, com ella mateixa, que acudir al passat seria l'única manera de seguir vinculades a la societat que elles van contribuir a crear i de la qual van ser foragitades. Totes van mirar de trobar proves d'allò que havien experimentat, totes van veure en l'escissió del seu projecte vital un motiu per escriure sobre la memòria personal i que aquesta memòria formés part de la col·

lectiva. Cadascun dels documents autobiogràfics d'aquestes autores constitueix la veritat de totes aquelles persones que van viure la seva mateixa sort: represaliades, exiliades, ocultades, desterrades, etc. La consciència que va sorgir de l'horror es va mantenir en la seva lluita per transformar el desastre i és per això que en va resultar imprescindible el testimoni. Un testimoni que és Literatura. Literatura amb majúscules.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERCA, Manuel (2007). *El pacto ambiguo: de la novela autobiográfica a la autoficción*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- ALBERCA, Manuel (2017). *La máscara o la vida. De la autoficción a la antificción*. Málaga: Editorial Pálido Fuego.
- BARRIO, Catalina. (julio de 2011). "Hannah Arendt y los rasgos hermenéuticos de los conceptos de verdad y significado en el ámbito de los juicios" [comunicació a Jornadas]. II Jornadas Internacionales de Hermenéutica. Buenos Aires. Argentina.
- BOTERO, Adolfo i LEAL GRANOBLES, Yuliana. (2013). "El mal radical y la banalidad del mal: las dos caras del horror de los regímenes totalitarios desde la perspectiva de Hannah Arendt". *Universitas Philosophica*, 30(60), pp. 99-126.
- CABALLÉ, Anna (7 de enero de 2017). "¿Cansados del yo?" *El País*, pp. 2-3.
- ELÍO, María Luisa (2023). *Tiempo de llorar y otros relatos*. México D. F.: UNAM, Dirección General de Publicaciones y Fomento Editorial.
- GARRIGA, Ana y TERUEL, José (2018). Introducción: de la teoría a la circunscripción histórica. En José Teruel (ed.), *Historia e intimidad. Epistolarios y autobiografía en la cultura española de medio siglo*. Madrid-Frankfurt am Main: Iberoamerica-Vervuert, pp. 9-30.
- LEÓN, María Teresa (1999 [reedit.]). *Memoria de la melancolía*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- MONTIEL, Francisca (2017). "Autobiografías y memorias de la segunda generación del exilio republicano de 1939". *Ínsula: revista de letras y ciencias humanas*, 851, pp. 22-26.
- Miranda, Neus (2014). *El pulso de la memoria: el retorno de María Teresa León. El exilio republicano de 1939: viajes y retornos*. Sevilla: Renacimiento.
- SARLO, Beatriz (2006). *Tiempo pasado. Cultura de la memoria y giro subjetivo. Una discusión*. México D.F.: Siglo XXI.
- O'NEILL, Carlota (2003). *Una mujer en la guerra*. Madrid: Anaya.

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà
de Llobregat

AJUNTAMENT DE
SANT JOAN DESPI

Ajuntament del Prat de Llobregat

Ajuntament de
Sant Feliu de Llobregat

AJUNTAMENT D'ESPLUGUES

baix llobregat - alt penedès - anoia - garraf